

Radoslav Katičić

HRVATSKI JEZIK

Izdavač

Školska knjiga, d.d.
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača

dr. sc. Ante Žužul

Urednica

mr. sc. Anuška Nakić

Recenzenti

akademik Stjepan Damjanović
akademik August Kovačec

Fotografija na naslovnici

Ratko Mavar

© ŠKOLSKA KNJIGA, d.d., Zagreb, 2013.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati,
fotokopirati ni na bilo koji način reproducirati
bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

Objavlivanje ove knjige potpomogli su
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta
i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

 školska knjiga

Zagreb, 2013.

Sadržaj

Predgovor	7
Pristup	9
Mjesni govori Hrvata	15
Jezik pismenosti	33
Počeci hrvatskoga književnog jezika	47
Hrvatski književni jezik u uznapredovalom srednjem vijeku	59
Doba velikih prijeloma u 16. stoljeću	73
Novi početak	105
Prosvjetiteljstvo	135
Narodni preporod	163
Suočavanje s novim srpskim jezičnim standardom	193
Puna standardnost na uzburkanoj plovidbi	213
Hrvatski jezik	243
Zaglavak	257
Izbor iz bibliografije	259
Indeks	263

Predgovor

Nikada nisam pomišljao da ću napisati takvu knjigu. Uvijek sam smatrao da su drugi pozvaniji za to. No kada mi je prije nekih godinu i pol predsjednik Uprave Školske knjige gospodin Ante Žužul predložio da za njegovu nakladu napišem knjigu o hrvatskom jeziku, odmah sam pristao. Učinilo mi se da je to rad koji dobro pristaje mojoj starosti, a shvaćam i to da sam tijekom života kao istraživač i kao nastavnik skupio znanja i ideja koji me osposobljuju da ovako u nevezanu obliku mogu iznijeti ponešto što će pomoći dionicima hrvatske kulture, ne samo jezikoslovcima od struke, da se podboče u svakodnevnom hrvanju s hrvatskim jezikom i oko njega. Valja izgraditi dobro utemeljenu kulturnu i jezičnu samosvijest. Svatko za sebe mora razumjeti o čem se tu zapravo radi. Samo tako možemo konačno stati na vlastite noge.

Ova knjiga nije znanstvena literatura u tom smislu što ne citira i ne dokumentira. Samo gdjekad ilustrira. Razlaganje je u njoj više kao u razgovoru uz čašu vina, a nije strogo predavanje s katedre. Uvodi čitatelja u razmišljanja, a ne u struku. Nitko čitajući ju ne apsolvira studij. Ali ta knjiga jest znanstvena po tome što je razmišljanje i izlaganje u njoj vođeno strogo dosljedno, što se u svemu do samoga ruba snaga pazilo na suvislost i hijerarhiju tvrdnjā, što su sve činjenice znanstveno utvrđene i znanstveno provjerene. Iza svega stoji mjerodavna znanstvena literatura, ako se u pojedinostima i ne navodi. Tako ta knjiga može biti ugodno društvo, opušten razgovor i pouzdan vodič svima kojima je kao i njezinu autoru stalo do hrvatskoga jezika.

Zahvaljujem dakle gospodinu Anti Žužulu na zamisli i poticaju, na stalnom bodrenju pri svakom susretu, koji su mi svi ostali u dragoj uspomeni. Zahvaljujem u davnoj povezanosti i Anuški Nakić kojoj ova knjiga kao urednici duguje mnogo i s kojom je bilo krasno surađivati, zahvaljujem i svima koji su se brinuli oko grafičkog uređivanja i prezentacije, te oko korekture ove knjige. Neka joj je sretan put u čitalačke ruke!

U studenom 2012.
Radoslav Katičić

Pristup

Hrvatski jezik predmet je o kojem je doista trebalo napisati knjigu. Nama koji smo rođeni u njega, koji smo s njime i u njem rasli, koji živimo s njim i njime, a i svima drugima kojima je život neraskidivo povezan s tim jezikom, nama je svima on neposredna životna danost, živa zbilja, a kada smo spontani i opuštteni znamo, i oduvijek smo znali, kako mu je ime. Zovemo ga *hrvatski jezik*. Upravo tako. Sve drugo je nametnuto i teško se podnosi. I tu, to treba jasno reći, zapravo nema baš nikakva problema.

Mi hrvatski jezik poznajemo, svaki govori njime kako već govori, a piše kako je naučio pisati, i mi ga prepoznamo kada tko drugi govori ili piše njime. Prepoznamo ga kao svoj hrvatski jezik i kada se govori njime na kajkavsku, i kada se govori na čakavsku, a prepoznamo ga i kad se govori na štokavsku, jednim od narječja kojima govore Hrvati. Prepoznamo hrvatski jezik i u razgovornoj porabi karakterističnoj za regije oko pojedinih naših najznatnijih gradova. Prepoznamo ga u književnoj umjetnosti, ako za nju imamo bar malo afiniteta, u svoj raznolikosti njegovih izražajnih registara. Prepoznamo ga napokon i u standardnoj porabi na različitim stupnjevima naobrazbe i u svoj raznolikosti njegovih funkcionalnih stilova. Prepoznamo tako hrvatski jezik, a prepoznamo isto tako kad netko ne govori hrvatski, prepoznamo to i onda kad je jezik kojim se izražava vrlo sličan i srodan hrvatskomu, i kad ga bez većih teškoća razumijemo. Hrvatski nam je jezik time nešto posebno, nešto naše, nešto izdvojeno od svega drugoga, izdvojeno od onoga što naše nije, što prepoznamo da nije hrvatski jezik.

Hrvatski jezik nam je neposredan doživljaj. Na temelju iskustva stečena s njim on nam je prepoznatljiv, prepoznatljiv u svoj svojoj slojevitoj raznolikosti. Po svem tome stvari su nam potpuno jasne i nemamo s time nikakvih teškoća. Ali teškoće nastaju nefaljeno kada s tom jednostavnom i životnom istinom izađemo iz svojega kruga, iz širokoga kruga onih koji to doživljavaju jednako, onako kako je gore upravo opisano. Ide to dotle da nailazimo na sugovornike koji tvrde da hrvatskoga jezika i nema, da mi zapravo govorimo nekim drugim jezikom, a ne, kako sami krivo mislimo, hrvatskim. Da tu izmišljamo nešto, najblaže rečeno, nerazumno. Smatraju da nas stoga treba staviti kao pod neko starateljstvo. I od kada

se u međunarodnom jezikoslovlju govori o jezicima u ovim našim predjelima uvelike nas i stavljaju pod takvo starateljstvo. Od toga smo stalno pomalo razdraženi.

A i među onima koji žive s hrvatskim jezikom, kojih je izražajni svijet nezamisliv bez njegove prisutnosti, a nisu Hrvati, mnogi imaju teškoća posve se poistovjetiti s njim. To dakako vrijedi osobito za Srbe u Hrvatskoj koji svoj jezik zovu srpskim i tako ga doživljavaju, a naš je hrvatski jezik ipak čvrsto ugrađen i u njihovu izražajnost. A vrijedi to u velikoj mjeri i za muslimane Bošnjake u kojima je hrvatski jezik snažno prisutan, ali su vrlo čvrsti u tome da mu se sasvim ne prepuštaju. U tom se okružju muti bistrina kad bezbrižno i spontano, sasvim u skladu s našim doživljavanjem, govorimo o našem hrvatskom jeziku.

Kako su sve to pitanja vezana uz doživljaje, pa je sve to natopljeno jakim osjećajima i uvelike subjektivno, oni koji nam se postavljaju kao staratelji pozivaju se na činjenice i žele nas suočiti s njima. I tu im valja dati za pravo. Samo oslanjajući se na činjenice možemo razbistriti sve što nam je oko hrvatskoga jezika zamućeno i smiriti ono što nas oko njega uznemiruje. Takvo bistranje i smirivanje blagodatno je i nama je nužno potrebno, to više što nam staratelji nikako ne daju da se sa svojim hrvatskim jezikom smirimo. Stalno željeznom nepopustljivošću podbadaju nemir. Neprihvatljivo im je da mirno živimo sa svojim hrvatskim jezikom. Zato je, kako je ovdje rečeno na početku, trebalo napisati ovu knjigu. Da se smireno lista i čita u trenutcima sabranosti, trenutcima iščupanim od zahtjeva svakodnevice i njezinih zadataka.

Što jest, jest, a što nije, nije! Tako treba pristupati pitanjima koja nas ovdje zaokupljaju. Strogo se držati činjenica, sve razjašnjavati onako kako doista jest, a pri tome ne dopustiti starateljima da oni odabiru i zadaju nam činjenice po svojem izboru. Valja ih uzimati u obzir sve. I nisu činjenice manje činjenice ako nisu neki vanjski predmeti, nego su unutrašnji doživljaji i osjećaji. Naš doživljaj hrvatskoga jezika i osjećajne reakcije vezane uza nj jesu činjenica, i to činjenica za pitanje koje nas ovdje zaokuplja temeljna. Od nje stoga valja polaziti. Sve druge stavljati u primjeren odnos s njom. Naši staratelji upravo to ne čine. Mi ih zato otklanjamo, a oni nam uzvraćaju da smo iracionalni nacionalisti. Tako, naravno, nema razgovora.

Potrebno je odlučno odgurnuti frustracije koje nastaju i zgušnjaju se u takvu ozračju. Opušteno i smireno gledati i vidjeti kako i što je zapravo sa svim tim. Od toga ćemo shvatiti gdje smo i što je zapravo s nama i

razvedrit će nam se natmušena obzorja. No nije baš lako prekročiti ono puta što vodi dotle. Nije lako jer za to treba sigurno razlikovati više toga što nas, kako je danas, nitko i ne uči razlikovati. A u posljednjim desetljećima, kad se već dosta toga počelo nalaziti i razjašnjavati, ništa od toga nije uvedeno među ono znanje koje svaki od nas mora naučiti. Ostale su to učene finese raspršene po više manje ekskluzivnim publikacijama. Čak ni kvalificirani stručnjaci ne osjećaju se obvezanima usvojiti to i dosljedno primjenjivati. Zašto je tako, ja to ne znam reći, znam samo da tako jest jer vidim da je tako.

Velika je povijesna nepravda da narod kakav su Hrvati, narod koji je jedva jedvice u povijesnim olujinama sačuvao živu glavu, narod koji tek što nije satrt u sudaranju triju velikih sila: Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanlijskoga Carstva, i pošto je preživio, još klecavih koljena stao na pozornicu modernoga doba kao jedan među europskim narodima, što takav narod mora sad primjenjivati najsuptilnije jezikoslovne teoretske pristupe, pa ih čak i sam mora razvijati i s njima se potvrđivati u međunarodnom jezikoslovlju, da bi mogao valjano razmišljati, a to znači suvislo govoriti, o svojem jeziku: o jednom od najvažnijih svojih pitanja.

Nitko od drugih, nitko od razvijenijih i povoljnije smještenih, ne će za nas razvijati te spoznajne pristupe jer oni i bez toga mogu na za njih zadovoljavajući način govoriti o svojim jezicima. Ne trebaju tako razvijene teorije. Da bismo onaj temeljni doživljaj svojega jezika mogli jasno artikulirati, artikulirati tako da i nama samima bude potpuno razumljiv i da ga možemo izraziti drugima, izraziti tako da nas ne mogu dobro samo obrisati, nego da ih, s potrebnom upornošću, obvezujemo da nas bar počnu razumijevati, – da bismo to postigli moramo ne samo istraživati svoj jezik, nego i sami razvijati jezikoslovlje. Bez toga ne ide. Govorenje o jezicima kakvo je danas u svijetu nije pripravljeno za naše potrebe. A povijest kao i život nije pravedna.

Da bismo postigli to što nam je potrebno, moramo naučiti gledati svoj jezik s različitih gledišta. Ta gledišta dosljedno razlikovati i ne miješati ih. I biti ih svjesni. A onda sva spojiti u cjelovitu sliku. Tek ona će pokazati o hrvatskom jeziku sve ono što treba reći da bi se on primjeren opisao i prikazao. Taj spoj analitičkoga promatranja i sintetičkog gledanja ne postiže se lako, pogotovu ne u sredini u kojoj nas nitko tomu ne uči. Treba se priviknuti pristupati postupno, a onda zahvaćati cjelovito. Tomu će zapravo biti posvećena cijela ova knjiga.

Treba naučiti gledati jezik kako je raznolik u prostoru. Kada se krećemo prostorom hrvatski jezik koji se govori u njem sve je drukčiji i drukčiji. Upravo od naselja do naselja, ako se promatra doista potanko. To je jezik kakav se uči od bake. Mnogi Hrvati za to kažu „govoriti po domaći“. To su onda mjesni govori, dijalekti i narječja: sve dok se kretanjem u prostoru ne dođe na područje drugoga jezika.

Isto je tako jezik raznolik i u vremenu. Kako vrijeme teče, jezik je sve različitiji. Valja određivati koji su različiti oblici jezika raspoređeni u vremenu stariji, a koji mlađi oblici istoga, a koji su naprosto različiti i nisu vremenom uvjetovane preoblike jedno drugoga. A onda treba shvatiti da su ta dva članjenja jezične raznolikosti samo dva lica istoga, preslikanog jednom na prostornu i drugi put na vremensku protegu, ili da kažemo dimenziju, ako lijepa riječ protega nije svima dovoljno razumljiva. A još prestižnije bi bilo reći parametar. Zvuči suvremeno, tehnički, egzaktno, a malo ih zna što upravo znači. Ostajem zato ovdje pri protega.

Mjesni govori, tako preslikani na prostor i vrijeme, razvrstavaju se po bliskosti svojih obilježja u dijalekte, dijalekti opet u narječja, narječja u jezike. No ne valja zaboraviti da dok ostajemo pri takvu gledanju i dijalekti i narječja i jezici, sve njih, skupa s mjesnim govorima, obuhvaćamo nazivom idiomi, nisu nego skupovi mjesnih govora razvrstanih po svojim obilježjima u prostoru i vremenu.

Od raznolikosti mjesnih govora, raznolikosti preslikane na prostor i vrijeme, treba razlikovati one oblike govora koji služe kada se korakne izvan okvira svoje temeljne zajednice i izvan kruga onih s kojima se, svi, neposredno saobraća. Karakteristična je takva situacija na sajmu ili pri kupovanju u dućanu u obližnjem trgovištu. Takvi ustaljeni, ali ne sasvim ujednačeni oblici jezika, obojeni obilježjima dijalekta kojemu pripadaju mjesni govori kraja, zovu se interdijalekti. Interdijalekt se uči življenjem i djelovanjem izvan domaćega kruga, ne ostajući samo uz baku. U životu se, putujući, susrećemo češće s interdijalektima nego s mjesnim govorima. Po interdijalektima je pretežito i stvorena naša predodžba o dijalektalnom govoru. Nije strancu lako čuti kako se gdje govori „po domaći“. Dijalektolozi, istraživači mjesnih govora, mogu o tome mnogo pripovijedati.

Od svega toga valja nadalje razlikovati jezik kakav je u knjigama. Po tome je i nazvan književnim jezikom. Nekada se doista gotovo isključivo susretao u knjigama, ali se već i onda čuo i s oltara i s propovijedao-nice. Tim se jezikom sporazumijeva na daleko, a i na blizu, ali samo u formalnim prigodama. Književni je jezik razvijen i prilagođen da se nji-

me piše i govori o svem onom što se jezičnoj zajednici životom nameće kao tema. Književni se jezik uči iz knjiga, naobrazbom i sudjelovanjem u komunikaciji na toj razini. Nitko taj jezik nije naučio od kuće i u krugu obitelji i susjeda.

Književni jezik razvijen i izgrađen do najvišega stupnja, potpuno i neobrativo ujednačen i učvršćen, zove se standardni jezik. Svaki je standardni jezik književni, ali nije svaki književni jezik standardni. Standardni jezik razvijen je i prilagođen da se njime piše i govori o svemu što se u dano vrijeme nameće kao tema komunikacije u razvijenom svijetu. Za to su u takvu jeziku izgrađeni i odgovarajući funkcionalni stilovi. Standardni jezik je time pripravljen da služi za opće sporazumijevanje u industrijskom društvu, za koje su i inače, ne samo u jeziku, karakteristični standardi. Tek sa standardnim jezikom jezična zajednica može na ravnoj nozi sudjelovati u nadetničkoj, danas se rado kaže globalnoj, komunikaciji novoga vremena. Standardnim se jezikom ovladava valjanim školovanjem.

Uz standardni jezik rabi se u razvijenim društvima i razgovorni jezik kao opušteniji i manje formalno dotjeran izraz. Taj razgovorni jezik može biti nacionalan, kakav je npr. češki ili slovenski, a može ih biti i više regionalnih. Tako je u Talijana, Nijemaca i Hrvata. Razgovorni jezik vezan je u Hrvata uz jače gradske centre i rasprostire se na području na kojem zrači njihov utjecaj. Taj jezik nije potpuno ustaljen i ujednačen, u njem je prisutan snažan utjecaj i standardnoga jezika i dijalektalne boje karakteristične za regiju. U tim su odnosima omjeri promjenljivi. U Hrvata se stvorilo, gledano u grubo, pet oblika razgovornog jezika: sjeverozapadni oko Zagreba, Varaždina i Karlovca, jugozapadni oko Rijeke i Pule, sjeveroistočni oko Osijeka, Slavonskoga Broda i Požege, jugoistočni oko Splita, Zadra, Šibenika i Dubrovnika, te napokon, moglo bi se po razmještaju reći središnji, svakako bosanskohercegovački, oko Sarajeva, Tuzle, Bihaća i Mostara. Taj posljednji razgovorni jezik uvelike je stopljen s razgovornim jezikom muslimana Bošnjaka i Srba na istom prostoru. Tek je u razgovornom jeziku bosanskohercegovačkih Hrvata jače prisutan utjecaj hrvatskoga standardnog jezika.

Mjesni govori i interdijalekti smještaju se u seoskom životu, nestandardizirani književni jezik u gradskom i u kulturnim centrima s jačim školama, a standardni u većim gradovima i odande se širi i na manje gradove i ruralne sredine. Dokle seže jači utjecaj znatnijih gradskih sredina, njihovi razgovorni jezici postupno zamjenjuju tradicionalne interdijalekte.

Valja naučiti sve to strogo razlikovati i u tome razlikovanju dosljedno ustrajati. Pogubno je za svako razumijevanje tu miješati kruške i jabuke. Ali nikada ne valja pri tome smetnuti s uma da je sve to jedna cjelina, u sebi višestruko razučena, kojoj su sastavnice, određene nužnim razlikovanjima, jedne s drugima u živim i često upravo napetim međuodnosima. Tek ta u sebi razučena dinamička cjelina jest hrvatski jezik. Bez uvida u nju i u međuodnose njezinih sastavnica ne može se razumjeti što je on i ne može se onda ništa o tome prenositi drugima. U ovoj će se knjizi, korak po korak, to tumačiti i malo razraditi. Koliko je moguće opušteno. Možda nam to ipak pomogne da razumijemo što je naš jezik i da to uspješnije nego do sada objašnjavamo drugima.

Mjesni govori Hrvata

Pristupamo sada hrvatskomu jeziku s gledišta sasvim čvrsto određenog. Promatrat ćemo ga kao skup mjesnih govora, svih mjesnih govora kojima govore Hrvati. To je, dakako, samo jedno od gledišta s kojih se jezik, pa tako i hrvatski, može promatrati. Ono je, međutim, zbog tijeka kojim je tekla povijest jezikoslovlja osobito važno. Zato se to gledište razmatra kao prvo. Po čem je pak ono tako važno, to će saznati čitatelj koji ustraje i pročita ovo poglavlje.

Mjesni govori rezultat su neometene, mirne jezične mijene, bez premoćnih vanjskih utjecaja. Svaki se jezik nužno i neizbježno stalno pomalo mijenja. To svi znamo jer nam upravo to rado govore. Pogotovu kad živo žele da nam se jezik promijeni, da se uskladi s njihovim predodžbama i ciljevima. Da postane onakav kako oni misle da treba da bude. Zato nam promjenu jezika prikazuju kao nešto dobro i poželjno. Rjeđe čujemo temeljnu istinu da se jezik mijenja od nevolje jer stalno bez promjene ponavljati isti vrlo složen obrazac ponašanja prelazi ljudske snage. To nismo u stanju. Koliko god nastojali da nas uvijek svi s kojima govorimo dobro razumiju, opet se, neopazice i nehotice, stalno potkradaju sitne, jedva zamjetne promjene. Neke se od tih promjena onda nameću jezičnoj zajednici, prihvaća ih cijela, pa tako od osobnih odstupanja postaju novi oblik zajedničkoga ustaljenog jezika. Tako se jezik, i kad ga ostavljaju sasvim na miru, sam od sebe i sam u sebi stalno nešto mijenja. To za jezik, za njegovu funkciju pouzdanoga sporazumijevanja nije povoljno. Za najbolje i najneometenije opće sporazumijevanje bilo bi najpovoljnije da svi ljudi na svijetu uvijek i svugdje govore potpuno jednako. No to je nemoguće jer, kako smo već rekli, prelazi ljudske snage. Svi jezici se stoga neizbježno mijenjaju, makar i sasvim nezatno i na kraći rok posve neprimjetno. To je kao što iz dana u dan neopazice starimo. Neizbježno je, kako god za nas nije dobro.

Samo u skupini govornika koji su u zbiljski stalnom jezičnom dodiru, koji doista stalno razgovaraju svi sa svima, mogu te neizbježne jezične mijene teći za sve jednako. Tamo gdje takvog najužeg dodira nema, nužno poteknu raznoliko. Bila bi prevelika slučajnost da u svim zajednicama najuže i neprekidne jezične komunikacije neizbježna jezična

mijena poteče baš jednako. Bilo bi to kao da sve vode poteknu uzbrdo. Neizbježno je da se jezik mijenja, ali toj mijeni smjer ničim nije unaprijed određen. Stoga se potpuno jednolik jezik spontano može naći samo u takvim malim zajednicama svakodnevnje jezične komunikacije svih sa svima. Zato su samo mjesni govori potpuno čvrsto ustaljeni, koliko je to uopće moguće. O njima se kaže da su organski jer su nastali spontanom i najmanje ometanom jezičnom mijenom. O njima se kaže i da su konkretni jer se za svaki jezični element točno zna pripada li danom mjesnom govoru ili mu ne pripada. Sve je te pojmove odredio i izvrsno razradio Dalibor Brozović.

Do mjesnih govora stranac ne dopire lako. Ljudi se skanjuju govoriti s njim „po domaći”. Nije domać. S takvim odmah progovore interdijalektom, ako već ne i nekom približnom verzijom standardnoga jezika. O tome živo svjedoče dvije zgode o kojima su mi pripovijedali terenski istraživači mjesnih govora. Tako je profesor sarajevskoga sveučilišta, Crnogorac, negdje u Bosni istraživao govor Hrvata u jednom naselju za koje je bio čuo da mu mjesni govor jako odudara od novoštokavskoga. Došao je tamo u kuću, bio lijepo primljen, razgovarao i pozorno slušao, ali nikako da čuje nešto što bi ikako odudaralo od bosanskoga razgovornoga jezika obojenog isključivo novoštokavskim dijalektalnim obilježjima. Već je pomišljao da je možda uzalud došao. Ali odjednom je na vatri prekipjelo mlijeko. Domaćin je vrlo uzrujan ustao i stao nešto dovikivati domaćici, kao da gosta nema. Od uzbuđenja je progovorio „po domaći” i dijalektolog je dobio potvrdu koju je tražio.

Drugu mi je zgodu ispričivao vrlo zaslužan istraživač podravske kajkavštine. On je bio čuo da su u jednom selu, kad se govori „po domaći”, diftongacije vrlo neobične. Sjedio je u kuhinji i razgovarao. Htio je dobiti domaćina da spontano i sasvim opušteno izgovori riječ *zub*. Ali od njega, kajkavca, nije čuo ništa nego najobičnije *zup*. Na stol je iznesen i ponuđen neki kolač. Bio je dosta tvrd. Domaćin ga je uzeo i u razgovoru nepažljivo zagrizao bolnim zubom. Stesao se, tek što nije poskočio od bola i viknuo: *ziip!* Inače pred strancem nije tako govorio. Dijalektolog je tako ipak čuo što mu je trebalo.

Terenski istraživači, dijalektolozi, razvijaju i uvježbavaju posebne postupke kojima uspijevaju utvrditi kakav je kojem naselju organski mjesni govor. Važno je tu naći bake rođene u tom naselju koje su malo ili nimalo iz njega odlazile, a zubi su im toliko uščuvani da im je pri govoru artikulacija ostala razgovjetna. Od njih se onda, ako se umije stvoriti prava

atmosfera, može saznati kako se doista u tom naselju govori „po domaći”. Muškarci koji su služili vojsku i imali više dodira s vlastima i vanjskim svijetom, kako god domaći bili, već su manje pouzdani.

Mjesni su organski govori čvrsto određeni. Uvijek se i u svemu sasvim sigurno zna koji im govor pripada, a koji ne. Pogreške se odmah uočuju i bez oklijevanja penaliziraju. Kažnjavaju se isključivanjem. U jednoj sam zgodi to vrlo dojmljivo doživio. U Gornjoj Drenovi, selu u Moravču kod Sv. Ivana Zeline, našao sam se u autu znanca pred njegovom djedovskom kućom. On je tamo manevrirao i porječkao se s domaćim mladićima kojima je to zasmetalo. Pozvao se na to da je došao doma, da je na svojem. A jedan od njih rekao mu je kao iz puške: „Da ste tu doma, govorili bi kao mi.” A on nije govorio standardnim jezikom. Rođen i odrastao u Zagrebu, govorio je izrazito kajkavskim narječjem, ali gradskim razgovornim jezikom dijalektalno jako obojenim, a ne mjesnim govorom Gornje Drenove. I kad se onako nenadano u ranom mraku porječkao, bio je zbog toga odmah isključen. Osporeno mu je da je došao doma. Načelno je jednako tako strog i ekskluzivan jedino još standardni jezik. On je uz mjesni govor jedini konkretan. Ali to je tako samo u teoriji. U životu tu vlada daleko veća tolerancija. Čak i u onim jezičnim zajednicama u kojima se, kao u tradicionalnoj engleskoj, i mala odstupanja od standarda, koji nigdje nije bio kodificiran, nego se učio uporabom u internatima i na elitnim sveučilištima kao što su Oxford i Cambridge, smjesta povlači za sobom isključivanje iz uskoga kruga višega društva, – čak i u takvim jezičnim zajednicama to penaliziranje nije tako strogo kao kada se radi o organskim mjesnim govorima.

Mjesni govor, i jedino mjesni govor, oblik je koji je po svim mijenama u vremenu dobio onaj prajezik koji se u tom mjesnom govoru nastavlja sve do naših dana. Kako su hrvatski govori slavenski, svaki je hrvatski mjesni govor konkretan današnji oblik praslavenskoga jezika, jedan od oblika koje je praslavenski dobio u Hrvata. Odatle je razumljivo zašto je jezikoslovlje, usredotočeno uvelike na prajezike, poklonilo toliku, iznimno veliku pozornost upravo mjesnim govorima.

Mjesni govor, naime, na danom mjestu i u dano vrijeme konkretno i točno predstavlja prajezik iz kojega je potekao. Jezik određen svojim postojanjem skup je srodnih mjesnih govora. Nikoga dakle, kako je upravo rečeno, ne može začuditi što je jezikoslovlje, isprva potpuno zaokupljeno postojanjem jezika, osobitu pozornost poklonilo mjesnim govorima. Tako je nastala i posebna jezikoslovna disciplina, dijalektologija, koja se bavi

upravo opisivanjem i uspoređivanjem mjesnih govora. U tu je svrhu razvila i posebne tehnike terenskoga istraživanja. Jer, kako je ovdje već rečeno, do mjesnih govora ne dopire se lako.

Razumljivo je tako zašto se kao jezik određen poredbenim jezikoslovljem, „poredbenom gramatikom”, kako se nekada rado govorilo, kao genetska veličina, kao čvorište na rodoslovnom stablu srodnih jezika, sveo na skup genetski blisko srodnih mjesnih govora, skup određen baš tom srodnosti. Dosljedno razmišljanje tu je dovedeno do kraja.

K tomu valja uzeti u obzir još i to da je genetička poredbena lingvistika, ona koja proučava i razvrstava jezike po njihovu postanju, zametnuta doduše na samom početku 19. stoljeća u ozračju romantizma, svoj mjerodavan oblik dobila pred kraj toga stoljeća u ozračju pozitivizma. U tom je vremenu znanost živo nastojala da iskazi o njezinu predmetu budu zasnovani samo i jedino na čvrsto utvrdivim „pozitivnim” činjenicama. Tako orijentirano jezikoslovlje priznavalo je jedino organske mjesne govore kao autentičan i prirodan jezik. Svi drugi govori bili su u njegovim očima iskvareni, a književni jezici umjetne tvorevine. Samo mjesni govori mogli su tako jezikoslovcu pružati „pozitivne” podatke da na njima zasnuje teoriju valjanu u očima pozitivista.

Ništa tu, doista, nije čudno, nego je naprotiv sve vrlo razumljivo. Manje je razumljivo to kako lingvistika utemeljena na takvu gledanju nije postala svjesna u kakvu se proturječnu položaju našla. Kao pozitivne činjenice na kojima se može graditi valjana obradba pojedinog jezika priznaju se samo obilježja mjesnih govora, a mjesni govori vrlo su teško dostupni ili, velikim dijelom praktički i sasvim nedostupni. U teoriji takva lingvistika od sebe zahtijeva nemoguće! Koliko su mjesni govori bar donekle istraženi, ona može stati na razinu svojih teoretskih zahtjeva. Ali u većini slučajeva, gdje o mjesnim govorima znamo premalo ili čak ništa, mora se po nuždi stvarnosti odreći toga načela i služiti „iskvarenim” interdijalektima ili, većinom i najlakše, „umjetnim” književnim jezicima, pa i standardnim. Ti su bar uvijek pristupačni: oni se poučavaju u nastavi, za njih postoje priručnici. A do jezika starijih razdoblja i nema drugoga pristupa nego preko književnoga jezika. Genetska poredbena lingvistika tada u interdijalektima i književnim jezicima nalazi i prepoznaje obilježja mjesnih govora i na tom materijalu gradi svoj model genetskoga razvrstavanja poznatih jezika. Drugoga pristupa dijalektologiji i jezičnoj povijesti starijih razdoblja niti ima niti može biti. Temelj genetskoj poredbenoj lingvistici prezreni su književni jezici, po samoj svojoj naravi

uvijek „umjetni”, koji su živjeli i služili upravo time što nisu bili jednaki nikojemu mjesnomu govoru, ali mnogima toliko bliski da su ih u knjigama mogli presvoditi.

To se osobito zorno pokazuje u riječima Sir Williama Jonesa koje je izrekao 1786. godine pred Royal Asiatic Society u Calcutti: „Sanskritski jezik, kolika god mu bila starina, ima čudesan ustroj: savršeniji je od grčkoga, bogatiji od latinskoga, i izuzetnije istančan od obaju; a ipak pokazuje s obama snažnije srodstvo, i u korijenima glagolskim i u oblicima slovnichkim, nego što bi ga mogla izazvati slučajnost; toliko snažno da nijedan filolog ne bi mogao proučavati sva tri a da se ne uvjeri da su morali proisteći iz nekoga zajedničkog izvora koji možda više ne postoji.”¹ Tim je riječima Jones utemeljio indoeuropsku lingvistiku. A pred očima su mu pri tome samo veliki književni jezici, sasvim „umjetni”, i on osobito ističe upravo to, njihovu vrsnoću kao književnih jezika. Dakako, Jones nije bio pozitivist, nije u jeziku odbijao „umjetno”, nego je s divljenjem prihvaćao što je izražajno moćno.

Poredbeno je jezikoslovlje krenulo od književnih jezika, i to od kulturno najrelevantnijih. O njima je, starini unatoč, stajalo na raspolaganju obilje podataka. Na književne se jezike sve do danas genetska poredbena lingvistika najviše oslanja. Pri tome, dakako, s dobrim razlogom, više ili manje svjesno uvijek traži tragove obilježja što su u njima ostavili mjesni govori.

Tek kada se shvati i usvijesti ta proturječnost ishodišne pozicije genetski poredbenoga jezikoslovlja, može se izaći na kraj sa zaključcima i razvrstavanjima utemeljenima na njem. Hoteći književne jezike isključiti iz jezikoslovnoga krugozora, pozitivistička genetska lingvistika stalno ih uvodi u nj i potvrđuje njihovu važnost. To i nije moguće drukčije, pa odatle nema prigovora, tek treba toga biti svjestan. Za razumijevanje pak hrvatskoga jezika to što te svijesti nije bilo predstavljalo je kobnu zapreku. Dok se, naime, gleda samo na obilježja mjesnih govora i ni na što drugo, hrvatski se jezik kao cjelovita pojava ne može ni vidjeti, a kamo li odrediti. Za to je potrebno uključiti i druga gledišta, a pozitivistička lingvistika, njezina škola prozvana mladogramatičari upravo to dosljedno isključuje.

No mjesni govori, organski izrasli iz svojega prajezika, doista su u vrlo bitnom smislu temeljni, tu mladogramatičari imaju pravo, pa zato najprije treba razmotriti kako s time stoji u Hrvata.

¹ Te su riječi, napisane i objavljene engleski, ovdje su donesene u hrvatskom prijevodu Mislava Ježića, Amarušataka – Amarušataka – Amarušataka – Amarušataka, *Stotina prizora ljuvenih*, Naklada Artresor, Zagreb, 2011.; 6.

Kad koji jezik pokrije veće područje stvore se po prirodi stvari na tom području naselja. Ljudi u njima stalno svi među sobom jezično komuniciraju. Samo oni to mogu jer žive na istom vrlo ograničenom prostoru i stoga su u stalnom dodiru. Kako protječe vrijeme, jezik ne može, kako je već rečeno, ostati nepromijenjen jer čovjek, koliko god težio za tim, nije u stanju uvijek jednako ponavljati isti vrlo kompliciran obrazac ponašanja. Uvijek će se nešto promijeniti i neke od tih promjena prevladavaju u svoj zajednici, postaju tako promijenjeni jezik. To se zove jezična mijena. Ta pak jezična mijena može biti posve jednaka samo u zajednici u kojoj svi sa svima neprekidno komuniciraju. Može stoga biti jednaka samo u naselju, u zajednici na jednom mjestu. Kako teče jezična mijena, nastaju dakle prepoznatljivo različiti mjesni govori. Razlike među njima, osobito među susjednima, neznatne su. Na taj način jezik organski postoji. To su pozitivistima, mladogramatičarima, i jedini pozitivni podatci o jeziku.

Jezik je tako na svojem području, jezikoslovci tu govore o arealu, kontinuum usko srodnih mjesnih govora. Oni se jedan od drugoga tek neznatno razlikuju, najmanje oni koji su jedni drugima najbliži susjedi. Tako raspoređene mjesne govore jezikoslovci zovu dijalekatski kontinuum. Može se reći da je dijalekatski kontinuum prirodno stanje jezika. To, međutim, ne znači da se na nj nailazi baš često. Vanjske prilike ga opet i opet remete i ne dopuštaju da ostane netaknut. Tek tamo gdje ipak nailazimo na nj, razabiremo da je jezik tu trajao neometeno. Izvanjski utjecaji i zahvati nisu ostavili traga, ili tek neznatnoga.

No tijekom jezične komunikacije, određen i prostorno usmjeren gospodarskim razmjenama, crkvenom organizacijom i hodočastilištima, pa i prometnim mogućnostima uvjetovanim konfiguracijom zemljišta, nužno dovodi do toga da se stvaraju skupine mjesnih govora koji ostaju blisko srodni jedni drugima, a jače se udaljuju od drugih takvih skupina i govora koji ih tvore. Takve skupine s vremenom se jasnije oblikuju i dobivaju svaka svoju fizionomiju. To je što jezikoslovci nazivaju dijalektima. A skupinu dijalekata podudarnih obilježja koja stoji naprama drugim takvim skupinama zovu narječjima. Hijerarhija je tu vrlo jasna. Dijalekt je skupina mjesnih govora, narječje je skupina dijalekata. Tomu još treba dodati: jezik je skupina narječja. Sve to dakako razvrstano prema različitim obilježjima koja sva svjedoče o postanju iz istoga prvotnog jezika, prajezika. Ako se želi apstrahirati od hijerarhijskog statusa, može se i za jezik, i za narječje, i za dijalekt, i za mjesni govor, baš kao i za interdijalekt, razgovorni, književni i standardni jezik reći idiom. To nazivlje, tako dosljedno razrađeno i precizno izbaždareno, dugujemo Daliboru Brozoviću.

Jezikoslovci se negdje od tridesetih godina dvadesetoga stoljeća pomalo sustežu govoriti o prajeziku, kao da se stide zbog svih onih romantičkih mistifikacija što se vežu za predodžbu o praiskonskom, o izvornoj čistoći pradavnine, o dubokim korijenima izvornoga podrijetla. Neki onda radije kažu protojezik. Ali to je mnogo manje skladno, a prajezik ne znači ništa praiskonsko i osobito, nego samo jezik koji je bio prije nego svi oni koji su iz njega postali pa su zato genetski srodni, njegovi jezici potomci. Ispravno shvaćen pojam prajezik sadržan je već u samoj pretpostavci o genetskoj srodnosti idioma, bili to jezici, narječja, dijalekti ili mjesni govori. U nevezanom govoru na tu se hijerarhiju idioma obično ne osvrću. Govore kao da su narječje, dijalekt i govor sinonimi. Pri svakom ozbiljnom rasuđivanju o hrvatskom jeziku nužno je potrebno uvesti i dosljedno primjenjivati tu hijerarhiju idioma, a velika je korist od toga kad se ona primjenjuje i u nevezanom razgovoru. Napor potreban da se ona usvoji i primjenjuje nije velik, a stvari od toga postaju mnogo jasnije i izbjegavaju se nepotrebni nesporazumi i zavrzlake.

Jezik Hrvata, kakav je danas, sastoji se od tri narječja: čakavskoga, kajkavskog i štokavskoga, nazvanih tako po upitnim zamjenicama *ča*, *kaj* i *što*. Čakavci su, bar u grubo, oni koji pitaju *ča*, kajkavci oni koji pitaju *kaj*, a štokavci oni koji pitaju *što*. Nazvani su tako po onome što je u njihovom govoru drugima najnapadnije. Gleda li se podrobnije, ima tu znatnih iznimaka, a pravi i pouzdani kriteriji za pripadnost tim narječjima druga su i često manje uočljiva obilježja.

Govori kojima govore Hrvati razudili su se tako u tri narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko. U jednom se, kako je upravo rečeno, pita *ča*, u drugom *kaj*, a u trećem *što*. Ta narječja nisu svako za sebe. Svako za sebe mogla bi to biti i tri najuže srodna južnoslavenska jezika. Razlike među njima, kako god su male, nisu opet niti beznačajne. Čakavski, kajkavski i štokavski postoje samo u odnosu jednoga s drugim i u dodiru jednoga s drugim. Po tome to troje jest hrvatski jezik. Njegova arhetipska slika je sporazumijevanje na sajmu u Fužinama u Gorskom Kotaru. Kroz to mjesto teče rijeka Ličanka. S njezine desne strane, prema jugu i zapadu, u mjestu se govori čakavski, s lijeve, prema sjeveru i istoku, kajkavski, a u Liču, naselju u obližnjem polju, govori se štokavski. Na sajmu u Fužinama susreću se tako i čakavci i kajkavci i štokavci i, naravno, razgovaraju, trže, sporazumijevaju se, ostajući pri tome čakavci, kajkavci i štokavci. Upravo to je hrvatski jezik.

Važno je tu držati na pameti i to da kod tih upitnih zamjenica ne vrijedi i obratno. Nisu svi koji pitaju *kaj* kajkavci, niti svi koji pitaju *što* što-

kavci. I u slovenskim govorima pita se *kaj*. Ipak to nisu kajkavci: nemaju bliskoga dodira sa čakavcima, a niti sa štokavcima. Isto tako Makedonci i Bugari pitaju *što*, a opet nisu štokavci, nemaju bliskog dodira sa čakavcima, a niti s kajkavcima. Pa i Srbi zapravo nisu štokavci jer ni u njih nema nikojega oblika prisnijega dodira niti s kajkavskim niti sa čakavskim. Za razliku od Hrvata štokavaca, koliko god im slično govorili, oni stoje izvan toga odnosa. Srbi nisu štokavci, kako god pitaju *što*, jer se ne može pitati *ča* ili *kaj*, a govoriti srpski. Kad se za Srbe kaže da su štokavci, to je samo oznaka za svojstva njihova dijalekta, a ne puno životno uvrštavanje među one koji govore vrlo slično, ali su i stalno suočeni, izravno ili neizravno, s čakavcima i kajkavcima.

To sam vrlo zorno i neposredno doživio na skupu o kajkavskom narječju koji je 1978. održala Akademija u Zagrebu. Na njem su sudjelovali i srpski kolege. Otvorio ga je kratkim govorom predsjednik Grga Novak, tada već duboko u godinama. Govorio je toplo i kao čakavac izrazio svoju radost što se kajkavskom narječju sada posvećuje puna pozornost. To ga je toliko ganulo da se star čovjek na trenutak borio sa suzama. Kraj mene su sjedili Srbi i čuo sam kako začuđeno govore: „Pa to je pitanje već odavno rešeno”. Rekao sam im tada: „Za nas Hrvate to će pitanje uvijek biti živo. Uvijek će prodirati do srži bitka.” Njima je sve to bilo neshvatljivo. A meni je tada postalo bjelodano jasno da Srbi nisu štokavci, kako god veći dio njihovih govora nedvojbeno pokazuje genetska obilježja istočnoštokavskih dijalekata. Oni tek pitaju *što* kao Makedonci, Bugari, Rusi, a kao i njima *ča* i *kaj* potpuno su im tuđi i suvišni. A živ suodnos toga trojega bitna je odrednica hrvatskoga jezika.

Hrvatski mjesni govori integralan su dio južnoslavenskoga jezičnog prostora. Taj je prvobitno poslije velike ekspanzije praslavenskoga jezika oko godine 600. tvorio arealnu cjelinu sa sjevernim slavenskim jezičnim prostorom: zapadnim i istočnim. Tek poslije ga je od njega prostorno odijelio pojas koji tvore, od zapada prema istoku, njemački, mađarski i rumunjski jezik. Svaki je od njih zauzeo svoje mjesto u tom pojasu pod drukčijim povijesnim okolnostima, ali su skupa prostorno trajno odvojili južni slavenski jezični prostor od sjevernoga.

Južnoslavenski govori razmješteni su od istočnih Alpa sve do Crnoga mora, a sežu do Jadranskoga i Egejskog, na kojima su sučeljeni sa starosjedilačkim albanskim i grčkim. Oni pokazuju neka obilježja koja ih sve odvajaju od sjevernih. Tako, primjera radi, svi izjednačuju praslavensko *y* i *i*, pa je u njima *byti* ‚postojati‘ i *biti* ‚udarati‘ oboje jed-

nako: *biti*. Oni svi nasuprot *lijevi* čuvaju staro *desni*, i nisu ga kao ostali slavenski jezici zamijenili s *pravi*. No genetski status južnoslavenskoga u odnosu na praslavenski predstavlja pitanje na koje jezikoslovci teško nalaze uvjerljiv i konačan odgovor. Prevladavalo je mišljenje po kojem se još prije dolaska na jug, u zakarpatskoj pradomovini, južnoslavenski oblikovao kao dijalekt unutar praslavenskog i da je takav, već oblikovan, pri seobi donesen na jug od Dunava sve do južnih mora. To se shvaćanje, međutim, u svjetlu novijih istraživanja nije moglo održati. Danas znamo da se južnoslavenska cjelina sa svojim razlikovnim obilježjima oblikovala tek na novom prostoru južno od Dunava, na bivšem teritoriju Rimskoga Carstva. Upravo taj rimskodobni supstrat bitno je obilježje svih južnoslavenskih jezika.

Južnoslavenski govori tvorili su dijalekatski kontinuum južno od Dunava, od istočnih Alpa do Crnoga mora, i do južnih mora, koliko su dopirali do njih i na njihove otoke, više na sjevernom i srednjem Jadranu nego na južnom, na Jonskom i na Egejskom moru. No prvobitni razmještaj tih govora na južnim prostorima bio je drukčiji nego je danas. Slavenski se u ranom srednjem vijeku govorilo u južnoj Albaniji i u Grčkoj, a starosjedilački jezici su se na ta područja vratili iz zatočnih područja gdje su preživjeli slavensku poplavu i sačuvali životnost potrebnu za povratak na staro zemljište.

Danas se uspješno uvjerljivo pokazati da su slavenski jezici, sasvim očito genetski usko srodni, bili najmanje raznoliki i gotovo sasvim jednaki oko godine 600. To je dakle vrijeme slavenskoga prajezika. Svi su slavenski jezici njegovi jezici potomci. To vrijeme, prijelaz iz 6. u 7. stoljeće, predstavlja vrhunac avarskih osvajanja. Sve jasnije se razabire da praslavenski jezik i nije nego južni baltički, koji se razvio pored zapadnoga (izumrllog staroga pruskog) i istočnog (litavskoga i latvijskog), južno od njih na rubu šuma i stepe. No praslavenski je među baltičkim jezicima imao sasvim osobitu povijest jer je postao razgovorni jezik na prostoru avarske vlasti kakva je uspostavljena na obje strane Dunava baš oko 600. Stoga se praslavenski rasprostro vrlo jedinstven po velikim prostranstvima Europe. Okvir je tomu bilo avarsko vladanje, avarski kaganat. Kagan je, naime, naslov vrhovnoga vladara eurazijskih stepskih nomada, područje kojim takav vlada naziva se kaganat. Ranosrednjovjekovna vrela, i grčka na istoku i latinska na zapadu, uzimaju to kao samo sobom razumljivo. Gdje avarski konjanici uspostave svoju vlast, nastaje Sklavinija, mi bismo rekli Slavonija ili Slovinje, područje na kojem se sa slavenskim jezikom

živi po slavenskom zakonu i običaju, pod slavenskim sudom i redom. Sve to vrlo ujednačeno na širokim prostranstvima.

Nameće se tako prigodna inačica poznate izreke o kopitima turskih konja: „Gdje udari kopito avarskoga konja, progovori se slavenski.” Pod širokopoteznim avarskim zapovjedništvom ratovali su narodi raznih jezika. Ako zamislimo kako je viši zapovjednik, Avarin, sazvao starješine slavenskih postrojba koje su mu bile podređene, a s njima i kneževe germanskih Gepida, kojima je također zapovijedao i izdavao im zapovijedi za predstojeći borbeni pothvat, moramo se zapitati i o tome na kojem im je jeziku govorio? Daleko najvjerojatnije na praslavenskom, jer su taj jezik znali i Avarin i Germani, iako su sa svojim inače govorili drukčije, a dakako znali su ga i starješine Slavena, najbrojniji u toj skupini, jer je bio njihov. Poraba se praslavenskoga širila dokle je sezala vlast avarskoga kagana, vrhovnoga kana nad njihovim kanovima, mi bismo rekli vrhovnoga kneza nad kneževima. Tako je praslavenski jezik uhvatio korijenu i u dotada rimskoj Dalmaciji, pa i tamo gdje će ona poslije postati zemlja Hrvata.

Praslavenski nije, dakle, nego južni baltički koji su sasvim posebne povijesne okolnosti kao razgovorni jezik avarskoga kaganata izrazito izdvojile od ostalih baltičkih jezika, pa nam se pokazuje kao posve samostalna jezična pojava, jasno različita od ostalog baltičkoga, koliko god njemu blisko srodna, proširena na golemom europskom prostranstvu, a niz današnjih slavenskih jezika njegovi su potomci. Isto tako je latinski iskonski tek jedan od italjskih jezika, ali su ga sasvim posebne povijesne okolnosti kao jezik grada Rima i ekumenskoga Rimskog Carstva izrazito izdvojile od ostalih italjskih jezika i proširile ga na velikom prostranstvu. Tako je latinski u pučkoj porabi postao i praromanski i niz važnih europskih jezika njegovi su potomci. I engleski je jezik potekao od zapadnih germanskih, upravo doljnjonjemačkih govora koje su Angli i Sasi donijeli sa sobom u Britaniju, naselivši se na otoku i pokorivši tamošnje starije dioce, romanizirane i neromanizirane keltske Britance. No sasvim posebna povijest izdvojila je te doljnjonjemačke govore iz njihove zapadnogermanske okoline i učinila da nam se pokazuju kao poseban jezik, osobito znatan i važan, raširen na golemom prostranstvu kugle zemaljske.

Praslavenski je na svojem velikom arealu bio vrlo ujednačen. Razlike su među njegovim mjesnim govorima isprva bile sasvim neznatne. To dakako nije moglo dugo potrajati. Čim se urušila dinamika širokopoteznoga kretanja i komunikacije u avarskome kaganatu, počeli su se od

praslavenskoga stvarati raznoliki usko srodni jezici, koji će onda postati prajezici slavenskih jezika koji se susreću danas. Sve se to odvijalo s vrlo malom jezičnom različitosti jer su slavenski jezici i kad su se počeli razlikovati dugo bili vrlo bliski jedni drugima, a bliski su ostali do danas.

Kako je pak teklo to izdvajanje slavenskih prajezika i oblikovanje današnjih slavenskih jezika, o tome su se tijekom povijesti jezikoslovci stvarale različite predodžbe. Kako nema podataka koji bi izravno svjedočili o tome, ne može tu biti niti potpune sigurnosti. Ipak su upornim traženjem iznađeni kriteriji koji omogućuju vrlo uvjerljivo zaključivanje. Prema rezultatima najnovijih istraživanja može se u dalekosežnom suglasju istraživača taj proces zacrtati onako kako ga je prikazao Ranko Matasović u svojoj *Poredbenopovijesnoj gramatici hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2008., 55-67. Njemu se ovaj pisac u tome bez zadržke pridružuje.

U praslavenskom se dijalekatskom kontinuumu, svemu prešaranom crtama do kojih su se iz raznih žarišta i u raznim smjerovima širile pojedinačne jezične promjene, izdvojila na istoku i jugu cjelina vrlo jasnih jezičnih obrisa. Ono što je preostalo, u sebi dosta neujednačeno i razroko, razvilo se u zapadnoslavenske jezične skupine i zapadnoslavenske jezike kako ih poznajemo danas. To su takozvana lehitska skupina i u njoj poljski, kašupski, pomoranski slovinski i polapski, lužička skupina i u njoj gornji i doljnji lužički srpski jezik, te čehoslovačka skupina i u njoj češki i slovački jezik. Nema dosljedno provedenih glasovnih promjena koje bi zapadnoslavenskoj skupini davale zajedničku fizionomiju jasnih obrisa. Tek uvjetno se stoga može govoriti o zapadnoslavenskom prajeziku.

Skupine koje su nastale na istoku i na jugu bile su mnogo cjelovitije. Od toga prajezika nižega reda postali su istočnoslavenski jezici, ruski, bjeloruski, ukrajinski, svi iz jednoga istočnoslavenskog prajezika, nadalje istočni južnoslavenski prajezik i iz njega bugarski i makedonski govori, te napokon zapadni južnoslavenski prajezik i iz njega govori Slovenaca, Hrvata, muslimana Bošnjaka, Crnogoraca i Srba. Taj zapadni južnoslavenski prajezik genetski je neposredno nadređen hrvatskomu jeziku. Ali ne samo njemu. Povijesni okvir zapadnomu južnoslavenskom prajeziku franačko je vrhovništvo nad južnim Slavenima uspostavljeno u bivšim provincijama Panoniji i Dalmaciji nakon rušenja avarskoga kaganata i misija franačke crkve koja je veći dio njih iz poganstva sustavno privela rimskomu kršćanstvu.

Treba sad pobliže razmotriti kako tu stvari stoje. Jezična diferencijacija na tom prostoru bila je vrlo mala. Najizrazitija je isprva bila po tome

kako se tvorilo buduće vrijeme. Na sjeverozapadu je za to služio kao i u drugih Slavena prezent svršenih glagola ili oblik složen od *budem* i infinitiva ili glagolskoga priloga prošlog na *-l*: *Budem viditi* ili *bu(de)m videl*. Tako je do danas u slovenskom jeziku i u kajkavskome narječju hrvatskoga. U preostalom dijelu zapadnog južnoslavenskoga futur se tvori od infinitiva i glagola *htjeti: vidjet(i) (ho)ću*. Tako je danas u svim drugim zapadnim južnoslavenskim govorima i u svim istočnima. Uz tu znatniju razliku zapadni južnoslavenski tvorio je cjelovit dijalekatski kontinuum s vrlo malim različitostima, uglavnom glasovnim.

Kada se onda na području franačkoga vrhovništva i crkvene misije jasno i duboko zacrtala granica Njemačkoga Carstva i njegovih istočnih marka, pograničnih grofovija, ustanovila se je granica koja uz neke promjene i danas dijeli Hrvatsku od Slovenije. Unutar te granice došlo je do jezičnih promjena koje su odredile slovenski jezik. Nastale su tako razlike među najbliže srodnim govorima, razlike prvenstveno u naglasku, tanke kao paučina, ali ipak dojmljivo zamjetljive i čvrsto u uhu svima koji žive na prostoru gdje se susreće oboje. Tako je naprama *oko*, kako je bilo i ostalo u svem zapadnom južnoslavenskom, u slovenskim govorima postalo *okô*, naprama *sŕce* slovensko *srcê*, naprama *brät*, *bräta* slovensko *brät*, *bräta*, i naprama *kräva* slovensko *kráva*. Kako god sitne te razlike bile, svima su u uhu. Kako to obično biva kad se radi o dijalekatskom kontinuumu, granice tih promjena nisu sasvim oštre, ali u cjelini one vrlo razgovjetno izdvajaju slovenski jezik od ostaloga zapadnog južnoslavenskoga.

Taj ostali, veći dio toga jezičnog područja, dio koji je ostao izvan Njemačkoga Carstva razvijao se manje kompaktno i pokazivao manje oštro individualiziranu fizionomiju. Razvoj je isprva tekao cjelovito, iste su promjene zahvaćale cijeli taj jezični prostor. Tu se zadržao karakter dijalekatskoga kontinuumu, ali su se na njem sve jasnije ocrtavali obrisi narječja. To je negdje od samoga kraja 12. i početka 13. stoljeća krenulo vrlo živahno prema velikoj dijalekatskoj raznolikosti. Povijesni okvir tomu bila je velika i sve veća feudalna razdrobljenost. Nastalo je tako dijalekatsko šarenilo i veće od onoga što ga mi danas poznajemo.

Na zapadu se stvorilo čakavsko narječje, na sjeverozapadu kajkavsko, svako sa svojim dijalektima. Njihova su područja sezala dalje na istok nego što sežu danas. Čakavsko narječje ima dijalekte: sjevernočakavski ekavski i uza nj vrlo samosvojan istarski buzetski, srednjočakavski ikavsko-ekavski s izbojcima do duboko u kopneno zaleđe, sve do okolice Karlovca i Žumberka, južnočakavski ikavski i njemu blizak jugozapadni

istarski, te napokon lastovski jekavski. Tomu narječju pripada i glavni na hrvatskih govora u austrijskome Gradišću i u susjednim predjelima Mađarske i Slovačke.

Kajkavsko narječje također ima više dijalekata: zagorsko-međimurski dijalekt, križevačko-podravski, prigorski, turopoljsko-posavski i goranski. K tomu još dolaze pokajkavljeni govori čakavskih doseljenika, izbjeglica pred Turcima, kojima se i u posve kajkavskom okružju još poznaju jasni tragovi njihova čakavskoga podrijetla.

Stjepan Ivšić je 1936. magistralno odgonetnuvši povijest akcentuacije kajkavskih dijalekata dokazao da to narječje tvori samostalnu cjelinu u okviru zapadnog južnoslavenskoga i da je po tome različito od svih susjednih narječja i jezika, što prije toga nije bilo jasno. Bilo se sklono misliti da je proizašlo iz njihova uzajamnog prožimanja.

Na oba ta narječja, čakavsko i kajkavsko, nastavljalo se prema istoku zapadnoštokavsko narječje, koje se govorilo u većem dijelu današnje Slavonije, u Bosni sve negdje do razvođa između rijeka Bosne i Drine, a u Hercegovini do poteza uz lijevu obalu Neretve s uskim izbojkom uz more sve do Dubrovnika. Taj zapadni štokavski, blizak i čakavskomu i kajkavskomu, bio je narječje ravnopravno drugim narječjima u zapadnome južnoslavenskom dijalekatskome kontinuumu i povijesno valja na nj tako i gledati.

Na to zapadno štokavsko narječje teritorijalno se prema istoku nadovezivalo istočno štokavsko. I ono je jedinica potpuno ravnopravnoga statusa kao i narječja što su ovdje već nabrojena. Tu treba posebno naglasiti da su zapadni i istočni štokavski u toj podjeli, koju je na temelju dugotrajnoga i mukotrpnog istraživanja uspostavio Dalibor Brozović, svaki za se jedinica ravnopravna čakavskomu i kajkavskomu narječju. Istočni štokavski prostirao se zapadnom i srednjom Srbijom, Bačkom i Banatom, koliko se u srednjem vijeku tamo govorilo slavenski, pa današnjim Sandžakom, Crnom Gorom i istočnom Hercegovinom. Brozovićevu istraživanju i rasuđivanju dugujemo što s tolikim pouzdanjem možemo govoriti o tim pojavama. U znanosti, po samoj njezinoj naravi, ne može biti izrečena posljednja riječ, ali poslije Brozovićevih rezultata i sinteza koje je slijedeći ga objavio Josip Lisac nema razloga očekivati da bi slika koja se njima pojavila, mogla u nekoj doglednoj budućnosti zahtijevati promjene u svojim bitnim crtama.

Dalje na jugoistok, u velikom luku od Kladova na Dunavu i Negotina na Timoku do Prizrena i Đakovice u porječju Bijeloga Drima na jugu

Kosova, proteže se areal torlačkoga narječja, koje na drugu stranu svugdje graniči s istočnim južnoslavenskim govorima: bugarskim i makedonskim. Prvotno su u ranome srednjem vijeku taj pojas nastavali pretežno govornici starosjedilačkih jezika: rumunjskoga (vlaškog) i albanskoga (arbanaškog) i tako prostorno razdvajali zapadne južnoslavenske govore od istočnih. Poslije je i tu prevladao južnoslavenski, ali je ostao jako obilježen tim starosjedilačkim supstratom.

Torlačko narječje jedino je od zapadnih južnoslavenskih potpuno uključeno u takozvani balkanski jezični savez, kojemu pripadaju makedonski, bugarski, albanski, rumunjski i novogrčki. I u tome se očituje utjecaj starosjedilačkog supstrata. Granica između zapadnoga i istočnoga južnoslavenskoga nije na tom dijalektalnom području povučena nimalo oštro, nego su crte razgraničenja među pojedinim obilježjima razmještene u širokom pojasu s obje strane srpsko-bugarske državne granice.

Torlačko narječje nazvano je po etniku Torlak, a to je po Karadžićevu Rječniku „čovjek koji niti govori čisto srpski ni bugarski“. Takav naziv za to narječje uveo je u nas Tomislav Maretić u svojoj Gramatici i ono je potpuno prihvaćeno. Srpski jezikoslovci radije govore o prizrensko-timočkom dijalektu. Oni torlački pribrajaju štokavskom narječju kao i sve ostale srpske govore. Razlike po postanju između štokavskoga i torlačkoga doista nisu mnoge, ali su duboko povučene. Tu se čak radi o nešto drukčijem praslavenskom. Zbog tih starih i dubokih razlika, kako mi je govorio Dalibor Brozović, treba torlački nedvojbeno uzimati kao posebno narječje zapadnog južnoslavenskoga. To pak što je ono sve obuhvaćeno balkanskim jezičnim savezom nije tako stara pojava i stoga, premda najviše upada u oči, pri tom razvrstavanju ne igra nikakvu ulogu. Starinski torlački koji nije uključen u balkanski jezični savez očuvali su nam Hrvati Krašovani u rumunjskom dijelu Banata. Taj je govor stoga jezikoslovcima osobito zanimljiv.

Time što izdvajanje slovenskoga jezika nije obuhvatilo čakavski, kajkavski, zaspadnoštokavski, istočnoštokavski i torlački, ta su narječja dobila sličniju fizionomiju, pa se u tom smislu kao neka cjelina i suprotstavljaju slovenskomu. Od toga, međutim, nisu postala genetski nimalo srodnija nego su bila. Njihovu genetsku srodnost određuje i dalje samo zapadno-južnoslavenski prajezik, kojega su ta narječja svako za sebe potomci isto kao što je to i slovenski jezik, pa mu ona svako za se genetski stoje uz bok.

U prvotnoj podjeli zapadnih južnoslavenskih govora što su ostali u toj cjelini pošto se unutar granica Njemačkoga Carstva iz nje izdvojio slovenski jezik, kako je tu podjelu uvjerljivo utvrdio Ranko Matasović,

ocrtao se tako dosta jasno jezik hrvatskoga naroda određen i genetički kao skup čakavskoga, kajkavskog i zapadnoga štokavskog narječja, mjesnih govora u hrvatskim zemljama povezanih u dijalekatski kontinuum, u hrvatski jezik dakle među zapadnim južnoslavenskima. Do toga ipak nije došlo. Jedno zato što su u hrvatski narod urali, doduše u manjem broju, i govornici istočnog štokavskoga, tako u Srijemu i istočnoj Hercegovini oko Stoca na rijeci Bregavi i Ravnog na Popovu polju, a poslije je takav jezik prevladao i u dubrovačkom kraju, prvotno zapadnoštokavskom. No važnije je to što je u razdoblju velikih seoba za turskih ratova u 16. i 17. stoljeću istočni štokavski, poglavito, ali ne isključivo, kao govor Srba, dopro daleko na zapad, s krajnjim izbojcima do Gorskog kotara i Kalnika, razbio i potisnuo cjelovit teritorij zapadnoga štokavskoga i u velikoj ga mjeri preslojio i preoblikovao, tako da danas imamo samo jedno štokavsko narječje, vrlo razvedeno i raznoliko, ali ipak samo jedno, i to pod premoćnim utjecajem istočnoga. Stari zapadni štokavski prepoznaje se još samo u ostatcima, kakvi su slavonski dijalekt, onaj u Podravini i onaj u Posavini što ih je otkrio i prvi istražio Stjepan Ivšić, pa istočno-bosanski, kojim govore Hrvati i muslimani Bošnjaci od izvorišta Fojnice pa do Drine, a otkrio ga je i istražio Dalibor Brozović. Tragovi zapadnog štokavskoga razabiru se u velikom dijelu ikavskih govora Hrvata i muslimana Bošnjaka, više u Bosni nego u Hercegovini. No nema sumnje da je štokavski danas još samo jedno narječje, kako god stručno potkovani istraživač jasno razabire da su nekada nedvojbeno bila dva: zapadno i istočno. No od zapadnoga ostali su još samo tragovi i krhotine.

Štokavsko narječje, koliko njime govore Hrvati, ima također više dijalekata. Tu su inovativni novoštokavski dijalekti, ikavski kakav se govori u Hercegovini zapadno od Neretve i na širokim potezima zagorske Dalmacije, Like, velebitskoga Podgorja i u pojedinim mjestima Gorskog kotara, pa u Vojvodini, u Bačkoj, i u susjednim predjelima Mađarske. To je nastavak istočnoga štokavskog, isto kao novoštokavski ijekavski, kojim govore Hrvati u istočnoj Hercegovini, te u novije doba u dubrovačkom kraju i na više mjesta u bivšoj Vojnoj krajini. U tim je dijalektima stari naglasak pomaknut za jedan slog prema početku riječi i to je pomicanje ostalo označeno uzlaznom intonacijom uz tako pomaknuti naglasak. Tako od *ženà* postaje *žèna*, od *glāvà* postaje *gláva*. To novoštokavsko pomicanje naglasaka prošireno je i na neke od dijalekata kojima je podrijetlo zapadnoštokavsko, pa i čakavsko. Staro zapadnoštokavsko narječje velikim je dijelom znatno preslojeno istočnim novoštokavskim.

Od novoštokavskog ikavskog, tzv. zapadnohercegovačkog malo se razlikuju ikavski štokavski govori koji pokazuju diskretne tragove svojega prvotno zapadnoga štokavskog podrijetla. Tu će se mjesto *klišta* reći *klišća* i *zviždati* mjesto *zviždati*. Dakako, ne kad govore strancu namjerniku. Takvi ostatci zapadne štokavske pripadnosti nalaze se u ikavskim govorima Hrvata i muslimana Bošnjaka od Duvna i Kupresa, pa do Kladuše i Cazina. Jače su izražene zapadnoštokavske osobine u slavonskom dijalektu, posavskome i podravskom, koji je ikavski, ekavski, ikavsko-jekavski i ikavsko-ekavski, a naglasak mu je vrlo starinski, te u istočno-bosanskom, koji je jekavski i odstupa od novoštokavske akcentuacije.

Takvo stanje dolazi još više do izražaja time što na područjima gdje su bolje očuvani ostatci zapadnoga štokavskoga u spontano oblikovanim interdijalektima potpuno prevladavaju obilježja istočnoga štokavskog. Usputnom putniku prolazniku nije lako čuti ostatke zapadnoga štokavskoga. I Stjepan Ivšić je shvatio o čem se radi tek kad je jednom slušao kočijaša koji ga je u fijakeru vozio iz Strizivojne u Đakovo. Dotle je mislio da u cijeloj Slavoniji govore novi istočnoštokavski kao u njegovoj rodnoj Orahovici. Onda se je dao na istraživanje slavonskih govora, kao što se je poslije Drugoga svjetskog rata Dalibor Brozović dao na istraživanje istočnobosanskih u dolini rijeke Fojnice. To je otvorilo sasvim nove vidike i potpuno oborilo dotle raširenu predodžbu o velikom i kompaktnom, u sebi jedinstvenom, štokavskom narječnom bloku. Ta predodžba pripada uostalom ideologiji koja je pratila i podupirala hrvatsku jezičnu standardizaciju.

Svugdje su se u krugu pojačane jezične komunikacije, oko sajмова i trgovišta, stvorili interdijalekti s obilježjima okolnih mjesnih govora. Koja su obilježja pri tome izabrana da budu općenitija i služe u širem krugu i zašto, to još nikako nije valjano istraženo. Upravo to pak određuje našu sliku hrvatskih narječja jer se interdijalekti čuju češće i lakše nego ono kako se govori „po domaći”. Taj izbor dijalekatskih obilježja određuje dispozicije za dijalekatsku stilizaciju književnih jezika, a na najvišem stupnju toga razvoja i samoga standardnoga jezika. Time mu se temelji polažu već mnogo prije nego je počelo svjesno normiranje i sama standardizacija, kako se po vrelima utvrđuje da je tekla. To da nam je standardni jezik na sliku i priliku novoštokavskog ijekavskog dijalekta, predodređeno je izborom dijalekatskih obilježja u interdijalektima na štokavskim prostorima, a svi Hrvati koji nisu štokavci pjevaju štokavskije nego što govore. Izbor dijalekatske stilizacije standardnoga jezika nije onako samovoljan i osoban kako se u nas, osobito među čakavcima i kajkavcima, rado za-

mišlja, pa se onda olako govori kako je Ljudevit Gaj za sve nas tobože donio samovoljnu odluku. Ta je predodžba vrlo daleko od onoga što se je zbilja događalo.

No tu kao da smo već napustili gledište odabrano za ovo poglavlje, a njega se u prvom pristupu valja držati dosljedno do šturosti. Zato ostajemo pri razvedenoj slici mjesnih govora, po svojim dijalektima razvrstanih u narječja, što svi potječu od zapadnoga južnoslavenskog prajezika, preko njega pak od praslavenskoga, a ostali su takvi pošto se iz te cjeline izdvojio slovenski jezik. U toj slici, to treba reći jasno i glasno, nema skupine koja bi se mogla nazvati hrvatskim jezikom. Ne može se, naime, postaviti skup jezičnih mijena, glasovnih i drugih, kojima bi se od zapadnog južnoslavenskoga dobivali svi hrvatski mjesni govori i samo oni. Kako god to postavljali, uvijek će se obuhvatiti i neki govori koji nisu hrvatski, ili pak neki hrvatski govori ne će biti obuhvaćeni.

Štokavsko narječje, koje je danas sve ipak samo jedna narječna cjelina, kako je ona god u sebi duboko razuđena, nazvano je štokavskim iz hrvatske perspektive, jer je samo iz nje supostavljena čakavskom i kajkavskom, ali kao cjelina ipak nije samo hrvatsko narječje jer govorima toga narječja govore mnogi koji nisu Hrvati: Bošnjaci, Srbi i Crnogorci. Oni stoga i nisu štokavci u pravom smislu toga naziva, ali im govori nose obilježja narječja koje se uobičajilo tako nazivati. Tako smo školovani, duboko je to sjelo. Uobičajilo se toliko da to nije nimalo lako ispravljati, ali dok ostaje tako, izazivat će neprilične nesporazume.

Zbog toga što nema genetski određene skupine zapadnih južnoslavenskih mjesnih govora koja bi se mogla nazvati hrvatskim jezikom učili su nas i neki još uvijek uče da hrvatskoga jezika nema, da postoji samo jedan širi, koji oni najradije zovu srpskohrvatskim. U zadnje se vrijeme čak opet pojačao pritisak na nas u tom smislu. Pri tome previđaju da niti takvoga prajezika nema. Niti taj zamišljeni srpskohrvatski ne da se genetski odrediti. Nema srednjojužnoslavenskoga, kako se sada rado govori, prajezika, nego samo zapadnojužnoslavenski, od potomaka kojeg se vlastitom mijenom odvojio slovenski jezik. Povijesni okviri toga jezičnog zbivanja jasno se razabiru: franačka dominacija i zračenje franačkog utjecaja na velikom dijelu južnoslavenskoga jezičnog areala i konačno povlačenje stabilne istočne granice Njemačkoga Carstva. U prostoru ranosrednjovjekovnoga zračenja franačke prevlasti i utjecaja razvio se zapadni južnoslavenski, a unutar granica Njemačkoga Carstva izdvojio se od drugih njegovih jezika potomaka slovenski jezik.

Ali ta slika mjesnih govora poslaganih po obilježjima svojega genetskog podrijetla, svojega odnosa prema praslavenskom, a neposredno prema zapadnom južnoslavenskom prajeziku, samo je jedno od gledišta s kojih valja promatrati hrvatski jezik. Pozitivističko jezikoslovlje, mladogramatičarsko, učilo je da je to jedino gledište koje se broji jer su samo mjesni govori pozitivni i autentični jezični podatci. Sve drugo ili je iskvareno ili umjetno i nije vrijedno ozbiljne jezikoslovne pozornosti. Kako god nam je to školovanjem duboko usađeno, mi više ne možemo misliti tako. Tu su i druga gledišta, bitna da se razumije ono što doživljavamo kao hrvatski jezik. Tim drugim gledištima posvećena su poglavlja koja slijede.

Jezik pismenosti

Kao svi narodi slavenskoga jezika i Hrvati su dugo živjeli u bespismenoj kulturi: do prijelaza iz 8. stoljeća u 9. A istočni Slaveni živjeli su tako do druge polovice 10. stoljeća. Bepismenost valja strogo lučiti od nepismenosti. Nepismen je onaj tko u zajednici koja se služi pismom i njeguje pismenu kulturu nije naučio čitati i pisati. Bepismena je pak kultura koja se ne služi pismom, u kojoj ono nije predviđeno, a život se na svim razinama odvija bez nje. Svi tekstovi koji su takvomu društvu važni pamte se, uče napamet od riječi do riječi, zato i jesu većinom složeni u vezanom govoru, u stihovima pjesničkim jezikom, i predaju se od usta do usta, od naraštaja naraštaju. Nama, kojima je kultura već stoljećima izrazito pismena, to nije lako zamisliti, a osobito iznenađuje koliko se dugo takva tekstovna predaja može držati. Tako su se tragovi praslavenskoga svetog obrednoga pjesništva u usmenoj književnosti svih naroda slavenskoga jezika očuvali sve do našega vremena, a ulomci praslavenskih zakona ušli su u srednjovjekovne pisane zakonike mnogo mlađega doba.

Za kulturnu povijest europskoga prostora važno je što je na njem Avarski kaganat stvorio i održavao velik prostor bespismena života. U slici povijesti kakvu je mojem naraštaju posredovala škola Avari su nešto kao Huni, tek jedno stoljeće mlađi. Doista, i oni su stepski jahači koji su nahrupili iz kopnenih prostranstava središnje Azije, i oni su okupili oko svoje još i vojske drugih naroda i kao moćna udarna sila teško potresli oslabjelo Rimsko Carstvo. I oni su većim dijelom na njegovim razvalinama podigli svoje vladanje. Stvara se tako dojam kao da povijest Avara ponavlja sto godina stariju povijest Huna. Pri tome se obično previđa jedna bitna razlika. Hunsko vladanje trajalo je koliko i život jednoga muškarca, njihova vladara Atile, „biča Božjega“, koji je rano umro. Brzo poslije njegove smrti hunsko se vladanje raspalo. A avarsko je vladanje trajalo na velikom prostranstvu od prve polovice 6. do pred sam kraj 8. stoljeća, dakle nekih 250 godina. To je vrlo dugo razdoblje i Avarski je kaganat stvorio okvire življenja koji su udarili svoj pečat velikim europskim prostranstvima, a time i samoj europskoj kulturnoj fizionomiji. O tome se, međutim, obično ne vodi računa. Nije zanimljivo onima koji u današnjoj Europi vode glavnu riječ. Oni dobro mogu i bez toga.

Kultura Avarskoga kaganata bila je poganska i bespismena. Tako su živjeli i svi narodi koji su se našli u njegovu obuhvatu. Svi narodi slavenskoga jezika proizašli su iz te poganske bespismenosti. Opismenili su se tek kad su prihvatili kršćanstvo. A to je bilo kasno, između 8. i 10. stoljeća. Kasnije od njih pokrstili su se i opismenili u Europi još samo Balti. To je razlog što je narodima slavenskih i baltičkih jezika usmena književnost toliko bogatija i vrjednija nego je europskim narodima pismenim od starine.

Stanje prvotne bespismenosti svih naroda slavenskoga jezika zapamćeno je i opisano. Bugarski monah Crnorizac Hrabar negdje na početku 10. stoljeća napisao je traktat *O pismenima* u kojem razlaže otkud Slavenima pored Grka i Latina vlastito pismo i kultura pismenosti. Tu je po još živom sjećanju u naznakama ocrtao stanje bespismenosti koje je u Slavena prethodilo pismenoj kulturi koju su dobili od svojih učitelja, solunske braće Konstantina /Ćirila i Metodija u drugoj polovici 9. stoljeća.

Taj traktat očuvao nam se u mnogim mlađim prijepisima. Najstariji je iz godine 1348. Iz njega se ovdje donosi izvorni opis pretpismenoga stanja Slavena, prvo u izvorniku, a onda u prijevodu. Kako god je izvornik dosta dobro razumljiv, prijevod će pažljivomu čitatelju pokazati da je precizno razumijevanje toga izvornika zahtjevnije nego se to na prvi pogled čini.

Traktat *O pismenima* počinje ovako:

*Prězde ubo Slověne ne iměhō knigъ, nō črōtami i rězami
čbtěhō i gataahō, pogani sōšte. Krōstivše že sę, rimskami i
grčьbskymi pismeny nōždaahō sę (pisati) slověnsku rěčь
bezь ustroenia.*

Precizno filološki preveden taj je početak razumljiviji i zahtijeva manje tumačenja nego se obično pričinjalo:

„Prije pak Slaveni nisu imali slova, nego su crtama i urezima u rovaše brojali i nagađali, budući još pogani. A pokrstivši se, za nuždu su morali pisati slavenski govor rimskim i grčkim pismenima bez ustroja.”

Osobito je tu znatno to što je istaknuto da su Slaveni od svojih učitelja dobili ne samo slova nego i ustroj njihove porabe za zapisivanje slavenskoga govora. Upravo taj ustroj udara temelje kulturi odnjegovane pismenosti. On može biti i kaotičan, kakav je na primjer u engleskom, ali ako je samo čvrst i stalan, on je izvrstan.

Kada je zemlja Hrvata, zemlja hrvatske vlasti pod svojim ranim kneževima, a najpoznatiji su nam Borna, Vladislav, Mislav i Trpimir, pod sam kraj 8. i u prvoj polovici 9. stoljeća po djelovanju franačke misije postala kršćanska, pa je u Ninu dobila i biskupiju, uključila se u pismenu Europu, pa i sama više nije mogla biti bez pismenosti. U njezinu najbližem susjedstvu dalmatinski gradovi na jadranskoj obali i na otocima pred njom: Krk, Osor, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, svaki sa svojim teritorijem, ali bez neposrednog prostornoga dodira jedan s drugim, živeći pod izravnom vlasti cara u Carigradu, bizantskoga, a to će reći rimskoga, čuvali su u vrlo nepovoljnim prilikama kontinuitet antičkoga života, pa tako i crkvene organizacije i pismenosti. Svime su time nedvojbeno utjecali na brojem nadmoćan svijet koji ih je okruživao, slavenski, bespismen i poganski, pa je to i ostavilo tragova u oskudnim povijesnim vrelima što ih imamo za to razdoblje, ali pismenost i organizirano pokrštenje nije u zemlju rodovske vlasti Hrvata došla odatle, nego tek s franačkom misijom koja je došla odmah iza vojnih snaga što su pod kraj 8. stoljeća oborile Avarski kaganat i proširile vlast franačkoga vladara u daleka jugoistočna podunavska i jadranska prostranstva. Hrvatska rodovska vlast pod vladarima koji su se u njoj zaknežili predstavila se svijetu natpisima na svojim reprezentativnim zgradama, osobito crkvama. Najraniji pisani jezik kojim se Hrvati predstavljaju svijetu jest latinski. Zato se i može reći da je latinski materinski jezik hrvatske književnosti.

To što se tada dogodilo i utemeljilo pismenost u Hrvata, latinski jezik na prvim njezinim počecima, osobito uvjerljivo dokumentira i zorno ilustrira natpis iz Rižinica na sjevernom rubu Solina ispod tvrdoga Klisa. Tamo su nađeni temelji ranosrednjovjekovne samostanske crkve što je pripadala benediktincima koje je onamo doveo knez Trpimir. Zapis o darovanju splitskomu nadbiskupu koje je u neposrednoj vezi s osnivanjem toga samostana datiran je godinom 852. Trpimir se tu naslovljuje kao knez Hrvata (*dux Chroatorum*). Za taj samostan pregrađena je kasnoantička samostanska zgrada. Tu su nađeni i ulomci zabata oltarne pregrade te samostanske crkve u tri ulomka i na njem latinski natpis koji, kao i samostan s crkvom, potječe iz same sredine 9. stoljeća. Kad se na njima, koliko je to moguće, uspostavi ono što je uništeno oštećenjima kamena, mogu se ti ulomci uvjerljivo složiti tako da se dobije natpis:

*Pro duce Trpimero... preces Christo summitatis...
et inclinata habete colla trementes.*

„Za kneza Trpimira podastirite molitve Kristu i saginjite šije drščuci!”

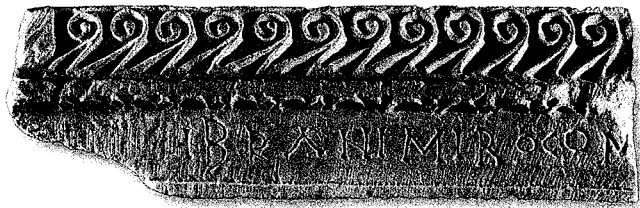
Ulomak zabata oltarne pregrade iz Rižinica,
natpis s imenom kneza Trpimira, 852.

Crkveni se puk tu poziva da se moli za svojega kneza, i to tako da na njega pada odsjaj Božjega veličanstva kako ga crkva objavljuje svečanom latinštinom. Tim se natpisom knez Trpimir predstavlja svijetu, a s tih kamenova vrlo rječitio i ljudima mlađih vremena govori Hrvatska koja je upravo uvrštena u Europu okrenutu zapadnoj crkvi i ujedinjenu latinskom pismenosti.

Jednako rječitio govori nadvratnik oltarske pregrade crkvice u Šopotu kod Benkovca. Na gornjem mu je rubu natpis iz druge polovice 9. stoljeća. Očuvao se u tri ulomka, od njih jedan ugrađen u utvrdu benkovačkoga kaštela. Tim nam se natpisom, također u svojoj zadužbini, predstavlja knez Branimir. Predstavlja se punim naslovom na latinskom jeziku:

Branimiro comes dux Cruatorum cogitavit.

„Poglavar Branimir, knez Hrvata, zamislio je to.”

Greda i zabat s imenom kneza Branimira, Šopot, IX. st.

Tu je sasvim jasno tko je dao izgraditi crkvu i tko se njome predstavlja svijetu. A jasno je, sve bez daljnega tumačenja, i to zašto se može reći da je latinski materinski jezik hrvatske književnosti. Prije toga nije bilo ništa. Doista, što piše 925. papa Ivan X. kralju Hrvata Tomislavu i knezu Humljana Mihovilu, u svojoj novoj pismenosti s majčinim mlijekom počeli su tepati – latinski.

To da su Hrvati, kada su doista počeli čitati i pisati, isprva čitali i pisali samo latinski, ne može nikoga iznenaditi kada se zna da je pismenost u zemlju Hrvata došla s franačkom crkvenom misijom. Franačka je crkva samo latinskomu jeziku priznavala punu vrijednost. Samo na njem se govorila misa i vršilo bogoslužje, samo na njem se vodila crkvena administracija i donosili pravni propisi, samo na njem su vladari izdavali svoje povelje i izricali obvezujuće odredbe. Takvu su latinsku pismenost franački misionari donijeli i u novopokrštenu zemlju Hrvata. Francuski jezik, mlađi i pučki oblik latinskoga, imao je tu poseban položaj u toliko što su oni koji su vladali samo njime ipak mogli, mučno sričući, razumjeti nešto latinskoga. Drugi jezici u Franačkom Kraljevstvu, koje se poslije 800. proglasilo i bilo priznato Rimskim Carstvom, nisu nikako omogućivali pristup latinskomu. Takvi su slavenski, pa i sam njemački. Oni nisu kraj latinskoga imali baš nikakve službene važnosti. Ipak su se pismeni svećenici služili i njima, ali samo onda kada je puk koji nije znao latinski trebao razumjeti što se Bogu moli i što ga crkva uči. Drugi jezici, osim latinskoga, dolazili su u obzir samo u takve dušobrižničke svrhe, da se razumije ono što je crkva inače službeno govorila i pisala latinski.

O tome su u franačkoj crkvi doneseni i strogi propisi. To da se njezini svećenici nisu brinuli za to da ih puk razumije, kleveta je kojom je ta crkva u 19. stoljeću oklevetana od strane nositelja slavenskih nacionalnih pokreta. Nauka takozvanih „trojezičnika” koji su krivovjerno tvrdili da se služba Božja smije vršiti samo na tri sveta jezika: na hebrejskom, grčkom i latinskom, ticala se samo liturgije, a ne i porabe jezika u dušobrižništvu, koje se moralo svojski truditi da ga puk, ma kako nenaobražen bio, uvijek razumije.

Ulomak grede s imenom kneza Branimira, Muć Gornji kraj Splita, 888. g.

Jezične odredbe franačke crkve došle su do nas u kapitulareima, zbornicima crkvenih propisa i zakona. Kako je to, premda je od velike važnosti za povijest hrvatskoga jezika i književnosti, u nas vrlo slabo poznato, valja nam tu navesti neke od najznatnijih odredaba. Tako da ostanemo pri najsuzdržljivijem izboru:

Bazelski biskup Haito (807-823) izričito je propisao (*Capitularia* Nr. 177, 2): „valja narediti da molitvu Gospodnju, u kojoj je sadržano sve što je nužno za ljudski život, i apostolsko vjerovanje, u kojem je sadržana čitava katolička vjera, uče svi, kako na latinskom, tako i na barbarskom jeziku da ono što ispovijedaju ustima srcem vjeruju i razumiju”.

Sinoda u Aachenu donijela je pak još 801. propis dušobrižnicima (*Capitularia* Nr. 120, 3): „... da molitvu Gospodnju, to jest Očenaš i Vjerujem u Boga ucijepi svima koji su im podređeni i da traže da im to ponavljaju jednako tako muškarci i žene kao i dječaci”. Ako je to bilo obvezatno baš za sve, odrasle i djecu, moralo se u smislu propisa biskupa Haitona dopustiti da se te molitve govore ne samo na latinskom jeziku, nego i na „barbarskom”.

A što se tiče molitve kojom se vjernici obraćaju Bogu, sinoda u Frankfurtu još 794. vrlo jasno određuje (*Capitularia* Nr. 28, 52): „Nitko neka ne vjeruje da se samo na tri jezika smije moliti Bogu, jer se Bogu mole na svim jezicima i čovjek bude uslišan ako zatraži što je pravedno.”

Vrijedilo je zaviriti u kapitulare s kraja 8. i početka 9. stoljeća. Pokazala se slika vrlo različita od one koja nam je školovanjem usađena u povijesnu svijest. Nema govora o tome da je franačka crkva bila ravnodušna prema tomu razumije li njezin puk ono što moli Boga i što ga njegova crkva uči. Takav su joj stav razvijajući svoj ćirilometodski mit podmetali žarko zauzeti pregaoci slavenskih nacionalnih pokreta. Istina, franačka se je crkva protivila, dosljedno i nepopustljivo, slavenskomu bogoslužju učenika svetih Ćirila i Metoda, ali samo u slavenskoj liturgiji, a ne i slavenskomu jeziku u dušobrižničkoj skrbi. Tu je čak propisivala njegovu porabu ako puk nije znao nego taj jezik. Bitno je bilo da razumije.

Poklanjala se je, dakako, velika pozornost pozivima na pokoru i formularima za ispitivanje savjesti pred ispovijed. Bili su tu i popisi smrtnih grijeha i glavnih kršćanskih vrlina. Nastajala je tako čitava jedna skromna literatura na jezicima kojima je, kako gdje, jedinicima vladao crkveni puk. Najstariji spomenici njemačkog jezika većinom su upravo takve naravi. Njih nam je ostalo vrlo malo. Još manje je ostalo slavenskih. No o tome da je takva dušobrižnička literatura postojala i na slavenskim je-

zicima nedvojbeno svjedoče *Brižinski spomenici*, listovi u biskupskome obredniku iz Freisinga u Bavarskoj. To su tri slovenska teksta, najstarija od svih što su došli do nas, pisana latinskim pismom. Taj rukopisni obrednik nastao je negdje u 10. stoljeću, a predlošci iz kojih su prepisani ti stari slovenski tekstovi potjecali su iz 9. stoljeća ili možda još s kraja 8., iz vremena franačke misije i pokrštanja alpskih Slavena.

S takvim su propisima franački misionari došli u zemlju pod vlašću hrvatskoga kneza i pokrstili ju. To podrazumijeva i porabu takve dušobrižničke književnosti na slavenskom jeziku novopokrštenih Hrvata. Ona je mogla obuhvaćati i zbirku prijevoda blagdanskih čitanja iz poslanica i evanđelja. Ništa nam se od toga nije očuvalo, ali vrlo pouzdano možemo uzimati da je postojalo. A to je, kako god skromno bilo, prva pojava hrvatskoga jezika u europskoj pismenosti i stoga, i kraj sve svoje skromne beznačajnosti, vrlo važna prekretnica u povijesti hrvatskoga jezika. Valja nam to ugraditi u svoju povijesnu svijest jer je do sada ostajalo uvelike zanemareno.

Taj hrvatski jezik, najstariji uključen u europsku pismenost, bio je izravno suočen s latinskim jezikom franačke crkvenosti, a neizravno sa starim njemačkim, starim slovenskim i drugima kojima su se služili svećenici franačke crkve u dušobrižničkoj djelatnosti među pukom kojemu materinski jezik nije bio romanski. Njegova je književna izražajnost bila oblikovana prema latinskomu. Uklapala se od prvih početaka u jezičnu izražajnost latinske Europe. Po tome se uklapao u krug ranih književnih jezika toga kulturnog kruga. U jeziku hrvatske pismenosti to je najstariji sloj. No mi poblize o njemu ne znamo ništa.

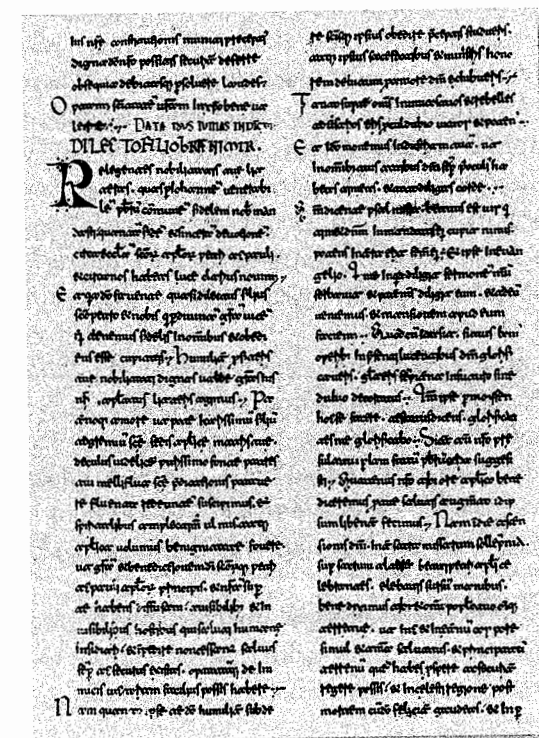
Ta misionarska književnost, na latinskom i na hrvatskom jeziku, od koje nam se ništa nije očuvalo, ali valja s pouzdanjem pretpostavljati da je postojala jer su takvi bili strogi jezični propisi u franačkoj crkvi, predstavlja za Hrvate kraj dugoga razdoblja bespismenosti. A i to je razdoblje ostavilo znatnu jezičnu baštinu, upravo književnojezičnu, kako god to naizgled zvučalo paradoksalno. Za povijest hrvatskog jezika osobito je stoga važan i jezik njegove bespismenosti. Taj „jezik bespismenosti” o kojem je sada riječ nije, dakako, jezik sporazumijevanja u svakodnevnom životu. Njega je bilo i prije i poslije, on se prilagođivao sve novim prilikama, udovoljavao sve novim zahtjevima, i nema posebne veze s jezikom hrvatske pismenosti, s hrvatskim književnim jezikom, koliko god mu je u svako doba bio vrelom sve nove izražajnosti. Radi se o jeziku izgrađenom i razvijenom za mjerodavne tekstove koji su se u doba bespisme-

nosti usmeno predavali od naraštaja naraštaju, tako važni i mjerodavni da su se pamtili od riječi do riječi, sastavljeni u vezanom govoru, što je bitno olakšavalo njihovo pomno pamćenje. Bile su to svete obredne pjesme koje su se pozivale na najskrovitije mitske odnose temeljnoga reda u svijetu ili izricale zakone slavenskoga suda i reda koji je na tlu koje će postati hrvatsko zamijenio rimski.

Taj moćno razvijeni pjesnički jezik i ostatke tekstova sastavljenih na njem počelo se tek nedavno, zadnjih nekoliko desetljeća, otkrivati i pomno rekonstruirati na temelju tragova što su ostavili u usmenoj književnosti svih naroda slavenskoga jezika. Hrvati su svojom usmenom književnosti pri tome dobro zastupljeni. Nema dakle ni najmanje dvojbe da je taj „jezik bespismenosti“ ušao u poklad baštine usmene književnosti i u mnogome, izravno ili neizravno, odredio njezinu jezičnu izražajnost. A jezik usmene književnosti, koja se tradicionalno zove narodnom, odigrao je u povijesti hrvatskoga književnog jezika, kako je dobro poznato, važnu pa u mnogome i odlučujuću ulogu. Škola hrvatskih vukovaca fetišizirala je to i dotjerala do neodržive krajnosti, pa je tomu pristupala i jednostrano puristički u korist novoštokavske folklorne predaje, ali upravo zato jer je to tako te se, premda se žilavo drži u našoj općoj naobrazbi, baš nikako više ne može zadržati, treba reći, tako da se ne može prečuti: od pjesništva gotičkoga razdoblja, glagoljaškoga i latiničkoga, preko renesansnoga, baroknog, prosvjetiteljskog predromantičkoga, preporoditeljskog i romantičkoga, pa do pjesništva moderne, u svemu je tome jezik „narodne književnosti“ odigrao ulogu koja se bez svakoga pretjerivanja može nazvati magistralnom. Odatle i velika važnost jezika hrvatske bespismenosti za hrvatski jezik, i osobito za književni.

Na latinskom kao prvom jeziku hrvatske pismenosti došao je do nas veći broj zapisa o pravnim činima, osobito u okružju hrvatskih vladara iz razdoblja od 9. do 11. stoljeća. Bez obzira na to jesu li ti zapisi doista pravovaljane isprave, za što se izdaju, ili su mlađe prerađevine zapisa u samostanskim kronikama izrađene stoga što se od druge polovice 12. stoljeća na sudovima usmena svjedočanstva i takvi zapisi više nisu priznavali kao dokazna sredstva, nema razloga sumnjati u to da su to velikim dijelom autentični zapisi o stjecanju prava i posjeda iz vremena o kojem svjedoče. Naprotiv, po nekim se podacima i obilježjima tih tekstova razabire da je to većinom upravo tako. U tim zapisima, obično se nazivaju ispravama, očuvani su tako, izravno ili neizravno, tekstovi najranije hrvatske književnosti na latinskom jeziku. S toga se gledišta do sada uglavnom i

nisu promatrali. Iz njih se lijepo pokazuje kako se na hrvatskome dvoru uz latinski rabio hrvatski jezik, pa su mu neke riječi prvi put zapisane u takvim tekstovima. To su u prvom redu nazivi raznih služba i dvorskih dužnosti. Tako su hrvatski nazivi visokih državnih služba kao *ban*, *tepičija*, *župan*, *podžup* i *satnik*. Tu su i nazivi različitih funkcija na vladarskome dvoru, a sve u latinskom tekstu: i *posteljnik*, i *vinotoč*, i *psar*, i *volar*, i *dvornik*, i *vratar*, i *ščitonoša*, i *ščitnik*, i napokon *djed Hrvata*, visoki dvorski dostojanstvenik. Najstariji se zapisi tih riječi javljaju u latinskim tekstovima, ispisani latinicom. Tu leži na dlanu, kako je neumorno upozoravao Dalibor Brozović, odgovor na pitanje zašto je mnogo kasnije, u 18. stoljeću, latinica izašla kao neupitna pobjednica iz suparništva s glagoljicom i ćirilicom kao jedino pismo hrvatskoga jezika. Kako pisati hrvatske riječi latinskim slovima, za to su se morala nalaziti rješenja još od prvih početaka kad su se i kraj glagoljice i ćirilice ispisivale u latinskim tekstovima kako je tko bolje znao i umio. Nije bilo razdoblja kada se hrvatski jezik, od kad se počeo pisati, nije pisao latinicom!

Pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru, 7. 6. 879.

Iako je latinski nedvojbeno prvi i najstariji književni jezik Hrvata, nije dugo ostao jedini. Već na prijelazu iz 9. stoljeća u 10. donijeli su učenici solunske braće iz Panonske metropolije i Moravske kneževine slavensko pismo, glagoljicu i njezin ustroj, slavensku liturgiju i crkveni jezik njihove škole na područje dalmatinske crkve i ta je druga pismena kultura, na jeziku mnogo bližem materinskomu, odmah pustila čvrst korijen u Hrvata. To je „Metodijeva nauka“ (*Methodii doctrina*) koja je, kako već 925. piše papa Ivan X. splitskom nadbiskupu Ivanu, „provrvjela“ u dalmatinskoj crkvi. O tome kako se to događalo nema nikakvih vijesti i stoga se o tome može samo nagađati na temelju više ili manje uvjerljivih domišljanja.

Hrvatska historiografija još je u 18. stoljeću stala zastupati mišljenje da je Ninska biskupija, kojoj se jurisdikcija protezala cijelim područjem pod vlašću hrvatskih vladara, postala glavno rasadište glagoljaške pismenosti i slavenske liturgije. Prvi povjesničar crkve u hrvatskim zemljama, isusovac Daniele Farlati, jedan od velikih Talijana u hrvatskoj kulturi, u svojem monumentalnom djelu *Illyricum sacrum*, koje je počelo izlaziti 1751. u Mletcima, smatrao je kako se samo po sebi razumije da je upravo Ninska crkva u zemlji Slavena bila glagoljaška i da se slavenska liturgija iz nje širila po Dalmaciji, a ninski biskup Grgur da je to branio na splitskim sinodama dalmatinsko-hrvatske crkve u godinama 925. i 928. Farlati nije bio sklon tradiciji svetih Ćirila i Metoda među Hrvatima jer je u njih bilo odnjegovano dobro poznavanje latinskoga jezika i svatko ga je mogao steći, ako je samo htio. Za njim su se povelili hrvatski povjesničari, kojima se takvo tumačenje izvrsno uklapalo u temeljni nacionalni stav. Tek su izvrnuli vrijednosne ocjene: njima se je narodni jezik u crkvi pokazivao kao najviša vrijednost.

Grgur biskup ninski postao je tako glavni junak u borbi za narodni jezik u crkvi. Najdojmljivije je to izraženo u velebnom njegovu spomeniku koji je izradio Ivan Meštrović. Nevolja je tek što u očuvanim aktima tih splitskih sinoda nema ni riječi o tome. Ninski se biskup Grgur, međutim, borio za očuvanje svoje biskupije pri uspostavi antičke dalmatinske crkve, a ne za slavensko bogoslužje. Nitko mu to u aktima splitskih sinoda ne predbacuje. No dugo je trebalo, sve do tridesetih godina prošloga stoljeća, da se konačno probije spoznaja da je ta njegova borba za slavensko bogoslužje samo nacionalni mit, kako god vrlo uspješan. Rasadište glagoljaške liturgije i pismenosti bila je ipak Dalmacija, do kraja 9. stoljeća bizantska, u kojoj nije bilo slavenske političke vlasti, ali je bilo mnogo naseljenika slavenskoga materinskog jezika, pa je lako pretposta-

viti da su biskupi u gradovima rado primali Metodijeve učenike, izbjegle poslije njegove smrti 986. od progona franačke crkve, da budu dušobrižnici tomu crkvenomu puku. Tako je mogla već do 925. „Metodijeva nauka provrjeti“ na području jurisdikcije dalmatinske crkve, kako piše papa. Od tada je slavenska pismenost i književna kultura, ćirilometodska i staroslavenska, neizostavna sastavnica hrvatske pismenosti i književnojezične izražajnosti.

Književni jezik Metodijeve škole imao je od prvih početaka svoje autentično povijesno ime. Ono je izvorno bilo: *jęзыкъ словѣнскъ*, što se u hrvatskim tekstovima najčešće javlja kao *jezik slovinski*, ili, već prema dijalektu, *slovenski* ili *slovenski*. Posebno treba i opetovano naglasiti da je to povijesni naziv sasvim određenoga književnog jezika, onoga koji su stvorila i učila solunska braća svojim trajno mjerodavnim prijevodima grčkih liturgijskih tekstova, a ne općenit i pomalo neodređen rezultat porredbenog slavističkog istraživanja ili čak izraz slavenske ideologije, kako se nama duboko usadilo u kulturnu svijest. Taj naziv je mogao poticati slavenske ideje, ali nije potjecao iz njih. Nastao je u doba kada je slavenski, i jezik, i zakon, i običaj, bio još tvrda i čvrsta, vrlo konkretna životna realnost, a ne jezikoslovna ili čak idejna projekcija.

Književni jezik solunske braće i njihovih neposrednih učenika zove se u slavističkoj znanosti starocrkvenoslavenski. Taj jezik postao je poslije početnoga razdoblja u razmaku od samo nekih sto godina, od kraja 8. do kraja 9. stoljeća, uz latinski drugi književni jezik Hrvata. Bio mu je, bez obzira na sve rezerve rimske kurije, u svem bitnome potpuno ravnopravan: i na njem se govorila misa, i na njem su se mjerodavno zapisivali pravni čini.

Taj književni jezik i njegova kultura, bitna sastavnica „Metodijeve nauke“, bio je za Hrvate osobit. Bio je toliko srodan njihovu spontanu govoru da su ga morali doživljavati kao svoj. Uvodio je tako njihov jezik u najautoritativnije knjige, čak i u misne. Na njega su bili prevedeni odlomci *Svetoga pisma*, perikope što su se čitale u liturgiji. A ipak je bio od njihova materinskog jezika osjetljivo različit. Nikoji Hrvat ga takav kakav se čuo u crkvi nije sam od sebe znao. Valjalo ga je naučiti, iako je to bilo mnogo lakše nego učenje latinskoga. U tome smislu bio je slovinski jezik Hrvatima svoj, ali takav kakav je pristajao najuglednijim knjigama. Nije to bilo teško shvatiti. Bio je to odnos kakav je za druge na jadranskom prostoru postojao između dalmatskoga romanskog ili talijanskoga jezika i latinskog.

Hrvatski glagoljaši dobro su učili slovinski. U svojim uglednim knjigama, osobito liturgijskima, vjerno su čuvali njegove osobitosti. Samo takav je, očito, imao punu vrijednost i dostojanstvo. To se osobito tiče oblika riječi. Glasove su i u najuglednijim tekstovima već rano počeli izjednačavati s hrvatskima. Do 12. stoljeća došlo je to već dotle da se jasno razabiralo koji je crkvenoslavenski tekst hrvatski, a koji nije. *Bečki listići* pokazuju da to vrijedi i za misne molitve i bogoslužbena liturgijska čitanja. Tako su redigirani tekstovi preuzeti iz ćirilometodske škole, a preuzimali su se i noviji. To je hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika. Jednako tako su nastale i druge. Najvažnije su od njih bugarska, srpska i ruska. Kao što se u kulturama tih slavenskih naroda naziv postao od staroga *językъ slovѣnъskъ* mogao zamjenjivati bugarskim, srpskim odnosno ruskim imenom, tako se u Hrvata slovinsko ime jezika moglo zamjenjivati imenom hrvatskim. Hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga zvala se tako *jezik slovinski* ili *jezik hrvatski*. Upravo je takva zamjenjivost, što se imena tiče, bitna odrednica hrvatskoga jezika i hrvatske književnosti. Naziv *slovinski jezik* stoga je, kad je zamjenjiv s nazivom *hrvatski jezik*, ovomu jednakovrijedan kao oznaka hrvatskoga jezika, uključujući, dakako, i hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga.

To pak da je i to hrvatski (književni) jezik bilo je, dok je ta redakcija bila u živoj porabi, svima očigledno i stoga bjelodano i samo po sebi razumljivo. Poslije pak, od druge polovice 16. stoljeća, kad se crkvenoslavenski počeo shvaćati kao drugi jezik, svet i liturgijski, koji nije potpadao pod zabranu narodnoga jezika u službi Božjoj prema obvezujućim zaključcima Tridentskog sabora, to se u općoj svijesti potpuno zametnulo. Crkvenoslavenski – izvan strože terminološke porabe nazivao se obično „staroslavenski” – nikako se više nije smatrao hrvatskim jezikom, nego mu se oštro suprotstavljao. Tako se izgubilo izvorno značenje naziva *slovinski jezik*, što je pod specifičnim prilikama kakve su se bile stvorile oko hrvatskoga identiteta, a one mijenjajući oblik i do danas traju, dovodilo do bitnih nesporazuma oko hrvatskoga jezika i toga naziva za nj. Sasvim neopravdano stao se doživljavati kao negacija toga jezika kao hrvatskoga.

A zapravo se radi samo o tome da je svaka poraba slavenskoga hrvatskog jezika u knjigama po svojem povijesnom ishodištu ćirilometodska. Da nije bilo glagoljaša, ne bi bilo ni hrvatskoga jezika u knjigama onako kako je on u njih ušao. Ulazio bi tada samo kako ga je uvela franačka misija, na isti način kako je u knjige ušao slovenski ili poljski. A u Hrvata je

ušao tako što se njihova redakcija crkvenoslavenskoga sve jače ponarodivala i tomu izvan najsvetije liturgije nije bilo nikakva otpora.

Da hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika doista pripada cjelini hrvatskoga književnog jezika, sasvim se jasno razabire tek u novije doba, otkad su vrlo važna istraživanja Stjepana Damjanovića nedvojbeno pokazala da se u mlađoj glagoljaškoj književnosti ne da povući oštra granica između te redakcije i hrvatskoga narodnoga jezika kakav se susreće u knjigama. Jedno se prelijeva u drugo. U tekstovima na narodnom jeziku javljaju se u različitim omjerima obilježja crkvenoslavenskoga. Kao simbolični biljeg javlja se jedno takvo obilježje čak i u gramatici Bartola Kašića. U njegovim *Institutiones linguae Illyricae* – „Osnovama ilirskoga jezika”, prvoj objavljenoj gramatici hrvatskoga književnog jezika (Rim, 1604), na početku njezina drugog dijela gdje počinje razlagati o glagolima i uvodi kategoriju prelaznih glagola, navodi kao primjer, među ostalim, i ovaj (str. 83): *yá náslidu yem preblaxenógo Ifúsfa* i prevodi to: *Ego sequor beatissimum Iesum*. Kašiću je to primjer iz jezika kojega gramatiku piše. A u tom je primjeru jedno vrlo prepoznatljivo obilježje crkvenoslavenskoga: *preblaženoga* umjesto hrvatski *preblaženoga*.

Jezik kojega Kašić piše gramatiku u hrvatskim se primjerima u njoj naziva *jezik slovinski*. A latinsko *lingua Illyrica* humanistički je naziv za taj *slovinski jezik* ili *hrvatski jezik*, što je u krugu hrvatske kulture i njezine predaje zamjenjivo jedno s drugim isto onako kako je u krugu drugih kultura koje su dionice ćirilometodske baštine naziv *slovenski jezik* zamjenjiv s nazivima *bugarski*, *srpski* odnosno *ruski*.

Nema ni najmanje dvojbe da oblik *preblaženoga* ne pripada nikojem hrvatskom mjesnom govoru. On nije zapadni južnoslavenski. U Kašićevu je gramatiku došao iz crkvenoslavenskoga, iz njegove hrvatske redakcije. To je istočni južnoslavenski koji su solunska braća izgradila da bude njihov književni jezik, *językъ slovѣnъskъ*, nama *slovinski jezik* i namijenili ga svim narodima slavenskoga jezika. Pri tome su se oslanjali na istočni južnoslavenski, upravo stari makedonski, kako misli Georg Holzer upravo na govor Slavena koji su se bili nastanili u Solunu, o čem postoji povijesna vijest. Od svih slavenskih tim su jezikom Konstantin i Metodije najbolje vladali. Kašićevo *preblaženoga Isusa* jedini je ostatak toga istočnog južnoslavenskoga u jeziku koji se opisuje u njegovoj gramatici. On u njem, međutim, nije strano tijelo. I nije slučajno što se očuvao u izrazu koji se odnosi na najsvetije. Slovinski i jest prvotno bio svet i bogoslužbeni jezik u Hrvata, jedan od dvaju.

Bitno je tu upamtiti da je po završetku bespismenoga razdoblja pismenost u Hrvata počela na dva jezika i s dvije tradicije pismene kulture: latinskom i slovinskom, i na dva pisma, na latinici i na glagoljici, kojoj se vrlo rano pridružila i ćirilica, i ona kao i glagoljica s Ćirilovim ustrojem slavenskoga pisanja, ako i drukčijim slovima. Iako je glagoljica njegovo pismo, ćirilica s pravom nosi njegovo ime jer je ustroj važniji od slova. Nedvojbeno je dokazano da su hrvatski glagoljaši još od 11. stoljerca znali i ćirilicu i da su ju rabili uz glagoljicu.

Na početku hrvatske pismenosti stoje tako dva jezika, od kojih niti jedan nije hrvatski po postanju, ali su oba to postala po uporabi. Jedan se doživljavao kao tuđ i morao se učiti sa zauzetim naporom. Drugi je bio toliko srodan hrvatskim govovima da se spontano doživljavao kao svoj, različit tek onoliko koliko priliči svetom i bogoslužbenomu jeziku. Da se on nauči, trebalo se napregnuti samo kao za svaki svoj jezik kada se svečano rabi u knjigama. Svaki književni jezik, koliko god bio svoj, valja učiti. Suprotne tvrdnje, kako ima književnih jezika koji se ne moraju učiti da bi se vladalo njima, bez iznimke su jezičnopolitička demagogija.

Krstionica s latinskim natpisom u kojem se navodi da ju je dao izraditi svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava, oko 800-830.

Počeci hrvatskoga književnog jezika

Knjige, kada ih ima, zahtijevaju jezik obrađen i pripremljen tako da se u njima, a i pri svakom drugom ozbiljnom pisanju, može rabiti. Zato se i zove književni jezik. To, naime, znači taj naziv. Književni jezik nije, bar nije na prvom mjestu, jezik takozvane „lijepe književnosti”. Nije to jezik onoga što u razgovoru zovemo sa stilskim nabojem intelektualne intimnosti literatura. Ili pomalo bjelosvjetski s daškom dalekih obzorja: beletristika. Književni jezik dobiva svoju posebnost odatle što nitko kad ozbiljno piše ne piše baš onako kako u svakodnevici govori. A kada se to učvrsti i ustali, nastaju i u svakodnevici situacije u kojima se govori sličnije onomu kako se ozbiljno piše nego onomu kako se inače govori. Tada se govori književnim jezikom. Te razlike mogu biti i vrlo male, ali su uvijek uočljive. Književni jezik je tako poseban pojavni oblik svakoga jezika koji se rabi u knjigama i pri drugom ozbiljnom pisanju. Književni jezik je kao i svaki drugi oblik jezika bitno određen svojom poviješću. To kakav jest određeno je time kakav je bio, od čega je postao. Stoga je pitanje o njegovim počecima važno za razumijevanje njegove današnje pojave i naravi.

Već je ovdje, u prethodnom poglavlju, rečeno kako je hrvatska pismenost imala dva jezika, dvije pismene kulture: latinsku i slovinsku. Na tim jezicima počinje hrvatska književnost, književnost u onom najširem smislu što ga najbolje izražava latinski naziv *litterae*, koji potječe još iz antike. On zapravo znači „slova”, ali je metonimijom dobio široko značenje koje obuhvaća „i pismenost i pisanu riječ i načitanost i znanje i zapravo opću uljudenost pojedinca ili zajednice kojoj dotične *litterae* pripadaju” (Mate Križman). Jezik takvih *litterae* bio je na hrvatskom prostoru, a to je zemlja hrvatske rodovske vlasti i njoj susjednih slavenskih rodovskih vlasti te carska Dalmacija, što će reći teritorij njezinih gradova, najprvo latinski, a onda, jedva sto godina poslije toga početka, i slovinski. To je književni jezik solunske braće, crkvenoslavenski, na samom početku baš starocrkvenoslavenski njihovih prijevoda grčkih liturgijskih tekstova, a onda hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika.

Ta je redakcija u tekstovima poteklim iz škole svetoga Metoda isprva samo zamjenjivala starocrkvenoslavenske glasove hrvatskima i pisala ih odgovarajućim glagoljičkim, a poslije i ćiriličkim slovima. Tako je

mjesto starocrkvenoslavenskoga *въ имѣ отьца и сына и дуha свѣtago* došlo crkvenoslavensko hrvatske redakcije *va ime otьca i sina i duha svetago*. A pomalo su u crkvenoslavenske tekstove ulazile i riječi uobičajenije u hrvatskim govorima. Najstariji spomenik takve strogo crkvenoslavenske hrvatske redakcije jesu *Bečki listići*, ostatak misne knjige s početka 12. stoljeća ispisane glagoljicom na pergameni.

Bečki listići, glagoljica na pergameni,
kraj 11. ili početak 12. stoljeća

Takav je bio hrvatski književni jezik u liturgijskim tekstovima, svečanim i svetim. I u njima se je to održalo sve do katoličke obnove u 17. stoljeću, kada se po zahtjevu Rima napušta hrvatska i na njezino mjesto uvodi ruska redakcija crkvenoslavenskoga jezika. Rimska se je crkva htjela poslužiti hrvatskim glagoljašima da gubitke koje je pretrpjela od reformacije na sjeveru Europe nadoknadi na njezinu istoku, vjernicima govornicima slavenskih jezika, pripadnicima Istočne crkve, kojima je ruska redakcija crkvenoslavenskoga bila bliža nego hrvatska. Crkvenoslavenski kakav se slušao u liturgiji prestao je tako biti hrvatski, ostao je još samo liturgijski jezik.

No izvan predaje liturgijskih tekstova hrvatska je redakcija crkvenoslavenskoga jezika već od početka bila otvorena narodnomu jeziku kakav se govorio u svakodnevici. Tako je taj počeo preko crkvenoslavenskoga, kojeg je ustrojstvo u dubljim slojevima bilo ne samo blisko srodno nego i upravo jednako onomu hrvatskih govora. Takav je jezik u knjigama i drugom ozbiljnom pisanju, osobito pravnih tekstova (isprava, zapisa i za-

konika) dakako ostajao *slovenski*, a mogao se zvati i *hrvatski*. Prodirući sve jače u crkvenoslavenski, hrvatski je narodni jezik u slovenskome književnom postajao sve dominantniji i sve više mu je određivao fizionomiju.

Hrvatski književni jezik nije postao tako da bi koji hrvatski dijalekt bio uzet da se rabi u knjigama i ozbiljnom pisanju, nego tako što je hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga poprimala i na kraju posve poprimila sva obilježja hrvatskoga narodnog govora i na kraju potpuno napustila sve što mu je bilo tuđe. Ipak je crkvenoslavenski još i u prvoj gramatici slovenskoga jezika, nazvanoga latinski ilirskim: *lingua Illyrica*, ostavio prepoznatljivoga traga. Dalekosežno je stoga svjedočanstvo onoga Kašićeva primjera: *naslidujem preblaženogo Isusa*. Onomu koji zna o čem se radi taj primjer kazuje kako je nastao hrvatski književni jezik, kojega je prvu gramatiku napisao Bartol Kašić.

U drugih naroda slavenskoga jezika koji su baštinici „Metodijeve nauke” njihova redakcija crkvenoslavenskoga jezika nije bila tako otvorena narodnomu. Ipak i bugarska i srpska i ruska crkvenoslavenska književnost pokazuju jak utjecaj narodnih jezika; ruski je suvremeni književni jezik uvelike obilježen dodirom s ruskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika i nezamisliv je bez brojnih njezinih elemenata. Povijest bugarskoga i srpskog književnog jezika potekla je drukčije zbog posebnih povijesnih okolnosti uvjetovanih višestoljetnom osmanlijskom vladavinom. Crkvenoslavenski je u njih bio uvelike prisutan preko ruske redakcije. Srbi su to onda u 19. stoljeću drastičnim zaokretom otklonili, a u Bugara je ostalo i odredilo svu budućnost književnoga jezika. No samo je u Hrvata narodni jezik svojevrstnom osmozom posve prodro u redakciju crkvenoslavenskoga i tako ušao u knjige i drugo ozbiljno pisanje. Time se narodni jezik preoblikovao u književni. O tome kako je to teklo mnogo nam u novije vrijeme kazuju istraživanja Stjepana Damjanovića o hibridnom, „staroslavenskom” i „starohrvatskom” književnom jeziku naših glagoljaša. Rezultati tih istraživanja po temeljnim kategorijama slavističkoga jezikoslovlja, kako nam one oblikuju gledanje, osvjetljuju pojavu sasvim marginalnu, tako smo školovani, a zapravo nam kazuju najbitnije o ranoj povijesti hrvatskoga književnog jezika. To tek sada počinjemo uviđati.

Ta rana povijest i takav početak toga jezika ovdje su zacrtani na temelju zaključivanja, pouzdanog doduše jer je u potpunome skladu s povijesno autentičnim nazivljem i jezičnim materijalom koliko nam je do sada poznat. No vrlo je znatno što o tim počecima hrvatskoga književnog jezika imamo i dokument neosporivo autentičan. To je *Baščanska ploča*, koja se

s pravom često spominje kad je riječ o počecima hrvatske književnosti i njezina jezika. Taj natpis na ploči oltarne pregrade u crkvi svete Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku dokumentira upravo takav početak hrvatskoga književnog jezika, onoga kojim su napisani i ovi redci.

Sveta Lucija u Jurandvoru bila je crkva benediktinskog samostana. Sada je grobljanska. Redovnici u tom samostanu bili su glagoljaši. Bogoslužje su obavljali na crkvenoslavenskom jeziku, slovinskom, na tom su jeziku sastavili i zapise o tome kako im je hrvatski kralj Zvonimir darovao zemljište i kako je tamo sagrađena crkva. To su zapisi kakvi su se unosili u samostanske kronike. Kada sudovi u drugoj polovici 12. stoljeća i dalje usmena svjedočanstva i zapise u samostanskim kronikama nisu više priznavali kao dokaze o stjecanju vlasničkih prava, nego su tražili isprave, počeli su se takvi zapisi prerađivati da se mogu upotrijebiti i tako. U Svetoj Luciji u Jurandvoru takvi su zapisi sasvim izvorno, bez ikakva prerađivanja, uklesani u ploču oltarne pregrade u samostanskoj crkvi.

U ploču oltarne pregrade urezan je tekst kojega se najpouzdanija transkripcija iz glagoljice u latinicu može naći u magistralnoj zbirci glagoljskih natpisa Branka Fučića (Zagreb, HAZU, 1982., 44). Radi lakšega razumijevanja ovdje se taj tekst navodi bez zagrada kojima se označuje čitljivost i status glagoljskih slova na oštećenoj ploči i napušten je ćirilometodski ustroj slavenskoga pisanja. Tekst se donosi onako kako se najvjerojatnije čitao prema onom što se o takvu čitanju nalazi u Fučića i u *Povijesnoj fonologiji hrvatskoga jezika* Milana Mogušša (Zagreb, ŠK, 2010., 113). Izostavljen je naglasak, koji je Moguš vrlo pomno i valjano utemeljeno uspostavio, ali bi ovdje čitatelja bez posebne stručne spremlje samo zbunjivao.

Na ploči oltarne pregrade crkve svete Lucije u Jurandvoru uklesan je glagoljskim pismenima ovaj natpis:

Az. V ime Otca i Sina i Svetago Duha. Az opat Držiha pisah se o ledini juže da Zvanimir kralj hrvatski v dni svoje v Svetuju Luciju. I svedomi: župan Desimra Krbavi, Mratin u Lici, Pribneža posl Vinodoli, Jakov v otoci. Da iže to poreče, klni i Bog i dva na desete apostola i četire evanjelisti i svetaja Lucija, amen. Da iže sde živet moli za nje Boga.

Az opat Dobrovit zdah crikav siju i svojeju bratiju s devetiju v dni kneza Kosmata obladajučago vsu Krajinu. I biše v t dni Mikula v Otočci s Svetuju Luciju v jedino.

Prijevod, ako ga tu treba, glasio bi ovako:

Ja. U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Ja, opat Držiha, pisao sam to o ledini koju je dao Zvonimir, kralj hrvatski, u svoje dane Svetoj Luciji. I svjedoci: župan Desimir u Krbavi, Mratin u Lici, Pribineg izaslanik u Vinodolu, Jakov na Otoku. Da tko to poreče, kuni ga Bog i dvanaest apostola i četiri evanđelista i sveta Lucija, amen. Da tko tu živi moli za njih Boga.

Ja, opat Dobrovit, zidao sam tu crkvu s devet svoje braće u dane kneza Kosmata koji je vladao svom Krajinom. I bili su u te dane Mikula u Otočcu i Sveta Lucija zajedno.

Po svojem sadržaju to je zapis o kraljevskom darovanju, koje je izrečeno pred visokim dostojanstvenicima kao svjedocima, kojemu je dodan još jedan, nešto mlađi, o gradnji crkve u kojoj je postavljen taj natpis. Spomen dvaju opata pokazuje jasno da je riječ o benediktinskom samostanu. Jezik i pismo upućuju na to da su benediktinci u toj opatiji bili glagoljaši, da se u njoj služba Božja vršila na crkvenoslavenskom liturgijskom jeziku i da se u njoj njegovala ćirilometodska književna tradicija. Javni su se natpisi, naime, postavljali i pravno relevantni tekstovi sastavljali na onom jeziku na kojem se prinosila misna žrtva.

Dojmljiva je slika kralja koji po svjedočanstvu opata pred svojim županima i izaslanicima, poslima, obdaruje samostan, koji je vjerojatno tada bio i osnovan, upravo polaže osnovu njegovu zemljišnom posjedu. Drugi je opat sagrađio samostansku crkvu u kojoj je natpis postavljen. Političke prilike bile su tada, kako se čini, različite od onih koje se zrcale u zapisu o darovanju.

Nema dvojbe da su takvi zapisi sastavljeni na književnom jeziku. Nema također dvojbe da je književni jezik na takvom glagoljskom natpisu slovinski i nikoji drugi. A teško će biti osporiti da je on i hrvatski. Sam natpis kaže da je pisan u ozračju hrvatske krune. Sve se tako izvrsno slaže i sklapa u okviru koji je gore postavljen. No u tom se okviru postavlja pitanje: je li taj jezik crkvenoslavenski, hrvatske redakcije dakako, ili je starohrvatski, kakvi su bili govori Hrvata na prijelazu iz 11. stoljeća u 12., negdje oko godine 1100., kad su ti zapisi nastali.

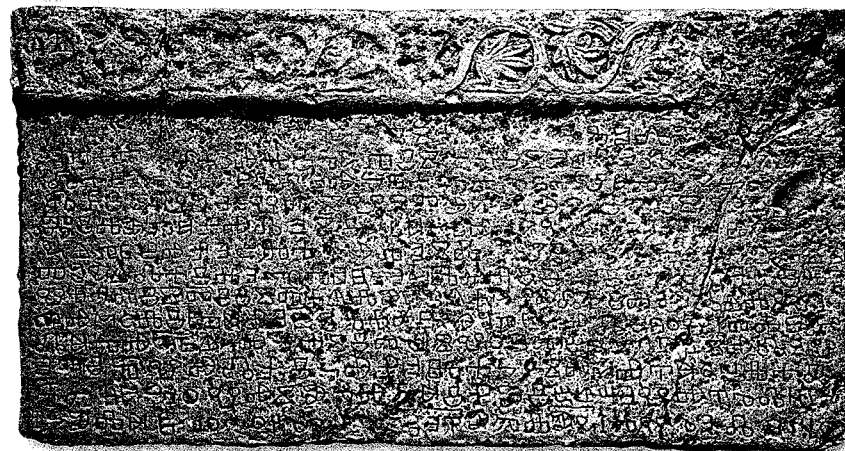
Zbog glagoljice kojom je pisan i ranoga datuma uzimalo se isprva kao samo sobom razumljivo da je *Bašćanska ploča* crkvenoslavenski natpis. Ali je u njoj hrvatski narodni jezik tako dominantan da se poslije o njoj

počelo misliti i govoriti kao o starohrvatskom spomeniku, najstarijem očuvanom tekstu hrvatskoga narodnog jezika. Tek je pod utjecajem jezika u pismenosti uglednijega, mislilo se, ušlo u nj nešto elemenata crkvenoslavenskoga. To je bilo očito i nije se moglo nijekati, koliko god je komu bilo stalo da na *Baščanskoj ploči* čita stari hrvatski narodni jezik. Sve to dakako dok se prema kriterijima i kategorijama što su se bili ustalili u slavenskoj filologiji 19. stoljeća mislilo da je hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika drugi, a ne hrvatski književni jezik, a njegov slovinski naziv da je proizvod slavenske ideologije i opredjeljenja i da niječe ili barem potiskuje njegovu hrvatsku pripadnost.

Kako dakle doista stoji s tim? Razjašnjeno je to tek 1995., kada je Stjepan Damjanović objavio rezultate svojega specijalnog istraživanja o jeziku *Baščanske ploče*. On je utvrdio da tekst toga natpisa odaje zahtjevu crkvenoslavensku naobrazbu, da se u njem zrcali *Methodii doctrina* u pravom i najkonkretnijem smislu. *Baščanska je ploča* pravi proizvod ćirilometodske književne kulture. To se očituje i u tome što je njezin tekst građen izrazito ritmički s proznim srokovima, kako je već 1975. upozorio Eduard Hercigonja, što potječe od grčke crkvene retorike, dakako posredstvom istančanije crkvenoslavenske stilistike. A ipak je u tom tekstu hrvatski narodni jezik onoga starog doba toliko prisutan da se u cjelini doima kao dominantan.

Baščanska ploča se u prvom pristupu može čitati kao starohrvatski tekst s pokojim simboličkim elementom crkvenoslavenskoga. To ilustrira kako je hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika u takvim zapisima posve pragmatičkoga sadržaja bila potpuno otvorena obilježjima hrvatskih narodnih govora. Od takvoga stanja, što nam ga dokumentira i ilustrira *Baščanska ploča*, krenula je povijest hrvatskoga književnog jezika, toga na kojem su napisana i ova razlaganja. U knjige ga je unio crkvenoslavenski, taj je dobio svoju hrvatsku redakciju, a onda se vrlo brzo počeo sasvim priljubljavati hrvatskim narodnim govorima kakvi su bili na kojem području i u koje vrijeme.

Svjedočanstvu *Baščanske ploče* potpuno je sukladno i ono njoj suvremene najstarije hrvatske isprave. Pisana je glagoljicom i nosi datum 1. siječnja 1100. Do nas je došla samo u notarskom prijepisu iz 18. stoljeća. Njome neki „slavni Dragoslav” iz Dobrinja na Krku obdaruje crkvu svetoga Vida koja i danas još stoji u polju kraj toga grada. U njezinu tekstu potpuno prevladava narodni jezik čakavskih dijalekatskih osobina. Već tako rano bila mu je u Hrvata ćirilometodska pismenost potpuno otvorena.

Baščanska ploča, glagoljica, oko 1100.

Dakako, uz taj slovinski ostao je i latinski za Hrvate vrlo važan književni jezik. U njih se tako od samoga početka stvorila književna i kulturna dvojezičnost kakve nema ni u kojega drugog naroda u latinskoj, pa niti u grčko-slavenskoj Europi. Hrvatski književni jezik, slovinski, ostajao je tako trajno najizravnije sučeljen s latinskim, odmjeravao se o njega. Načelno su, usprkos trvenjima što su oko toga nastajala, bili posve ravnopravni. I na slovinskom se vršilo bogoslužje, prinostila euharistijska žrtva i zapisivali pravni čini.

Odnos između latinske i slovinske pismene kulture nije bio simetričan tek u tome što crkven čovjek naobražen latinski nije nužno morao biti obučen i u crkvenoslavenskoj, dakle slovinskoj – a ona se zvala i hrvatskom – pismenosti da bi stekao ugled i priznanje i viši mu crkveni položaji bili pristupačni, a od glagoljaša se zahtijevalo, barem u teoriji, da svi znaju i latinski. I samo ako su doista ispunjavali taj uvjet, mogli su u crkvi postati znatniji i napredovati do viših položaja. Inače je književnost na oba jezika, koliko se to danas može razabrati, bila vrlo slična i u dalmatinsko-hrvatskoj crkvi nije bilo znatnije razlike u njihovu razvoju. Tek poslije je onda latinska književnost pošla za latinskom Europom i okrenula se svemu bogatstvu njezinih sadržaja, dok je književnost hrvatskih glagoljaša ostala pri skromnijem obzorju, koje je u prvom redu bilo određeno liturgijskim i pastoralnim potrebama. A sve što je prelazilo te okvire mogli su glagoljaši, ako su osjećali potrebu za tim, nadopuniti iz latinskih knjiga, kojih su jezik, bar oni intelektualno zahtjevniji među

njima, ionako morali znati čitati i govoriti. Tako je postupno došlo do funkcionalne komplementarnosti glagoljaške i latinske književne kulture jer su za čitave odsječke duhovnoga obzorja glagoljaši bili upućeni na latinsku naobrazbu i književnost.

Latinski je uz hrvatski ostao Hrvatima književni jezik sve do prve polovice 19. stoljeća. I narodni preporod je pošao dijelom od knjiga pisanih latinskim. Osobito je uočljiv primjer knjiga Ivana Derkosa *Genius patriae super dormientibus suis filiis. Folium patrioticum pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum excolendae linguae patriae studium* – „Duh zaštitnik domovine nad svojim usnulim sinovima. Rodoljubni list za stanovnike kraljevstava Hrvatske, Dalmacije i Slavonije kao poticaj na njegovanje jezika svojih otaca” (Zagreb, 1832). Tu se vidi što je latinski jezik bio Hrvatima. Doista njihov književni jezik. Tek ne sasvim svoj. Nije bio jezik njihovih otaca, nije bio jezik njihova roda. No hrvatski književni jezik koji se doživljavao upravo tako izgrađivao se mjereći se o latinski, nastojeći, i to uspješno, dostizati ga u biranoj izražajnosti. To je potpuno postigao. A poslije, kad su u latinskoj Europi i drugi narodni jezici izgrađeni u književne i stekli puno dostojanstvo, intelektualno i estetsko, latinskomu su se u Hrvata pridružili još talijanski, njemački i nešto mađarski. O francuski, a poslije i engleski, stao se hrvatski književni jezik mjeriti tek u najmlađe doba, pod drukčijim, potpuno izmijenjenim okolnostima.

Slavensko jezično ustrojstvo dobio je hrvatski jezik od crkvenoslavenskoga, slovinskoga, a i sam je to bio. Ali dijalekatsku fizionomiju, osim onoga što je zadržavao od ćirilometodskoga staromakedonskog dobivao je od živog i spontanog hrvatskoga govora onih ljudi koji su se tim književnim jezikom služili, kako u ozbiljnom pisanju, tako i u formalno dotjeranu govoru.

Tako je taj književni jezik, čvrsto oslonjen na svoje crkvenoslavensko, ćirilometodsko ishodište, sad kao hrvatski književni jezik, već prema dijalekatskom okolišu u kojem se rabio i sam pomalo kameleonski mijenjao svoju dijalekatsku boju. Kako je glagoljaška književnost najprvo bila usredotočena na sjevernom Jadranu i na otocima te u bližem zaleđu srednje Dalmacije, u današnjem značenju toga naziva, u crkvenoslavenskim tekstovima prvoga vremena prevladava gotovo isključivo čakavska boja, a u pojedinostima izvedbe tekstovi su prilagođeni čakavskim dijalektima sredina u kojima su nastajali. Slovinski jezik ranijega razdoblja može se dakle odrediti kao crkvenoslavenski hrvatske redakcije poduprt i dopunjen narodnim hrvatskim jezikom čakavskih dijalekatskih obiljež-

ja. Svoj temeljni slavenski sustav dobio je hrvatski književni jezik od crkvenoslavenskoga, iz ćirilometodske književne škole, a do u pojedinosti je upotpunjen blisko srodnim hrvatskim narodnim jezikom onih dijalekatskih obilježja kakva su prevladavala u jezičnom okolišu. Stoga je slovinski jezik isprva najviše odisao čakavštinom.

Kako je to išlo u pojedinostima nije moguće znati jer je materijal očuvanih tekstova iz 12. stoljeća vrlo oskudan i ograničen gotovo isključivo na liturgijske tekstove, koji su strogo poštivali i vjerno čuvali crkvenoslavenski jezik. No i taj su u glagoljaškim skriptorijima strogo kontrolirano i učeno suzdržano hrvatili.

Potanka tekstološka istraživanja pokazala su u novije vrijeme da su u glagoljskim misalima što su došli do nas svetopisamska čitanja u 12. stoljeću podvrgnuta vrlo brižljivoj redakciji. Pri toj obradbi provodile su se i leksičke prilagodbe, i to u svim knjigama *Svetoga pisma*, po čem se vidi da je to bila cjelovita redakcija. Uvodile su se riječi koje su tadašnjoj hrvatskoj porabi bile bliže nego one crkvenoslavenske koje su se njima zamjenjivale. Među svim tim riječima kojima je u 12. stoljeću hrvatska redakcija crkvenoslavenskih svetopisamskih čitanja davala prednost nema, međutim, niti jedne koja se ne bi, makar i samo prigodno, javljala u prvotnom starocrkvenoslavenskom prijevodu. Tu se pokazuje da su hrvatski glagoljaški redaktori u 12. stoljeću izvrsno poznavali crkvenoslavenski liturgijski jezik i savjesno poštivali njegovu normu. Ta redakcija, koja je nedvojbeno predstavljala jezično hrvaćenje, a i prilagodbu latinskomu biblijskom tekstu, ali se nipošto nije svodila samo na to, pokazuje kako je već tada bila procvat hrvatska crkvenoslavenska pismenost, oko dva stoljeća prije svojega velikog uzleta u 14. i 15. stoljeću, kada je provedena još jedna hrvatska redakcija crkvenoslavenskih liturgijskih biblijskih čitanja. Sve je to otkrio svojim pomnim istraživanjima Johannes Reinhardt.

U tom učenom radu glagoljaških skriptorija u 12. stoljeću nije se samo očuvao poklad naslijeđenih tekstova i predao novim naraštajima, nego se i obrađivao s mnogo razumijevanja u zahtjevnoj filološkoj školi i njegovao se u njoj s velikim poznavanjem. To pak baca novo svjetlo na književnu i kulturnu povijest jednoga vremena koje nam se čini kao da je tamno samo zato što su se njegovi pismeni proizvodi uvelike pogubili.

Iz 13. stoljeća vrela su tek nešto izdašnija. No pravni tekstovi, od kojih je najvažniji *Vinodolski zakon*, pisan glagoljicom, pokazuju da je hrvatski narodni jezik čakavskih dijalekatskih obilježja tu potpuno preplavio hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga. Hrvatski narodni jezik tako je pre-

ko hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga i ćirilometodske baštine ušao u knjige i ozbiljno pisanje, pa je time *jęзыкъ словѣнскѣ*, ili *jezik slovinski*, kako su ga Hrvati najčešće zvali, postao hrvatski književni jezik, ne samo po uporabi u hrvatskoj pismenosti, nego i po jezičnim osobinama, po „formi i supstanciji”, kako je rado govorio Dalibor Brozović. U drugim kulturnim sredinama koje su imale udjela u ćirilometodskoj baštini njihova redakcija crkvenoslavenskoga nije bila tako potpuno otvorena narodnom jeziku. To je odavna poznato, a osobito točno i sažeto razložio je to Milan Mihajević (u: *Povijest hrvatskoga jezika 1*, Croatica, Zagreb, 2009., 283-293).

Književni pak jezik kakav je u hrvatskim pravnim tekstovima: ispravama, zakonicima i statutima, opisao je Eduard Hercigonja ovako: „... nastao i kontinuirano kultiviran kao samobitna stilizacija: nijansiran spoj žive, čakavske, govorne riječi, starohrvatske običajopravne fraze i terminologije, utjecaja crkvenoslavenske književnojezične tradicije, sa zamjetnim tragovima (formule, kalkovi) latinskoga diplomatskoga formulara ... , hibridni jezik u funkciji nadregionalnoga, jedinstvenoga medija pisane zakonskopravne prakse (i inskripata) dokumentiran spomenicima nastalim na crti Kvarner – Vinodol – srednja Dalmacija od *Bašćanske ploče* s razmeđa 11/12. st. preko *Povaljske listine*, natpisa *Povaljskog praga* i *Vinodolskoga zakona* do samoga početka 14. stoljeća kada nastupa drugi period” (*Slovo* 39-40, 1990., 112-113).

Tu je izvanredno dojmljivo i pregnantno rečeno kako je narodni hrvatski jezik ušao u knjige. Stoga hrvatski književni jezik nema kompaktne „dijalekatske osnovice”, kako se stalno govori. Nije osnovan ni na kojem dijalektu. Čakavska obilježja u ranome razdoblju utjecaj su dijalekatskog okoliša, a nisu konkretni dijalekt preuzet u knjige. Ta su obilježja nakalemljena crkvenoslavenskomu književnom jeziku hrvatske redakcije, tako gusto da su postala dominantna. Ako gledamo povijesno, hrvatski je književni jezik doista slovinski. To je *Methodii doctrina*, kojoj je razvoj bio osebujan i drukčiji nego u ostalim nacionalnim kulturama dionica- ma ćirilometodske baštine.

Takav književni jezik rabio se i u crkvi, osobito kad je bilo potrebno da puk razumije što se čita i pjeva. Taj književni jezik izgrađen je u krilu glagoljaške pismenosti, a bio je najpotrebniji ondje gdje je liturgijski jezik bio latinski, pa puk baš nikako nije razumio što se moli, što se čita i što se pjeva. Tako je taj po svojem podrijetlu glagoljaški književni jezik obuhvatio čitav hrvatski prostor a ne samo ona područja gdje se misa govorila crkvenoslavenski. Baš za njega se već rano počela rabiti ćirili-

ca (zapadna, dakako, takozvana bosančica) i mnogo više latinica, pa se tako korak po korak potiskivala glagoljica. A u glagoljičkim tekstovima poodmakloga srednjovjekovlja nailazi se i na ne malo kajkavskih dijalekatskih obilježja, a susreću se i štokavska, sve u težnji da ti tekstovi razumljivošću obuhvate što širi prostor.

U tom književnom jeziku sve u svemu ipak izrazito prevladava čakavska dijalektalna boja. Ona je u hrvatskom književnom jeziku ranih razdoblja posvuda dominantna. Kada je još na kraju 15. stoljeća Bernardin Splićanin na temelju brojnih starijih rukopisnih predložaka pohrvaćenih liturgijskih svetopisamskih čitanja, osobito iz poslanica i evanđelja, poteklih iz glagoljaškog okružja, izradio punu redakciju latiničkoga hrvatskog lekcionara i objavio ga tiskom (Mletci, 1495), dijalekatska je obojenost tih liturgijskih čitanja, koja su trebala biti razumljiva crkvenomu puku, potpuno čakavska. Ta je čakavska redakcija poslije Bernardina objavljivana u više izdanja.

Tu se onda dogodilo što se u neliturgičkoj glagoljaškoj književnosti događalo i prije, tek ne tako širokopotezno i vidljivo. Bernardinova je redakcija, kao tekst hrvatskih crkvenih čitanja, preuzeta na dubrovačko područje i tamo ju je dubrovački vlastelin Nikša Ranjina 1508., dakle na samom početku 16. stoljeća, redigirao tako da su u njoj, u skladu s potrebama tamošnjeg crkvenoga puka, štokavska dijalektalna obilježja postala dominantna. Ta je Ranjinina redakcija lekcionara pisana zapadnom ćirilicom (bosančicom) i do nas je došla samo u rukopisu. Još dosljedniju štokavsku redakciju toga lekcionara s važnim nadopunama izradio je bosanski franjevac Ivan Bandulavić i objavio ju tiskom latinicom (Mletci, 1613). Ta se redakcija hrvatskog lekcionara brzo proširila u uporabi sve redodržave Bosne Srebrene jer je jezično bila bliska njezinomu crkvenomu puku. Ta je redodržava u ono doba obuhvaćala ne samo svu Bosnu i Hercegovinu, nego i velike dijelove Dalmacije, svu Slavoniju i Ugarsku, koliko je bila pod osmanlijskom vlasti i u njoj se govorilo hrvatski. Protezala se je od Jadrana kod Makarske do Dunava pod Budimom.

Bandulavićev se lekcionar pojavio u mnogim izdanjima i poslužio kao predložak za veći broj mlađih redakcija. Bitno je pridonio tomu da se proširila i konsolidirala štokavska stilizacija hrvatskoga književnog jezika. A lekcionari iz kojih su se puku u Zagrebačkoj biskupiji čitali poslanica i evanđelje nisu nego kajkavski redigirane dalmatinske knjige. Što pak lekcionari znače za jezični osjećaj i stilističku osjetljivost širokih narodnih slojeva može se dokučiti ako se pomisli da se iz njih čitalo svemu

puku svake nedjelje i blagdana u svakoj župi. Time se doista utemeljuje književnojezična zajednica. Podatci što su ovdje upravo predloženi, iako samo letimično, bacaju svjetlo, važno i novo, na razvoj koji je doveo do toga da je književni jezik kojim se sada piše ova knjiga dijalekatski obilježen kao štokavski.

Tako je u razdoblju od kraja 15. do početka 17. stoljeća stvorena široka podloga za razvoj hrvatskoga književnog jezika, za njegov izlazak iz srednjovjekovlja. Doveden je tako na prag novoga doba. Nije to dakako proizveo samo lekcionar s čitanjima poslanice i evanđelja za mise tijekom crkvene godine i na dane pojedinih svetaca. Tu je i ritual, tekstovi za razne obrede, zatim pobožnosti i formule za ispitivanje savjesti i ispovijed, te crkvene pjesme kojima je puk iskazivao svoju pobožnost. U svem tome nije više bilo traga crkvenoslavenskim glasovnim likovima. Oblikovao se hrvatski jezik, širokopotezno, i u prostoru i u dijalekatskim obilježjima. Sve znatnijima se u tome pokazuju štokavska.

U srednjovjekovlju se tako, u okviru usmjerenja koja su iz njega potekla, počeo snažno razvijati hrvatski književni jezik. I nije imao dijalekatske osnovice, nego su se u njem prelijevala jedna dijalekatska obilježja u druga već prema sredini u kojoj i za koju su se redigirali tekstovi. Uopće je upravo tekstovna predaja, počinjući doslovno od ćirilometodske, bitan činitelj kohezije, čvrstoće i cjelovite usmjerenosti toga književnojezičnog razvoja. Nema ga ni u kakvoj dijalekatskoj osnovici, kako god nam naše školovanje sugerira da pitamo upravo za to, ali ga ima u slovinskim korijenima hrvatskoga književnog jezika. A na razvoj u srednjovjekovnom razdoblju trebat će se sada barem cjelovitosti radi letimično osvrnuti.

I iz ono malo što se je ovdje u zadanom okviru dalo reći može se naslutiti da je hrvatski jezik među slavenskima kao pojava manje određen genetski, po svojem postanju, a više po nastanku književnoga jezika kako se ovdje ocrtao.

Hrvatski književni jezik u uznapredovalom srednjem vijeku

Pratili smo u prethodnom poglavlju razvoj hrvatskoga književnog jezika i njegove dijalekatske stilizacije poglavito na temelju povijesti hrvatskoga lekcionara, koja tu neočekivano jasno uspostavlja suvisao red. Razgovjetno se pokazalo kako se slovinski jezik sve postupno oslobađao i na kraju potpuno oslobodio tuđih crkvenoslavenskih jezičnih obilježja i potpuno pohrvatio, a pri tome dobivao prvo čakavska, a onda i kajkavska i štokavska dijalektalna obilježja. Da bi se to vidjelo cjelovito, valjalo je zahvatiti čak do početka 17. stoljeća, do pojavljivanja Bandulavićeve štokavske redakcije Bernardinova lekcionara. No sada je potrebno bar malo pobliže pogledati što je s hrvatskim književnim jezikom bilo poslije ranosrednjovjekovnih početaka o kojima tako dojmljivo svjedoči *Bašćanska ploča*.

Razvoj književnoga jezika kulturna je stečevina, pa njegovu povijest valja smještati u širi tijek kulturne povijesti. Početci, o kojima je bilo posebno govora, pripadaju najranijem razdoblju srednjovjekovlja. U kulturnoj povijesti srednjega vijeka najlakše je snaći se ako se slijed epoha odčitava s razvoja likovnih umjetnosti. Osobito se zorno taj tijek pokazuje u povijesti sakralne arhitekture. Razdoblje u kojem je počeo rast hrvatskoga književnog jezika obilježeno je umjetnošću i osobito crkvenom arhitekturom predromanike, koja čuva temeljne odrednice kasnoantičke kršćanske umjetnosti. Crkve su tada posve okrenute svojoj unutrašnjosti, a svijet ostavljaju vani. Liturgija u njima nije bila sva koncentrirana na glavnom oltaru niti su vjernike oblikovanjem svojega prostora vodile sve u jednom smjeru. Iza predromanike nastupa novo doba epohom romanike. Crkve sada upućuju vjernike sve glavnom oltaru u apsidi središnjega broda, skulpture se iznose van na pročelje i okreću se vanjskomu svijetu objavljujući mu božanski red. Iza romanike dolazi gotika. Ona ne donosi ništa načelno novoga, tek se svi arhitektonski elementi bogato i bujno ukrašuju. Naprama romaničkom veličanstvenom redu javlja se u gotici razbukta osjećajnost. Na romaničkim raspelima Krist je pobjednički smiren u svojem božanskom veličanstvu. Na gotičkima grči se u užasnim, posve ljudskim bolima. Za nadmoćnim i širokim potezima ro-

manike slijedi nemirna uzbibanost gotike i njezinih prebogatih ukrasa. Vrhunac to doseže u stilu koji se naziva rascvjetana gotika.

Kroz epohe obilježene tim stilovima u arhitekturi i uopće u umjetnosti prolazio je i hrvatski književni jezik. Tu treba reći, reći tako da se ne može prečuti, kako, kada je o književnom jeziku riječ, promjene nisu samo mijena, nego su razvoj, izgradnja i rast. Te promjene nisu razorne, nego stvaraju korak po korak trajne vrijednosti. Tako je hrvatski književni jezik rastao iz epope u epohu.

O samim počecima, u kulturnom ambijentu obilježenom predromaničkom crkvenom arhitekturom, a ono je trajalo od početaka 9. do druge polovice 11. stoljeća, već je rečeno što ovdje treba reći. U drugoj polovici 11. stoljeća počinje se u hrvatskim zemljama javljati rana romanika. Njoj tako pripada već i književni jezik *Bašćanske ploče* i onaj *Bečkih listića*. A i crkva svete Lucije u Jurandvoru u kojoj je *Bašćanska ploča* bila postavljena kao oltarna pregrada po svojim je stilskim obilježjima romanička crkva.

Romanička je umjetnost stilsko obilježje velikoga crkvenoga reformnog pokreta koji su nosili redovnici benediktinci, a ishodište mu je u 11. stoljeću bio samostan Cluny u Francuskoj. Bila je to vrlo žestoka reforma, isprva samostanska, onda i crkvena, koja nije dovela do crkvenoga rascjepa uz ostalo i zato jer su već brzo benediktinci nositelji toga reformskoga pokreta birani za pape. Ipak je otpor toj reformi bio vrlo snažan. Reformskim papama suprotstavljani su antireformski protupape oko kojih su se okupljale konzervativne snage.

Sve je to važno za povijest hrvatskoga književnog jezika zato jer je reforma vrlo djelotvorno nastojala uspostaviti strožu crkvenu disciplinu, pa tako i u bogoslužju. U dalmatinsko-hrvatskoj crkvi biskupi odani reformskim papama bili su vrlo neskloni glagoljašima i težili su za tim da ujednače sve bogoslužje na latinskom jeziku, strogo prema rimskim propisima. Kako god nema dovoljno pouzdanih podataka o tome što se upravo tada zbivalo, ima dobrih razloga za pretpostavku da je anti-reformski protupapa zaštitio glagoljaše i da su tako dobili jako uporište na sjevernom Jadranu, na Krku, u kvarnerskom primorju, u Istri i u Vinodolu, u Lici i Krbavi, što je ostavilo prepoznatljivoga traga do novoga vremena. U 13. stoljeću, u doba kad se romanika počela preoblikovati u gotiku, glagoljaši su i slavenska služba Božja u Rimu odobreni i ozakonjeni uz propisano prostorno ograničenje. Time počinje veliki procvat glagoljaške književnosti i pismene kulture. Sve je to od temeljne važno-

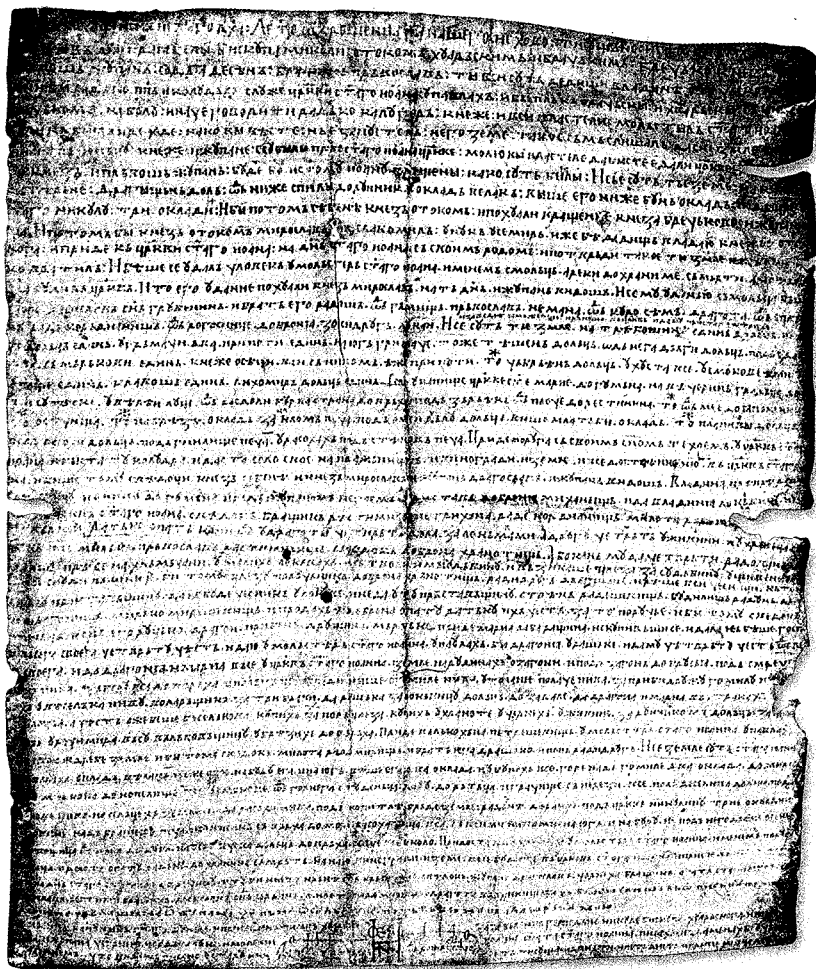
sti za razumijevanje razvoja hrvatskoga književnog jezika i njegova slovenskog ishodišta.

Razdoblja romanike i gotike očituju se i u književnosti, pa tako i u hrvatskoj. Tu spoznajemo dugujemo ponajprije Nikici Kolumbiću. Romanika i u književnosti daje, sasvim izrazito, prvo mjesto liturgijskomu jeziku: latinskomu, dakako, ali i crkvenoslavenskomu. To je crkvena književnost u najužem smislu, liturgijska i izvanliturgijska, ali sva namijenjena da ju čitaju školovani pripadnici klera. Tu su osobito zanimljive legende koje imaju i elemente povijesnoga pripovijedanja. Odatle potječu i tekstovi o nasilnoj smrti dobroga kralja Zvonimira od ruku njegovih zlih Hrvata. Taj je legendarni motiv, oslanjajući se na češku glagoljašku legendarnu predaju o nasilnoj smrti svetoga kralja Većeslava, jako zaokupljao uski krug čitatelja književnosti romaničkog doba. Od vjerske književnosti namijenjene pobožnomu puku nije nam se iz toga vremena očuvalo ništa.

S kraja 12. stoljeća očuvali su nam se prvi tekstovi na hrvatskom jeziku pisani ćirilicom zapadnoga tipa, prvobitnim oblikom onoga pisma koje je poslije nazvano bosančicom. To je gradbeni natpis i natpis o darovanju zemlje samostanu benediktinaca glagoljaša u Poveljima na otoku Braču te povelja o tom darovanju iz godine 1184.: Povaljski prag (što će reći nadvratnik) i Povaljska listina. I ta listina, i natpis na Povaljskom pragu svjedoče o vrhunskoj izobrazbi i crkvenoslavenskoj pismenoj kulturi, a jezik je u oba spomenika gotovo posve narodni.

Očuvali su se i drugi pravni tekstovi, od kojih je najvažniji *Vinodolski zakon* od godine 1288. Njegov nam jezik pokazuje kako je napredovao i dozrio onaj razvoj koji se već jasno ocrtava na *Bašćanskoj ploči*. Kao primjer neka ovdje posluži samo uvodni odlomak:

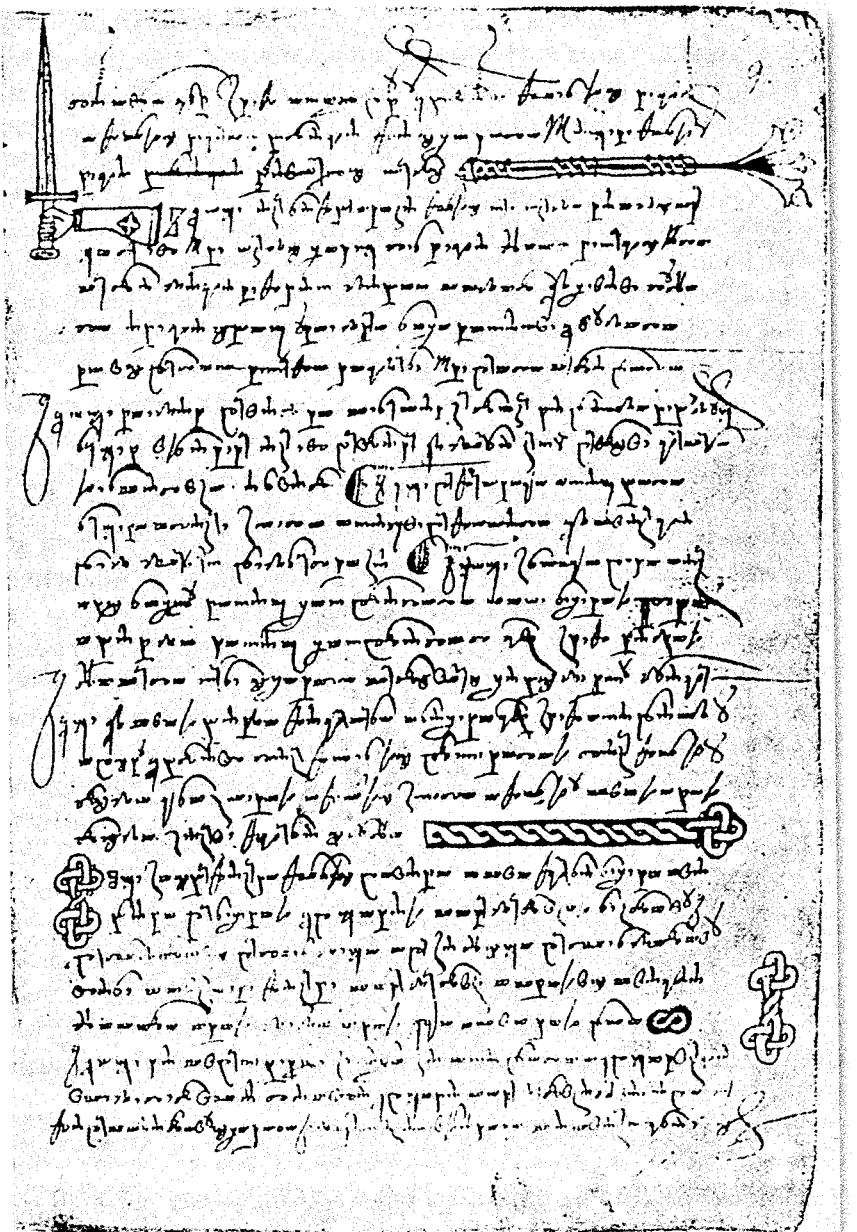
Vъ vrěme krala Ladislava preslavnoga krala ugrskoga kralestva, nega leto 6. na desete. Va vrime ubo velikih muži gospode Fedriga, Ivana, Levnarda, Duima, Bartola i Vida, krčkih vinodolskih i modruških knezi, zač dole krat videći ludi ki bludeći svojih starih i iskušanih zakon shraniti e napuni, ke, zato ubo edin po edinom i vsi ludi vinodolski želeći one stare dobre zakone shraniti e na puni, ke nih prvi vsagda su shraneni neurěeni. Skupiše se vsi na kup tako crikveni tako priprošći ludi sveršeněm imějuć zdrave svet u Novom Gradu pred obrazom toga istoga kneza Leonarda zgora imenovana, i sbraše se od vsakoga grada vinodolskoga ne vse stariši na vkup, na ke viahu da se bole spominahu v zakonih svojih otac i od svojih ded ča bihu slišali.

Povaljska listina, detalj prijepisa, ćirilica zapadnoga tipa, 1250.

Povaljski prag (nadvratnik), ćirilica zapadnoga tipa, 1184.

Vinodolski zakon, glagoljica, 1288.

Josip Bratulić to tumači ovako: „U vrijeme kralja Ladislava, preslavnoga kralja ugarskoga, 16. godine njegovog kraljevanja. U vrijeme pak velikih muževa Fridriha, Ivana, Leonarda, Dujma, Bartula i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezova. Stoga što ljudi često puta uvide da treba čuvati svoje stare i prokušane zakone, zato svaki pojedini i svi ljudi vinodolski, želeći one stare dobre zakone u potpunosti sačuvati, a koje su njihovi stariji vazda čuvali nepovrijeđenima, skupiše se svi zajedno, kako crkveni tako obični ljudi, svršetkom ozbiljno održanog savjetovanja u Novom Gradu, pred osobom toga istoga kneza Leonarda, gore spomenutog, izabrani biše iz svakoga grada vinodolskoga, ali ne svi stariji nego oni za koje se zna da se bolje sjećaju zakona svojih otaca i što su čuli od svojih djedova.”

Kako god je to autentična tradicija glagoljaške pismenosti, tu više nema jezičnoga traga crkvenoslavenskomu, sve je narodni jezik čakavskih dijalektalnih obilježja: kako se govori u Vinodolu. To neka ilustrira još 15. članak toga našeg najstarijeg zakonika: *Ošće: vsaki pop držan je stražu strići v noći v gradu, kako ini človik*. Tu nikakvo tumačenje nije potrebno. Po pismu i pismenoj kulturi to je nedvojbeno slovinski jezik, a u samom tekstu kaže se da je hrvatski. Tu je sve na dlanu.

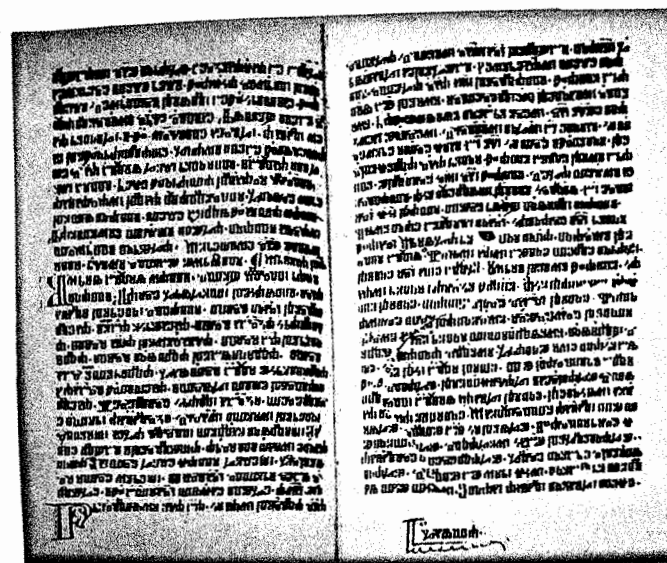
Ako se hrvatska književnost romaničkoga doba obraća školovanim i izobraženim čitateljima, sasvim je drukčije s književnosti gotičkoga doba. Ono počinje negdje polovicom 13. stoljeća i traje negdje do druge polovice 15. stoljeća. Tada nastupa renesansa, ali samo u višim slojevima gradskoga stanovništva. Ona je izrazito elitarno kulturno strujanje. Širi slojevi, pa i u samim tim gradovima, žive i dalje u gotici, koja se na toj društvenoj razini u drugoj polovici 16. stoljeća neposredno dodiruje s barokom.

Gotičko razdoblje obilježeno je osobito živahnim vjerskim životom. Na njegovu početku bila su se razbuktala heretička gibanja, osobito u južnoj Francuskoj i sjevernoj Italiji, a dopiralo je to i u nas do Dalmacije i osobito Bosne. Tu su i početci vjerskog pokreta svetoga Franje. Osnivani su novi redovi dominikanaca i franjevac. Neki od franjevačkih redova postali su u nas glagoljaši. Njihov rad bio je u narodu jako prisutan i vrlo je znatan za povijest hrvatskoga književnog jezika.

U doba gotike probujala je u latinskoj Europi jako živahna pučka pobožnost. Njoj je odgovorila i književnost, osobito vjerska lirika. U toj književnosti prvi put nastupaju i narodni jezici koji su sve dotle bili sasvim u sjeni latinskoga. U Hrvata je narodni jezik ušao u književnost na vrata koja mu je već prije širom otvorio jezik slovinski. Najvažniji je spomenik toga razvoja glagoljička *Pariška pjesmarica*, nazvana tako jer je do nas došla u glagoljičkom rukopisu iz 14. stoljeća koji se čuva u Nacionalnoj knjižnici u Parizu. To je pučka vjerska lirika na narodnom je-

ziku čakavskih obilježja. Pomišlja se da potječe iz Splita ili najbliže okolice. Kao primjer toga književnog jezika donose se tu ovi stihovi pučke nadgrobne pjesme (list 198; tekst se, kao i sljedeći primjeri, tu donosi prema čitanju Dragice Malić, 2002., 666):

*Bože dobri, Bože blagi,
da bi spasen naš brat dragi.
Tvoja milost, Bože, budi,
njega duše ne osudi.
Ti si hotilb za nj umriti,
Ti ga stori k sebě priti, amenb.*

Pariška pjesmarica, glagoljica, 1380.

Niti tu ne treba nikakvo tumačenje. Treba samo zanemariti nepotrebna slova. Hrvatski narodni jezik, čakavskih dijalekatskih obilježja dakako, ušao je tako u lirsku poeziju pisanu slovinskom svetom glagoljicom. No jedno je jasno. U 14. stoljeću postojao je već u knjigama hrvatski pjesnički jezik, bez napora razumljiv nama današnjima. I pjesničke vrijednosti koje izražava naše su i nama bliske. Naš pjesnički jezik dakle. Kako je iz navedenog uzorka svakomu vidljivo, za to nije više bilo potrebno mnogo razvoja.

Taj hrvatski pjesnički jezik gotičkoga razdoblja osvjetlit će nam još i uzorak marijanske lirike iz istoga glagoljičkoga zbornika (Malić, 2002., 658):

O Marija, Božija mati,
svoju milost rači dati!
Daj se grihov pokajati
i s anjeli pored stati!
Ti si danas proslavljena
i ot boga okrunjena.
Ti si nebeska kraljica,
ti si naša pomoćnica.
Ti si Boga porodila,
ti si djavla pobidila.

Duhovni nemir gotičkoga razdoblja izražen je u osobitoj pjesmi te pjesmarice, u kojoj se oštro osuđuje stanje kakvo vlada na ovome svijetu (list 198r, 21-198v, 1, Malić, 2002., 667):

Grdinali, biskupi i opati
misle, Boga ostavivše, li o zlati.
Duhovna rič od njih se ne more jimiti
ako jim se pinezi prije ne plati.
...
Mala bratja i koludri predikavci,
remetani, karmeliti kavčenjaci,
vsi popove, koludrice i vsi djaci,
vsi se natrag obratiše kako raci.

Ta pobuna nemoćnoga čovjeka moćnim riječima, kako god je iz gotičkoga doba, odjekuje nam do danas u *Baladama Petrice Kerempuha* Miroslava Krležę. Ne samo svojim književnojezičnim izrazom, nego i književnim motivom ta je pjesma iz 14. stoljeća već današnja.

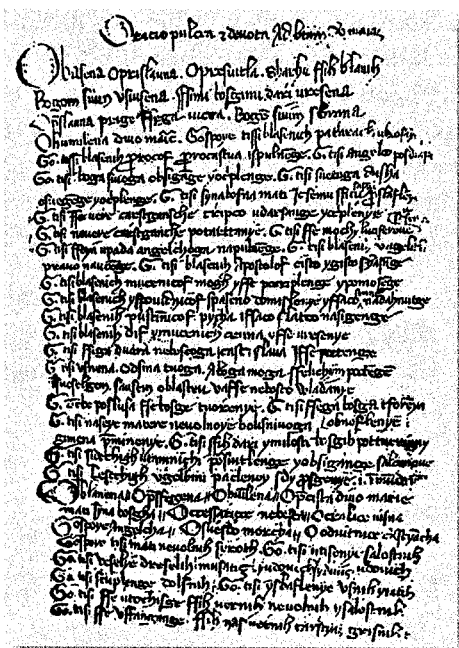
Gotičko bujanje tekstova na narodnom jeziku dovelo je i do toga da se slovinski jezik počne pisati latinicom. Najstarija potvrda za tu pojavu potječe s prijelaza iz 12. u 13. stoljeće i to iz zemlje između Save i Drave, iz srednjovjekovne Slavonije dakle. Na kamenu koji pripada izvanredno dojmljivim skulpturama benediktinskoga samostana u Rudinama, na visovima Psunja zapadno od Požege uklesano je latinskim slovima: † *brat Ian* †. Taj, vjerojatno nadgrobni, natpis najstariji je hrvatski tekst koji dolazi do nas iz srednjovjekovne Slavonije, a ujedno, koliko god kratak bio, i najstariji cjelovit hrvatski tekst pisan latinskim slovima.

Inače se hrvatski tekstovi pisani latinicom javljaju tek u doba uznapređovale gotike na području Šibenika. Pučka vjerska lirika, izraz marijanske pobožnosti, izašla je tako iz okvira glagoljičke pisane predaje i predstavlja se u latiničkom zapisu koji je, kako se uvjerljivo pretpostavlja, nastao u franjevačkom samostanu u Bribiru, na djedini kneževa Šubića, a danas se čuva u knjižnici franjevačkoga samostana u Šibeniku. To je *Šibenska molitva*, himan Gospi, Djevici Mariji. I to je kao i jezik *Pariške pjesmarice* starinski oblik našega današnjeg pjesničkog jezika, koji je, kako se pokazuje, izgrađen još u doba gotike na krilima moćnoga vala pučke pobožnosti koja je karakteristična za to razdoblje. To će ovdje ilustrirati uzorak teksta *Šibenske molitve* (list 1r, 22-31, 645, Malić 2002., 645):

Gospoje, sidećih u tamnici prosvitljenje
i obsijanje slnečnoje.
Gospoje, ti si ležećih v glibini paklenoj
zdi prošćenje.
O blažena! O prisvećena!
O umiljena! O pričista Divo Marije!
Mati Sina Božja!
O cesarice nebeska!
O kraljice višnja!
Gospoje anjelska!
O zvezdo morska!
O odvitnice karstjanska!
Gospoje, ti si mati nevoljnih sirot.
Gospoje, ti si utišenje žalostnih udovic.
Gospoje, ti si veselje dreselih mužaric i udovic i divic.
Gospoje, ti si skupljenje dlžnih.
Gospoje, ti si izbavljenje uznih i jatih.
Gospoje, ti si vse utočišće
vsih vernih, nevoljnih i žalostnih.
Gospoje, ti si vse ufanje
vsih nas vernih karstjan grišnih.

Ni tu nije potrebno gotovo nikakvo tumačenje. Dosta je reći da *dresel* znači 'žalostan', a *mužatica* 'udata žena', da su *uzni* 'utamničeni', a *jati* 'zarobljeni'. Napokon *zdi prošćenje* je 'oproštenje ovdje', a misli se na ovaj svijet za razliku od onoga. A da je taj jezik, nama tako blizak, ipak doista slovinski, pokazuje nedvojbeno crkvenoslavenski oblik *slnečnoje* koji kao

da zapečaćuje taj himan Bogorodici. Hrvatski književni jezik je slovinski, pisanje na njem je ćirilometodska baština, kako god se to što mu razvoj više napreduje sve manje na njem vidi.

Šibenska molitva, latinica, 1347.

Latinicom, slovima gotičkog oblika, pripisana je jednoj šibenskoj rukopisnoj latinskoj knjizi također iz 14. stoljeća hrvatska pasionska pjesma u obliku dijaloga. Zove se *Cantilena pro sabatho* – „Pjesma za (Veliku) subotu”. Kakav joj je jezik, to će ovdje pokazati jedan odlomak, upravo njezin početak (list 1a, Malić, 2002., 647):

Čemu vrime ovo gluho,
čemu sardce naše suho?
Daske tutnju, zvoni mlče,
sviću gase, tarnu luče.
Jeda jere kralj počiva,
po razlogu tako biva?
Pokojnima pokoj budi,
li skoro se k nam probudi!

Ostali smo brez pastira,
u mnozih je hroma vera.

I to je starinsko lice našega današnjeg pjesničkog jezika. Nije nikakav drugi i stari.

Također u 14. stoljeću, i to ranije od ovdje spominjanih latiničkih tekstova, još 1345. godine, upisan je na početku latinskoga rukopisnog zbornika latinskim slovima gotičkoga oblika hrvatskim jezikom pravilnik o ceremoniji pri primanju novih sestara u samostansku obitelj opatica dominikanki u Zadru. Taj pravilnik nosi naslov: *Red i zakon od primljen'ja na dil dobrog činjen'ja sestar naših reda svetoga otca našega Dominika*. Početak toga *Reda i zakona* glasi ovako (Malić, 2002., 642):

Najprija prijura na glas od zvonca kapitula njih jima sazvati sve sestre zajedno i postaviti je u misto kako je koja dostojna po počten'ju i po starišini – Drugo: ima više učiniti s sestrama starimi, ke jesu od vića i ke jimaju glas po zakonu redovskom u kapituli. Ako jest takova žena da se jima primiti na pomoć duhovnu i na dil dobroga činjen'ja svetoga reda našega – i skrušeno. Treto: jimavši više s većom stranom od sestar svojih, jima obrati tada prijura dvi sestre najstarije i ke najprija jesu obučene u sveti habit, jima poslati po onu ka pita umiljeno i skrušeno prijata biti na dil dobroga činjen'ja svetoga reda. Ke dvi sestre onu ženu meju njima jimaju upelati v kapitul i pred prijuru i pred druge sestre ke jesu u kapituli. I tada ona žena, kako bude pred prijurum, jima se prostriti pred prijurum i pred drugimi sestrama.

To nije nikakva poezija nego vrlo trezvena, moglo bi se reći i poslovna, proza. Književni jezik tu je kakav se već stoljećima rabio u pravnim tekstovima. Nimalo ne iznenađuje što u njem ne nalazimo traga crkvenoslavenskomu. Sasvim je narodni i danas još potpuno razumljiv. Treba možda samo reći da je *prijura* ženski lik od *prior*, kako se naziva poglavar dominikanskoga samostana. Radi se o sestrama dominikankama.

Kad se pročitaju odlomci vjerske lirike koji su se prije navodili i ovaj odlomak samostanskoga poslovnika, pokazuje se da je hrvatski književni jezik sasvim priljubljen narodnomu, ovaj naš današnji, u 14. stoljeću već postojao i bio pripravljen za zadatke koje je imao preuzeti, kako god je bio još daleko od toga da bude standardiziran: nije još bio ujednačen

na svem narodnom području, a i polivalentnost, mnogostrana upotrebljivost, bila mu je još slaba.

Tradicija pučke vjerske književnosti pisane hrvatskom latinicom karakteristična za razdoblje gotike nastavlja se i u 15. stoljeću, kako se i gotika uopće nastavlja u njem, ako i s manjom snagom. Važni su tu takozvani molitvenici, zapravo knjige oficija, tekstovi zajedničkih molitava za redovnice, koje najčešće nisu znale latinski. Očuvano nam je više takvih knjiga iz 15. i 16. stoljeća. Sve su to hrvatske redakcije latinskih predložaka. Te knjige potječu iz Dubrovnika i s dubrovačkoga prostora. Njima se Dubrovnik prvo javlja hrvatskim jezikom u hrvatskoj književnosti. Tu se pokazuje i kako je urastao u povijest hrvatskoga književnog jezika.

Najstariji takav tekst je *Prvi vatikanski hrvatski molitvenik* iz vremena oko 1400., s prijelaza dakle iz 14. u 15. stoljeće. Čuva se u Vatikanskoj knjižnici. To je, kako se čini, najstariji poznati spomenik dubrovačke književnosti na hrvatskom jeziku. U njem su oficiji, psalmi i drugi liturgijski tekstovi koji su se čitali redovnicama pri skupnim molitvama. Po jeziku se pozna da je to poštokavljen i poijekavljen predložak kojemu su dijalekatska obilježja bila čakavska i ikavaska. Tekstovna predaja bila je izvorno glagoljaška. A kako su to svečani liturgijski tekstovi, u njima se čuva više crkvenoslavenskih obilježja izvornoga slovinskog teksta nego u pjesmama pučke pobožnosti. A ipak je to prijevod psalma koji i mi danas bez teškoće možemo prihvatiti kao svoj. O tome svjedoči i ovaj odlomak (psalam 119, list 39, 3-14):

*Ka Gospodinu,
kada uzgrubjeh,
uzvah i usluša
me.
Gospodi, izbavi
dušu moju od
ust nepravednih
i od jezika
zlijeh.
Što daše tebi ili što
priložiše tebi ka
jeziku laživu?
Strile Silnoga
izoštrene, sa
ugaomi pustinjimi.*

Tu možda samo treba reći da *uzgrubjeti* znači „naći se u nevolji“. A *ugaomi pustinjimi* znači „ugljevljem žarkim“. Vokativ *Gospodi* je crkvenoslavenski oblik. Time je taj prijevod psalma obilježen kao slovinski.

Takvih se „molitvenika“ za dubrovačke koludrice očuvalo više. Oni iz uznapređovaloga 15. stoljeća tiskani su. Neki i zapadnom ćirilicom (bosančicom). Tu se pokazuje kako je hrvatski književni jezik stiliziran na narodnu u razdoblju gotike počeo služiti na široko i kako se prilagođivao dijalekatskom okolišu u koji su se unosili tekstovi sastavljeni na njem. Ono što se je u 16. stoljeću događalo s jezikom hrvatskoga lekcionara, to je, kako se pokazuje, počelo još u 14. i 15. stoljeću. Dubrovački „molitvenici“ pouzdano svjedoče o tom.

S prijelaza iz 14. u 15. stoljeće potječe i najstarija pripovjedna proza na hrvatskom jeziku stiliziranom na narodnu. Pisana je latinicom. To je hagiografski zbornik *Žića svetih otac*. Kako je i očekivati, trag crkvenoslavenskog glagoljaškog sloja te tekstovne predaje znatan je.

U razdoblju gotike počinje i povijest hrvatskoga lekcionara. Iz toga razdoblja imamo i najstarije tekstove poslanica i evanđelja namijenjene da se čitaju crkvenomu puku na njemu razumljivu jeziku. Tragovi crkvenoslavenskoga u njima samo su simbolični. Tek svjedoče o kontinuitetu slovinskoga jezika. Još iz četrnaestoga stoljeća potječe *Korčulanski lekcionar*. On je samo otkriven u Korčuli. Potječe iz Zadra i pripada ranoj zadarskoj književnojezičnoj školi. Od te je rukopisne knjige očuvan samo ulomak. Čitav je očuvan rukopisni *Zadarski lekcionar*, nastao i otkriven u Zadru. Mjerodavnu redakciju hrvatskoga lekcionara proveo je na temelju starijih predložaka Bernardin Splićanin. Taj lekcionar je tiskan 1495. u Mletcima. On je postao temeljna redakcija hrvatskoga lekcionara. Njegova je dijalekatska stilizacija čakavska, a poslije je ta redakcija pretilizirana i štokavski i kajkavski. O tome je ovdje u širem kontekstu već bilo govora (vidi str. 57). Kakav je pak jezik Bernardinova lekcionara, to neka ovdje pokaže čitanje poslanice apostola Pavla Rimljanima (13, 12-14) kojim počinje taj lekcionar:

Bratjo, znajući da vrime jest jure nam oda sna ustati se, a sada stanovito bliže jest naše spasen'je nego smo verovali. Noć minula jest, a dan se je približal. Odrzimo za to od nas dila od tamnosti i obucimo se u oružje od svitlosti, tako da u dan počteno budemo hoditi, ne u jeden'ju ni u pitju, ne u ležan'ju nečistoće i nepočten'ja, ne u prigovaran'ju od sržbe i nenavidosti, da obucite se gospodinom Isukrstom.

To je doista već kraj sve starinske boje i čakavskih dijalekatskih obilježja naš hrvatski književni jezik na samom kraju 15. stoljeća ušao u svoje novo doba. U tom liturgijskom čitanju mi današnji već smo kod kuće.

Trebalo se je malo više zadržati na razvoju hrvatskoga književnog jezika u uznapredovalom i kasnom srednjem vijeku, upoznati barem uzorke karakteristične za nj i nešto potanje se pozabaviti njima. Ovo poglavlje treba čitati nešto polaganije nego druga. Bez toga, naime, i čitajući samo autorove opisne rečenice, malo će tko uočiti i razumjeti što se zapravo u razdoblju gotike dogodilo s hrvatskim književnim jezikom, kako je već tada, još prije humanizma i renesanse, sveti i bogoslužbeni slovinski jezik sam svojim unutrašnjim razvojem u nas postajao i postao naš hrvatski. Sve naše školovanje zatvara nam oči za to. Naš hrvatski književni jezik u 13. i 14. stoljeću već je tu. Ostalo je bilo da se razvije i izgradi još vrlo mnogo, ali najvažniji korak bio je učinjen.

Tek pošto je to utvrđeno i potkrijepljeno, možemo se sabrano okrenuti razdoblju velikih prijeloma u dugoj povijesti hrvatskoga književnog jezika.

Stumacenje od svetih, drugo izdanje
Bernardinova lektionara, 1543.g.

Inkunabula, *Lekcionar*,
Bernardin Splićanin, 1495.

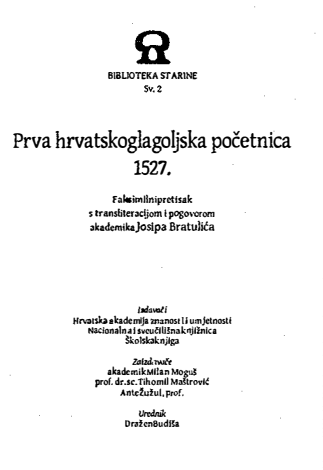
Doba velikih prijeloma u 16. stoljeću

Kako se čitatelj mogao uvjeriti u prethodnim poglavljima, izgradnja i razvoj ćirilometodskoga slovinskog jezika kako je tekao u Hrvata, a to će, kako je objašnjeno, reći hrvatskoga književnog jezika, tekao je postupno i kontinuirano, polako se slijegao i kristalizirao u jezik dominantno narodan i domaći, čvrsto prislonjen na žive hrvatske govore, isprva čakavske, a onda, sve susljedno i bez loma, i na štokavske i na kajkavske. Taj razvoj nam se, kada naučimo odčitavati ga iz tekstova što su došli do nas, pokazuje kao raznolika dijalekatska stilizacija zajedničkoga poklada tekstova koji su se redigirali tako da se prilagode komunikacijskim okruženjima u koja su dolazili i kojima su služili. Najizrazitiji primjeri takvih tekstova jesu liturgijska svetopisamska čitanja u lektionarima i crkvene pjesme kao izraz pučke pobožnosti. Iz toga sklopa djelovao je njegov književno-jezični izraz na svako pismeno izražavanje, pa i na ono neposredno pragmatički motivirano kakve su isprave i zapisi, što stoje izvan kontinuirane tekstovne predaje. Tako su tomu književnom jeziku rječnik, frazeologija i stilistika davale jedinstvo i cjelovitost koja je obuhvaćala i ujedinjivala onu dijalekatsku raznolikost što je nastajala prilagođivanjem različitim govornim sredinama. Nije stoga samo razvoj tekao kontinuirano, nego nije bilo niti ozbiljnije prostorne razuđenosti.

Hrvatski književni jezik razvijao se tako i izgrađivao cjelovito i u kontinuitetu sve do pod kraj 15. stoljeća, sve do kasnoga srednjovjekovlja. Bio je doduše još daleko od prave standardizacije književnoga jezika svih Hrvata, ali je usmjerenost prema njemu bila jasno zacrtana. Hrvatski standardni jezik prema kakvu se taj razvoj kretao očitava se kao jače obilježen crkvenoslavenskom književnojezičnom kulturom nego je to naš današnji i za razliku od njega orijentiran prema čakavskoj, a ne prema novoštokavskoj dijalekatskoj stilizaciji. Taj bi književni i standardni jezik, koliko se razabire, bio sličan ruskomu, koji, kakav je danas, nosi snažan pečat crkvenoslavenskoga, ali je ipak potpuno oslonjen na živi ruski narodni govor i nema nikakvoga opterećenja crkvenoslavensko-ruskom diglosijom. Hrvatski književni jezik nikada nije ni bio ugrožen crkvenoslavensko-hrvatskom diglosijom jer se crkvenoslavenski hrvatske redakcije izvan liturgijske porabe već od početka bio posve otvorio hrvatskomu narodnom govoru, a s vremenom je taj sve više prodirao i u redakcije liturgičkih tekstova.

No na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće to se je promijenilo i duboko poremetilo. Došlo je do prijelomā, i to do prijelomā na više razina. Razvoj književnoga jezika koji se polako i spontano kretao prema obzorjima daleke, ali već zacrtane svenarodne standardizacije time je izgubio svoje usmjerenje. Tek tada je došlo do toga da u igru uđu takozvane pokrajinske književnosti i njihovi književni jezici. Pokazala se slika koja se poslije mogla tumačiti i kao niz samosvojnih slavenskih književnosti: dubrovačka, dalmatinska, bosanska franjevačka, a poslije i slavonska, istarska i kvarnerska, kajkavska. To se čak moglo tendenciozno prikazivati kao jedina objektivna i činjenično podzidana slika književnojezične prošlosti toga vremena. I svi koji su bili voljni priznati hrvatski identitet u njegovu današnjem obuhvatu jedino kao recentnu pojavu bez dubljega povijesnog korijena, dakle samo kao proizašao iz razvoja novije i najnovije povijesti, to su obilato iskorišćivali. Hrvatski studiji druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća ostali su obilježeni time. A tragovi toga vuku se, izrečeni ili neizrečeni, i do naših dana.

Prijelomi o kojima je riječ očituju se kako je upravo rečeno na više razina. One sežu od općega stava prema životu i svijetu, preko odnosa prema ćirilometodskoj, slovinskoj pismenoj jezičnoj kulturi, dubokih preobrata u duhovnom životu – dovoljno je tu kao natuknice istaknuti pojmove renesansa, reformacija, katolička obnova, pa sve do nadasve dramatičnih ratnih zbivanja i njihovih drastičnih posljedica za sudbinu i prostorni raspored govornika hrvatskoga jezika te nosivih silnica njegova književnojezičnog razvoja i izgradnje. Prijelomima na svim tim razinama treba se stoga pozabaviti nešto detaljnije. Valja sebi predočiti u kojem sve pogledu u 16. stoljeću za hrvatski jezik vrlo izrazito nastupa novo doba.

Prva hrvatskoglagoljska početnica, 1527.,
pretisak 2007.

Novi vijek

Možda najbitniji, a svakako najdublji prijelom jest tu izlazak iz srednjovjekovlja i bespovratni ulazak u ono što nazivamo novim vijekom. Oko periodizacije i određivanja epoha u njihovu povijesnom slijedu ne prestaju se sporiti mislioci. To i jesu pitanja na koja nije moguće naći konačan odgovor jer nas ona suočuju sa cjelokupnom našom prošlošću, a time s nama samima. Nema stoga važnijih, ali ne toliko zbog odgovorā koliko zbog njihova traženja i rasprave o njima. Bez toga, reklo bi se, bili bismo izgubljeni u razmrvljenom ništavilu besmislene prolaznosti. Ne prolazno je tako i uza sve nova rasuđivanja shvaćanje o novome vijeku koji je nastupio poslije srednjega. Usprkos i drukčijem određivanju njegov se početak postojano veže uz otkriće Amerike na samom kraju 15. stoljeća, uz proširenje europskoga vidokruga do kojega je to otkriće dovelo i uz pojavu renesanse, koja se u njegovoj drugoj polovici rascvjetala u Italiji i onda u 16. stoljeću razgranala po ostaloj Europi.

Renesansa kao duhovno strujanje i kao epoha obilježena njime otkrivena je u 19. stoljeću (Michelet i Burckhardt) i shvaćala se kao svjetlo koje je prosinulo u „mrak” srednjega vijeka i time otvorilo razdoblje novoga i našega. Takvo shvaćanje nije se moglo trajno održati. Treba samo pogledati prethodna poglavlja ove knjige, pa da se vidi kako, što se hrvatskoga jezika tiče, u srednjem vijeku nije bio samo mrak. Jako se promijenila slika duhovnosti srednjega vijeka i vidjelo se kako je i u njem bilo razdoblja u kojima je cvjetala književnost i duhovnost. Tako se počelo govoriti o srednjovjekovnim renesansama: karolinškoj u 9. stoljeću, otonskoj u 10. i 11., pa o renesansi 12. stoljeća, vezanoj uz križarske ratove, koja se u našim stranama najviše osjeća u 13., i o „renesansi sveučilišta” u istom tom stoljeću. Tako je sav srednji vijek neopazice provrvio renesansama, pa se od toga stala pomalo gubiti ona prava i jedina ili je bar njezina slika pred duhovnim očima postajala manje oštra. No takva inflacija renesansā također nije dobra jer se od nje ozbiljno muti slika povijesnoga tijeka. Renesansa u drugoj polovici 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća ipak je jedinstvena povijesna pojava, i kako god sigurno nije samo svijetla, a sve prije nije tamno i mračno, ipak je u većoj mjeri nego oni srednjovjekovni procvati promijenila europsku doživljajnost i otvorila novo razdoblje, koje je, kako se čini, uza sve promjene i prevrate što su poslije toga nastupili, još uvijek i naše.

No početak novoga vijeka veže se i uz pad Carigrada pod vlast Osmanlija 1454., odmah poslije prve polovice 15. stoljeća. A na dvoru sultana

Mehmeda Fatiha, što će na arapski reći Osvajača, koji je od Carigrada učinio Stambol, razaznaju se prepoznatljivi utjecaji renesansne kulture. Tako je nasrtaj Osmanlija na Europu, sa svim ograničenjima i ugrozama koje je donio, suvremen s duhovnom ekspanzijom renesanse, što predstavlja bitan paradoks te epohe. Osmanlijsko Carstvo potrla je i zapriječilo razvoj prema renesansi i onemogućilo njezino zračenje u istočne dijelove Europe. To se, dakako, jako osjetilo baš na hrvatskom prostoru. Paradoks renesansne epohe u Europi postao je u osobitom smislu paradoksom hrvatske kulture, u kojoj su se silnice sukobljene u tom proturječju vrlo izrazito ispoljile kao aktualna stvarnost onoga vremena. Procvjetala Europa bila je ugrožena i ograničena u razvoju svoje nove bujnosti, a hrvatske zemlje osobito.

Hrvatski mjesni govori u 16. stoljeću

Što se, dakle, događalo s hrvatskim jezikom na tom pragu novoga vijeka, na početku našega vremena, kako sa svim potrebnim zadržkama još uvijek možemo reći? Kako je bilo s organskim hrvatskim govorima, s praslavenskim kako je govorom preoblikovan u hrvatskoj sredini, o tome možemo sad nešto doista znati i reći pošto je Dalibor Brozović uspješno uspostavio prvotni dijalekatski mozaik u Hrvata i zacrtao pouzdane temelje periodizaciji njegovih daljnjih mijena, kako je sve to znalački prikazao Josip Lisac, njegov učenik i nasljednik, u svojim sintetičkim djelima. Pri tome treba, dakako, polaziti od praslavenskoga, onako kako je to izvrsno prikazao Ranko Matasović u svojoj povijesnoj gramatici.

Za dugih srednjovjekovnih stoljeća prvo se, kako je ovdje već razloženo, u okviru praslavenskoga stvorila zapadnojužnoslavenska skupina govora, a onda, u njezinu okviru, slovenski jezik i narječja hrvatskoga: kajkavsko, čakavsko i zapadnoštokavsko, te istočnoštokavsko s torlačkim, koliko su se i ona ugradila u hrvatski jezik. Isprva je ta mijena tekla „mirno“, što će reći da se je sav zapadni južnoslavenski na jednak način istim promjenama udaljivao od prvobitnoga praslavenskoga stanja, a onda se „uzburkao“ i postao „živahan“, što će reći da su se počela snažno razlikovati narječja i njihovi dijalekti te je nastalo šarenilo veće nego ga danas imamo. Pri kraju 15. stoljeća i na njegovu prijelazu u 16. te su se burne mijene smirile. Utvrdila su se narječja kakva ih danas poznajemo. U njima se nešto smanjila raznolikost.

No tada su nastupile burne mijene, mijene koje se više nisu toliko ticale organskih hrvatskih govora koliko su se ticale samih njihovih govornika. Turski su ratovi bili popraćeni velikim i sustavnim pustošenjima koja su uzrokovala pomicanja stanovništva u velikom broju i na širokim prostorima. To je dovelo do toga da su čakavština i kajkavština, jezično već izgrađene, jako potisnute prema zapadu i sjeveru, upravo stjerane u kut, a zapadna štokavština prostorno je razbijena, upravo raskomadana, i znatno preslojena istočnom, pri čemu je potpala pod njezin snažan utjecaj, u nekim govorima ostavila samo više ili manje prepoznatljive tragove. Sama pak istočna štokavština prodrila je daleko na zapad, u pojedinačnim naseljima čak do Gorskoga kotara i Kalnika, postala je sociolingvistički dominantna na velikom prostoru i marginalizirala ostale dijalekte hrvatskoga jezika. Tako je nastala dijalekatska situacija kakvu danas poznamo i kakva je sociolingvistički bitno odredila usmjerenje konačne hrvatske jezične standardizacije u drugom smjeru nego je razvoj prema njoj prvotno bio krenuo.

Zbivanja u 16. stoljeću stoga su sudbonosna za hrvatski jezik. Krajem toga stoljeća prestaje nadiranje Osmanlija prema zapadu, ali ne prestaju seobe. Ako je do tada brojno stanovništvo s istoka dolazilo s Turcima, sada bježi od njih i seli na područja u kršćanskom vladanju, habsburškom i mletačkom. Muslimani opet bježe na područje koje je ostajalo u osmanlijskom vladanju. Tek poslije jednog punog stoljeća dolazi do pravog smirivanja.

Renesansa

Već u prvoj polovici 15. stoljeća zahvaćaju poticaji humanizma u uskim, upravo osobnim, vezama s Italijom isprva Zadar, Trogir i Dubrovnik. Autentični humanizam i jest bitno osoban duhovni pothvat. A na prijelazu iz 15. stoljeća u 16. prisutna je i renesansna književnost u elitnom društvu gradova na srednjem i južnom Jadranu, od Zadra do Kotora. Hrvatsko se kulturno područje tako uključuje u glavna onovremena europska strujanja, a to će tu reći uključuje se i jezično.

Iz svega što je upravo rečeno posve je razvidno da su hrvatske strane primile te bogate, upravo raskošne, europske poticaje. I humanizam i renesansa začeti su u nas i razmahali krila ne tek potaknuti iz Italije, nego upravo zajedno i u društvu sa zbivanjem na drugoj obali Jadrana, u istom kolu. Ali uvjeta da se to doista razmaše na hrvatskom prostoru

pod neposrednim udarom osmanlijskih nasrtaja nije bilo. Stvarnost 16. stoljeća to nije dopuštala. Blještavi humanizam se tako u kontinentalnoj Hrvatskoj uvelike urušio s mohačkim razbojem 1526., a bujna renesansa se doista razvila samo u krilu društvene elite nekih primorskih i otočkih jadranskih gradova.

Na sjeveru su se pak tragovi renesanse morali pomno tražiti u nekim osobitim obilježjima crkvene arhitekture između gotike i baroka i trajna je zasluga Anđele Horvat što je to znala otkriti i umjela prikazati. Inače se na sjevernim hrvatskim prostorima renesansa razgovjetno odčitava samo iz tehnike utvrda. Renesansna je fortifikacija bitno pridonijela konačnom zaustavljanju osmanlijskoga nasrtaja na hrvatske zemlje. Renesansnu pak književnost na sjeveru najizrazitije predstavlja skroman i dirljiv spis Ferenc Črnka o sigetskoj tragediji.

Renesansa svagdje u latinskoj Europi uvodi na velika vrata narodni jezik u zahtjevu književnost i konačno ruši i dokida isključiv i povlašten položaj latinskoga. Pri tome se oslanja na bogatu književnost pučke pobožnosti gotičkoga razdoblja, koje za većinu izvan krugova društvene elite dalje traje i u vrijeme renesanse. I na hrvatskom kulturnom, a to će tu reći i na hrvatskom jezičnom prostoru ta je književnost bila bogata. Zbog karakteristične hrvatske književne dvojezičnosti tu dakako uvelike ulazi u igru i slovinska glagoljaška pismenost. Da se pak i u povijesti književnosti jednako kao u likovnim umjetnostima razaznaju razdoblja romanike i gotike, to je u novije doba pokazao neprežaljeni Nikica Kolumbić.

Granica između ćirilometodskog liturgijskog jezika i narodnoga hrvatskog u knjigama nije bila oštra. Tradicionalni je naziv toga liturgijskog jezika bio *jęзыкъ словѣнскѣ*, pa je upravo zbog ćirilometodskih temelja pismenosti na slavenskom jeziku u Hrvata u njihovoj književnosti toliko prisutan naziv *slovinski jezik*, ili *slovenski*, već prema dijalekatskom okolišu. U Hrvata je taj ishodišni ćirilometodski naziv zamjenjiv s *hrvatski*, isto onako kako je drugdje zamjenjiv s imenom bugarskim, srpskim ili ruskim, već prema narodnosnoj sredini u kojoj se njegovala baština ćirilometodske pismenosti. Svako pisanje na slavenskom jeziku u Hrvata se stoga naziva *slovinskim (slovenskim)* ili *hrvatskim*.

Hrvatsku gotičku književnost pučke pobožnosti uz mnoge druge spomenike osobito nam plastično predstavljaju glagoljaška pjesmarica u *Pariškom kodeksu* i latinicom pisana *Šibenska molitva*, oboje iz 14. stoljeća. Hrvatski jezik te književnosti nije drugi nego onaj hrvatski crkvenoslavenski, uvelike pohrvaćen snažnom interferencijom s hrvatskim narod-

nim govorima, koji je dosljedno istraživao te vrlo pomno i čvrsto utemeljeno detaljno prikazao Stjepan Damjanović. Bio je to dosta razvijen književni jezik, dominantno određen pučkom čakavštinom i orijentiran prema njoj. Nije bio strože ujednačen niti u svojem odnosu prema crkvenoslavenskom, u omjeru njegove prisutnosti, niti u odnosu prema dijalektalnom tipu čakavskoga pučkog jezika, ali je ipak povezivao hrvatske prostore u lako prepoznatljivu književnu cjelinu. Bio je to pravi hrvatski književni jezik u nastajanju, a raznolikost na fonološkom, morfološkom, leksičkom, frazeološkom, sintaktičkom, a najmanje na stilističkom planu nije bila takva da bi potirala cjelovitost toga književnoga i po tome i jezičnoga tijela. Upravo se u stilistici ogleda njegovo jedinstvo. U njoj se ogleda i danas.

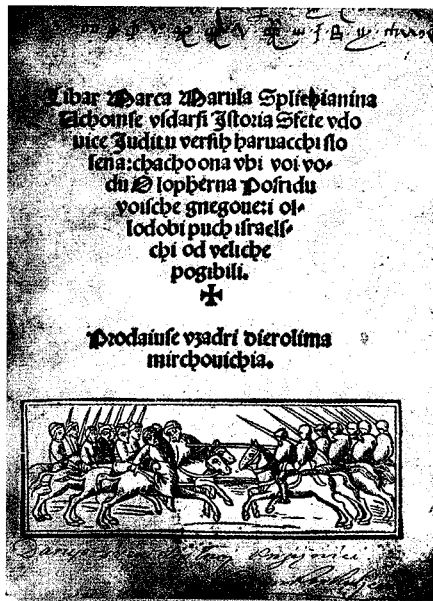
Bitna dvojezičnost hrvatske kulture dovela je do toga da su se u sredinama u kojima se euharistijska žrtva prinostila na slavenskom liturgijskom jeziku i pravni poslovi mjerodavno zaključivali i bilježili na slavenskom jeziku. Odatle su se, za razliku od drugih sredina latinske Europe, i pravni tekstovi: isprave i zakonici, pisali slavenski. Tu je narodni jezik još mnogo prije počeo odlučno potiskivati crkvenoslavenski. Sve u svemu, taj književni jezik vrlo je sličan onomu pobožne pučke književnosti gotičkoga razdoblja, samo je još manje crkvenoslavenski. Uglavnom onoliko koliko je u latinicom pisanim hrvatskim književnim spomenicima iz vremena gotike. Detaljno je to i pouzdano opisao Boris Kuzmić (2009) u svojoj sintetičkoj monografiji.

Zahvaljujući tomu da je tamo gdje se u crkvi misa govorila slavenski narodni jezik vrlo rano pripušten u pravne dokumente, posjedujemo već od oko godine 1100. spomenik početaka hrvatskoga književnog jezika. To je *Bašćanska ploča*, koja se s pravom mnogo spominje. U njoj je hrvatski narodni jezik toliko prisutan, upravo dominantan, da je bio potreban znalački istraživački napor Stjepana Damjanovića (1990) da se pokaže i dokaže kako je ona proizvod stroge ćirilometodske književne naobrazbe, pisana dakle staroslavenski, ali tako otvorena narodnomu čakavskom govoru da to i nije vidljivo već na prvi pogled. Jezik *Bašćanske ploče* nedvojbeno je *slovinski*, ali tako otvoren narodnom govoru čakavske dijalekatske boje da takvim tekstom i taj govor ulazi u književnost. A tradicionalni književni naziv *slovinski (slovenski)* počinje se tako odnositi i na pisanje narodnim jezikom. Po tome je *Bašćanska ploča* autentičan spomenik postanka hrvatskoga književnog jezika i s pravom se spominje u tom kontekstu. Čakavska dijalekatska obojenost bila mu je isprva svojstvena na

širokom prostoru, ali se iz mlađega vremena pouzdano može potvrditi i štokavska i kajkavska. O tome vidi prikaz Stjepana Damjanovića (2009). Istim tim književnim jezikom, ali u novoštokavskoj ijekavskoj stilizaciji kakva nam je danas standardna, pisani su i ovi redci.

Kada je pod kraj 15. stoljeća i na prijelazu u 16. u krugovima društvene elite u obalnim i otočkim gradovima srednjega i južnoga Jadrana ušlo u opticaj renesansno pjesništvo, posegnulo se sasvim prirodno za narodnim jezikom pučke pobožne književnosti gotičkoga razdoblja, koja je i dalje živjela bujnim životom. Ključno je tu bilo otkriće da je lirika ranoga petrarkizma svoj pjesnički jezik uzela od jezika marijanske pobožnosti, jezika koji se u svojem bitnom sloju oblikovao u glagoljaškoj književnoj tradiciji. Prvi je to pokazao Ivan Pederin (1970). Taj jezik je tako iz službe nebeskoj Gospi ušao u službu zemaljskoj gospoји.

Tako i Marulić, kada nastupa kao hrvatski renesansni pjesnik, čvrsto stoji u književnojezičnoj tradiciji srednjovjekovnih glagoljaša. Ipak se odmah razaznaje da je nastupilo novo doba i da je počelo nešto novo. Vidi se to osobito jasno u tome kako je naslovio posvetu svoje Judite: *Poštovanomu u Isukarstu popu i parmanciru splickomu, gospodinu dom Dujmu Balistriću, kumu svomu, Marko Marulić humiljeno priporučen'je z dvornim poklonom milo poskita.*

Marko Marulić, naslovnica *Judite*, 1521.

Tu je sasvim opipljivo prisutna čvrsta srednjovjekovna tradicija. O tome svjedoči riječ *pop*, upotrijebljena s najdubljim poštovanjem. To je glagoljaško nasljeđe, autentična ćirilometodska baština. Preuzeta je pučka grčka riječ *pappās*, a u istočnoj je crkvi poslije zamijenjena svečanijim nazivima kao *jerej*, a sama se vratila u pučku porabu, pa joj značenje u nekim preljevima može biti čak i prezirno. Samo u hrvatskom glagoljaškom ozračju ona je zadržala svoje prvotno ćirilometodsko dostojanstvo, pa se može rabiti i u svečanom naslovu posvete.

Ali jednako kao u glagoljaškoj stoji Marulić tu i u latinskoj srednjovjekovnoj tradiciji. O tome svjedoči riječ *parmancir*, što je latinsko *primicerius*, kanonik na prvom i počasnom mjestu u službenom popisu, u takvu obliku posve srođeno s hrvatskim jezikom, kao što je i taj jezik u toj riječi posve srođen sa svojom latinskom tradicijom.

Nasuprot tomu srednjovjekovlju, još sasvim živu u jeziku, stoji u istom svečanom naslovu i *kumu svomu*. Već sama posveta jednoj osobi uz spomen vlastita imena i naslova snažno odudara od srednjovjekovnoga potiskivanja svake osobnosti, koje je u protokolarnom govoru osobito naglašeno. U takvu duhovnom ozračju od svega se najmanje ikoga tiče tko je komu kum! Već sama posveta kao takva, a sasvim osobito spominjanje kumstva u njoj, otvara nova obzorja, uvodi doživljajnost kakva do tada nije bila izražena u hrvatskoj književnosti. Tu jasno i čujno progovara renesansa, koja potvrđuje osobnost i upravo u njoj, oslobođenoj, dobiva svoj polet i na njoj temelji svoj uzlet. Ali jezikom svojega posve renesansnog pjesništva Marulić je čvrsto utemeljen u gotičkom srednjovjekovlju koje je i dalje uokolo kucalo punim životom. Na kraju stoljeća i u sljedećem, u duhovnom strujanju katoličke obnove, barokna se književnost još i izravno naslanjala na nj. Tu treba samo pomisliti na Gundulićevo *kolo od sreće*, na ono kolo što *u okoli vrteći se ne pristaje*. Ta je Marulićeva posveta ključna prekretnica u povijesti hrvatske kulture i hrvatskoga jezika, književnoga dakako.

Renesansna drama posegnula je za jezikom pučkih crkvenih igara, mirakula i prikazanja, kako su se zvale, kao što je pjesništvo posezalo za jezikom pučke marijanske i druge pobožnosti. Tako je na valu renesansne doživljajnosti nastala raznovrsna svjetovna renesansna književnost, sve na tom istom književnom jeziku. Preuzetom od prethodnoga razdoblja i dalje razvijenom.

U tom književnom jeziku izrazito prevladava čakavska dijalektalna boja. Ona je u hrvatskom književnom jeziku ranih razdoblja posvuda do-

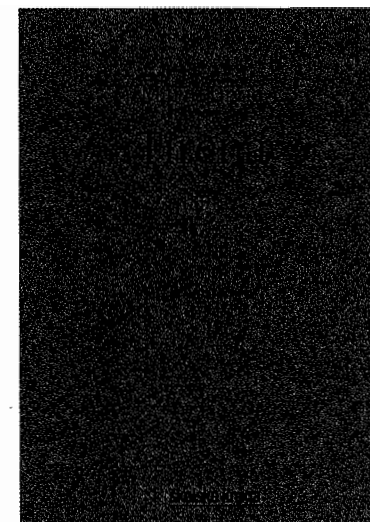
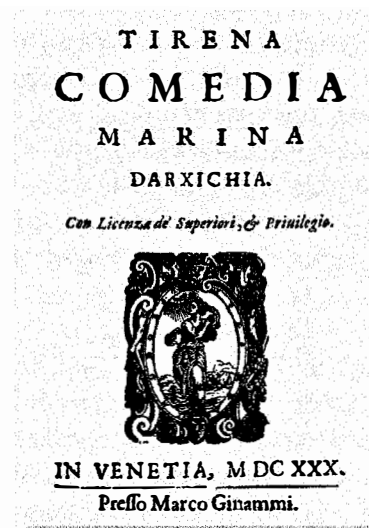
minantna. Bandulavićev se štokavski stiliziran lekcionar pojavio 1613. u sasvim drukčijim prilikama i poslužio kao predložak za veći broj mlađih redakcija. Bitno je pridonio tomu da se proširila i konsolidirala štokavska stilizacija hrvatskoga književnog jezika. Podatci što su ovdje upravo predočeni, iako samo letimično, bacaju svjetlo, važno i novo, na razvoj koji je doveo do toga da književni jezik kojim se sada ovo piše nosi obilježja štokavskog narječja.

U 16. stoljeću taj se razvoj nije odvio, u tom stoljeću ništa nije riješeno. U 16. stoljeću, još na pragu novovjekovlja, pitanje se tek postavilo, postavilo se intenzitetom do tada nepoznatim i u okolnostima izrazito nepovoljnim. Nije bilo izgleda da se brzo nađe pouzdan odgovor. Povijest lekcionara, osobito znatna u tom sklopu, daje tu dosta čvrsto mjerilo i ilustrira kolik je bio domet razvoja hrvatskoga književnog jezika baš u 16. stoljeću: stiglo se od Bernardina Splićanina do Ivana Bandulavića. Od završne sintetičke redakcije hrvatskih liturgijskih svetopisamskih čitanja do redakcije koja je mogla poslužiti kao ishodište razvoju koji je onda doista i doveo do cilja. No taj je bio još daleko. Da se stigne do njega morala su od onda proći još gotovo tri stoljeća. Trebala se je prije svega stvoriti potreba za svehrvatskim standardnim jezikom, a nije u doba o kojem je ovdje riječ još nije bilo.

Na prijelazu iz 15. stoljeća u 16., baš na pragu europskoga novoga vijeka, hrvatskom književnom jeziku, koji se u gotičkom dobu bio raskrlio, postavio se nov zadatak. Trebao je izraziti renesansnu doživljajnost i stvoriti priključak tim književnim strujanjima s druge strane Jadrana, a onda i po ostaloj Europi, i tako postati izrazom potpunoj svjetovnoj književnosti. To je i postignuto. Dogodilo se u jadranskim gradskim sredinama, obalnima i otočkim, i ona je svaka, uz tradiciju jezika u knjigama dakako, određivala dijalekatska obilježja toga novoga pjesničkog jezika kakav se u kojoj rabio. Tako se tu, dok se gleda površno, razbija svaka cjelovitost. Taj jezik nije čak ni pokrajinski, kako se obično govori o njem, on je zapravo gradski, da ne kažemo općinski.

Tu kao da se pojavljuje mnoštvo književnih jezika. Tako su mnogi i bili skloni to vidjeti i tumačiti. Ali kad se ne gleda površno, pokazuje se druga slika. Jest zadarski petrarkizam, kakav nam se pokazuje u lirskim pjesmama Jerolima Vidulića (†1499) čakavski, a onaj istovremeni dubrovački, kakav nam predstavljaju pjesnici *Ranjinina zbornika* i osobito Džore Držić (†1501) i Šiško Menčetić (†1527) pretežito štokavski, a ipak predstavljaju jednu cjelinu i po svom pjesničkom jeziku. To je, usuprot

uobičajenom i vrlo proširenom gledanju, uočio i sintetički pokazao Marin Franičević (1974). Tako se i na zadarskoj i na dubrovačkoj strani u talijanskoj petrarkističkoj lirici vrlo česta imenica *fanciuletta* 'djevojka' pohrvaćuje uglavnom kao *diklica*, a ne kao *divojka*, *divojčica*, kako god uz pjesnički jezik gotičke marijanske pobožnosti i Zadrani i Dubrovčani obilno posežu i za narodnom lirikom i njezinim usmeno oblikovanim pjesničkim jezikom. Tamo gdje u talijanskom petrarkizmu dolazi riječ *cuore* 'srce' u njih je obično deminutiv *srdačce*, a ono u svih njih *gori plammom*, a ne *ognjem* ili *vatrom*. Te i druge tijesne podudarnosti nisu mogle nastati slučajno. A i njihove *boljezni* i *nalipi* ne potječu niti iz glagoljaške tradicije niti iz narodne pjesme. Tu se pomišlja na jezik gradske popijevke, za koju se zna da je postojala, ali se ništa od toga nije očuvalo, pa se ništa pobliže o tome i ne zna.

Marin Držić, *Tirena*, Venecija, 1630.,
pretisak prvog izdanja, (Venecija 1551.) 2008.

U istom je vremenu kao hrvatski renesansni pjesnik nastupio u Splitu Marko Marulić (†1524) koji je stvorio renesansni ep što svojom živahnim slikovitošću podsjeća na goblen izvezen na sagu. Njegova *Judita* tiskana je 1521. u Mletcima, ali je njezina posveta datirana godinom 1501., pa je tada i dovršena, a dvadeset se godina mogla čitati samo u rukopisnim prijepisima. A Marulić kao pisac hrvatskih djela posve je uklopljen u glagoljašku baštinu gotičkoga razdoblja i njegov je osobni autorski prinos

toj tekstovnoj predaji znatan, ali do danas nije pouzdano utvrđen jer se još nisu sasvim razmrsila pitanja autorstva nekih od tih tekstova. Ta za povijest hrvatskoga književnog jezika bitna povezanost između gotike i renesanse u Marulićevoj je osobi upravo utjelovljena.

Na takvu se književnom jeziku u 16. stoljeću razvila raznolika renesansna književnost: uz petrarkističku ljubavnu liriku, koja poslije poprima profinjenije oblike, još pastorala, maskerata, ribarska ekloga, drama i osobito komedija, te pastirski roman. To su *Planine* Petra Zoranića (Mletci, 1569), napisane već prije 1536. To je djelo u prozi s mnogo upletenih stihova. Hrvatski je tako postao i jezikom renesansne umjetničke proze. A Zoranić izrijeком kaže da je učio hrvatski pisati od glagoljaša. Tako su i tu odnosi potpuno jasni. Jezik renesansne hrvatske književnosti utemeljen je na jeziku hrvatskih glagoljaša iz razdoblja gotike. A to su cijela dva stoljeća prije nastupa renesanse.

Za hrvatski književni jezik vrlo je znatna renesansna komedija u prozi. Glavni joj je i daleko najznatniji predstavnik Marin Držić (†1567). Njom je u književnost ušao dubrovački gradski razgovorni jezik. U njem nema tragova čakavštine kako ih je god puna Držićeva petrarkistička lirika i pastorala. A predložak živog razgovornoga jezika u književnosti predstavlja veliku novinu jer se to nije moglo preuzeti iz književnoga jezika kakav se bio razvio u doba gotike. U književnom je jeziku od toga uznapredovala gipka živost.

Renesansni pisci, većinom pjesnici, a svi i pjesnici, oslanjali su se na svoj materinski jezik, na govor svojega grada. Dijalekatska obilježja njihova književnog jezika uopće nisu bila ujednačena. Po tome to nikako nije bio standardni jezik. Standardizacija je tek predstojala. A ujednačenost je tu bila i manja nego u tekstovima prethodnoga razdoblja, kasno-srednjovjekovnoga. Osobito se suprotstavlja čakavska dijalekatska boja pisaca iz Zadra i Splita, s Hvara i Korčule, sve izrazitijoj štokavskoj obojenosti dubrovačkih, kako su se ovi oslobađali konvencionalne i tradicionalne književne stilizacije. Na to se uobičajilo gledati kao da su to dva regionalna književna jezika, pa se govorilo i o dvije regionalne književnosti: dalmatinskoj i dubrovačkoj. Takvo je gledanje vrlo zgodno svima kojima smeta ikakva hrvatska cjelina u kulturnom krajoliku Europe na pragu novoga vijeka, pa su to gledanje i njegovali i predavali i još uvijek to čine koliko uspijevaju i mogu. No ipak je to sve teže. Ono što u književnom životu i književnom jeziku i toga doba tvori hrvatsku cjelinu ne dopušta da se trajno previđa.

Niti jedan od hrvatskih renesansnih književnika ne piše baš svojim materinskim govorom. U jeziku njihovih djela uvijek je prisutna težnja da se obuhvati širi prostor. U renesansnom pjesništvu dubrovačkih autora jako je prisutna čakavština, toliko da se pomišljalo da je dubrovački govor izvorno bio čakavski i da je tek poslije pod utjecajem hercegovačkog zaleđa u gradu posve prevladao tamošnji štokavski. Tek od novijega vremena znamo da je stari dubrovački govor bio zapadnoštokavski, a pod utjecajem zaleđa prevladao je poslije istočnohercegovački, koji je u gradu i na teritoriju Republike dobio posebnu dubrovačku boju. Taj zapadnoštokavski, kojemu tragove i potvrde nalazimo u vjerskoj dubrovačkoj književnosti gotičkoga razdoblja, u znatnoj je mjeri utvrđen i u jeziku dubrovačkog renesansnoga pjesništva. A vrlo izrazita prisutnost čakavskih obilježja proizlazi iz književne tradicije, obilježuje taj jezik kao književni i uključuje ga u književnojezičnu baštinu glagoljaša, onako kako se i skroz na skroz renesansni Zoranić priznaje njihovim učenicom. To je tradicionalno shvaćanje po kojem jezik u knjizi treba da bude obojen čakavski. Dubrovčani su tako kao renesansni pjesnici pisali mnogo čakavskije nego se u Dubrovniku govorilo. A Korčulani i Hvarani, koji su pisali čakavski, kao renesansni pjesnici pisali su mnogo štokavskije nego se na njihovim otocima govorilo. Vrlo je uvjerljivo to pokazao Josip Vončina (1977). To je dakle štokavština otvorena čakavštini i čakavština otvorena štokavštini. I po dijalekatskim osobinama to je općehrvatski književni jezik u nastajanju.

A još je bitnije to da je renesansno pjesništvo na našem Jadranu tvorilo živu i životnu književnu cjelinu. Renesansna je književnost druželjubiva, nastaje u gradskome društvu, uljepšava druženje, a izvan gradskoga kruga pisci se i pjesnici dopisuju. Pjesnička poslanica bila je stoga važan i ugledan književni rod. Razmjena tih poslanica pokazuje kako su živi bili književni dodiri u svem renesansnom pjesničkom krugu. Slali su jedni drugima svoja djela, poznavali to književno stvaranje i razmjenjivali poslanice u stihovima. Tako su se dopisivali Nalješković i Dimitrović u Dubrovniku, a isti Nalješković u Dubrovniku pismom moli Vetranovića da mu pošalje ono što je pisao ovih dana jer su mu već trojica rekli da je pisao pjesmu Petru Hektoroviću na Hvar. Nalješković i sam piše Hektoroviću poslije njegova posjeta Dubrovniku kako je bio sretan da ga je kod sebe mogao primiti na stan. U drugoj pjesmi proklinje Nalješković uloge koji muče bolovima Petra Hektorovića. Drugu je poslanicu uputio Hortenziju Bartučeviću Hvaraninu i u njoj pozdravio i Petra Hektorovi-

ća. A Bartučević mu odgovara da je Hektorović više proslavio njegovo, Nalješkovićevo, ime nego svoje hvaleći u sav glas pjesme koje je od njega primio. U još jednoj poslanici, koju je upravo korčulanskom vlastelinu Ivanu Vidaliju, uzdiže ga hvalom u nebo. A Vidali iz Korčule odgovara i hvali ne manje raskošno Nalješkovića i njegov Dubrovnik. Pjesničke su poslanice pisali i Hvarani Hanibal Lucić i Petar Hektorović. Osobito živo je to pjesničko druženje opisao i dojmljivo dokumentirao Slavko Ježić u svojoj povijesti hrvatske književnosti (1944.: 89-91; 1993.: 90-92).

Upravo po toj živahnoj komunikaciji jasno se pokazuje da je to doista sve bila jedna književnost, da su tu svi pisali za sve, bez obzira na to da li čakavski ili štokavski. Ti pjesnici svoj književni jezik očito nisu doživljavali mladogramatičarski. Polazilo se od toga da svak svakoga razumije i da je to sve jezik svijui njih, a oni ga izriječkom zovu hrvatskim. Groteskno je gledati na to kao da je ono što je pisano čakavski tu jedna književnost, a ono što je štokavsko druga, jedna dalmatinska, a druga dubrovačka. Sve je jedna i sve je hrvatska.

Kada se to shvati, pokazuje se i značenje dijalekatskih obilježja pjesničkoga jezika u novom svjetlu. Ona nisu podloga temeljnomu određuju književnih jezika, po neizrečenom no tvrdokorno primjenjivanom pozitivističkom načelu: koliko dijalekatskih osnovica, toliko književnih jezika. Sámno je to načelo u hrvatskoj renesansnoj književnosti dovedeno *ad absurdum*. Raznolikost dijalekatskih obilježja tu nikako ne određuje različite književne jezike i time različite književnosti, nego je tek prilagođivanje jednoga književnog jezika različitim dijalektalnim okolišima u okviru iste žive književne komunikacije i po tome jedne te iste književnosti. Po tome to nisu različite dijalekatske osnovice različitih književnih jezika, nego su dijalekatske stilizacije, prilagodbe jednoga književnog jezika koji je preuzet od kasnosrednjovjekovne književnosti razdoblja gotike, već odatle otvoren takvim prilagodbama, i onda i pod utjecajem narodne pjesme izgrađen da postane medij jedne od europskih renesansnih književnosti. A važno je uočiti da se tu zapravo ne događa ništa drugo nego ono što se, i po svjedočanstvu *Bašćanske ploče*, sa slovinskim jezikom u Hrvata događalo još od 10. i 11. stoljeća. Tek se sve razigralo i nekako ubrzalo. Iznicao je novovjekovni svjetovni književni jezik. Izrazito je obuhvaćao širi prostor, ali je bio još daleko od toga da postane standardni.

Zapravo, stvaranje jezika svjetovne renesansne književnosti ne može se smatrati bitnim korakom u smjeru standardizacije. Ono nije dovelo

do ujednačivanja dijalekatskih obilježja nego je za njih ostao mjerodavan gradski jezik pojedinih centara gdje se njegovala renesansna književnost. Tek je nešto razvilo polivalentnost. Koliko se god taj jezik doživljavao kao zajednički i u književnom izrazu otvarao i drukčijemu, u njem nema zametka standardizacije. Ipak, dalje se izgradio zajednički rječnik i frazeologija. Time je hrvatska književnost bolje definirana i jezično. A i svojim prostornim obuhvatom renesansna književnost nije uključila dovoljno hrvatskoga prostora, a ostajala je i u previše uskim društvenim okvirima, ograničena na više slojeve gradskoga društva, da bi njezin jezik mogao postati začetkom jezične standardizacije. Posljedica je to onih prilika u kojima su Hrvati suočeni s poticajima i izazovima europskoga novovjekovlja: borbe, kako se moralo činiti očajne i beznadne, s osmanlijskim nasrtanjem, koje je zatiralo baštinu i isključivalo od europske kulturne zajednice.

A ipak je značenje renesansnoga hrvatskog književnog jezika za standardizaciju kako se tri stotine godina kasnije ostvarila veliko. No da bi se to vidjelo i razumljelo, ne smije se ostati u vremenskim okvirima 16. stoljeća. Ali o tome će ovdje podrobnije biti govora poslije.

Reformacija

Godine 1517. u Wittenbergu napisao je Martin Luther i objavio svoje teze o crkvenim oprostima. Time je počela reformacija. On nije ustuknuo, knez ga je zaštitio, pa je to dovelo do raskola u crkvi. Luteranska se protestantska crkva odvojila od katoličke. Trudila se da djeluje u širinu i da svojim naukom pridobiva pristaše. Taj je vjerski aktivizam djelovao ne samo živom riječi u propovijedima nego u velikoj mjeri i tiskanim knjigama. Dolazeći iz njemačkih zemalja protestantizam je na slavenskom jugu prvo zahvatio slovenske, osobito Kranjsku. Kao vjerski pisac i učitelj bio je tu daleko najznatniji Primož Trubar (†1586). On je svojim spisima, naročito biblijskim prijevodima, uspješno utemeljio slovenski književni jezik, kojega do tada u knjigama nije bilo. Kao emigrant u Njemačkoj, u protestantskom Württembergu, pod zaštitom vojvode Krištofa pokrenuo je slovensko tiskarstvo i sustavno tiskao slovenske biblijske prijevode i druge vjerske knjige. Protestanti su osobitu pomnju posvećivali *Bibliji* jer su učili da je *Sveto pismo*, a ne tradicija i nauk Rimske crkve, jedini izvor prave kršćanske istine. *Bibliju* je stoga trebalo prevesti na jezike svih naroda kojima se propovijedala kršćanska vjera. Bez prijevoda *Bi-*

blije na jezik razumljiv svima kojima su se obraćali protestantski vjervjesnici nije moglo biti širenja nove vjeroispovijesti. Još u prvoj polovici dvadesetih godina 16. stoljeća Luther je preveo *Bibliju* na njemački. To je, dakako, ključan događaj u povijesti njemačkoga protestantizma, ali i u povijesti njemačkoga jezika.

Oko propovijedanja Lutherova protestantizma među južnim Slavenima jako se bio zauzeo humanist Petar Pavao Vergerije mlađi (†1565), rodом iz Kopra, odvjetak kuće koja je njegovala izvrsnu humanističku naobrazbu, visoki crkveni dostojanstvenik, biskup modruški i koparski. Odlučno se priklonio protestantizmu te je izgubio svoje položaje i izopćen je iz crkve. Kao emigrant u Njemačkoj povezo se s Krištofom, vojvodom virtemberskim, i došao je 1553. na njegov poziv u Tübingen. Po mjestu njegova rođenja i rasta obuhvaćalo mu je obzorje i slovenski i hrvatski jezični prostor. Prihvativši se protestantske propovijedi i učiteljstva, pomišljao je i na njih. Uspostavio je suradnju s Primožem Trubarom oko pisanja protestantskih vjerskih spisa i prevođenja *Svetoga pisma* na slovenski. Godine 1555. izašao je i prvi hrvatski teološko-polemički protestantski spis. Tiskan je latinicom. Može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da je to plod Vergerijeve inicijative, a pomišlja se i na njegovo autorstvo. Svakako, na njegovu je inicijativu Primož Trubar još 1557. uspostavio suradnju sa Stjepanom Konzulom, istarskim glagoljašem rodом iz Buzeta, koji je također zbog svojega protestantskog opredjeljenja živio kao emigrant u Njemačkoj.

U Württembergu se tada našao i Hans Ungnad, koruski plemić, bivši štajerski zemaljski kapetan, bivši veliki župan varaždinski i vrhovni zapovjednik Slavonske i Hrvatske krajine, frankopanski zet, koji se također zbog svojih vjerskih opredjeljenja sklonio u protestantsku Njemačku. I njega je primio vojvoda Krištof i dao mu dvor u Urachu blizu Tübingena. Tamo je on uredio tiskaru i ustanovio južnoslavenski biblijski zavod u kojem su se pod Trubarovim vodstvom izdavala protestantska izdanja, poglavito prijevodi *Svetoga pisma* i poučna vjerska književnost. Za hrvatske knjige nabavljena su glagoljička, ćiriljčka i latinička slova. Kao prevoditelj tamo se je Stjepanu Konzulu 1561. pridružio još jedan glagoljaš, Antun Dalmatin (†1579), rodом vjerojatno iz Senja, također uvjereni protestant. Prvo su se i najviše objavljivale slovenske knjige, a onda po Vergerijevoj zamisli i hrvatske, glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Ungnad je to svesrdno podupirao. Hrvatska tiskara radila je u Urachu 1561-1565. i otisnula više protestantskih knjiga na hrvatskom jeziku. To

su abecedari, katekizmi, postile i, od svega najvažnije, hrvatski prijevod cijeloga *Novog zavjeta* (1563). Prevodili su najviše Konzul i Dalmatin, a i svi su drugi prevoditelji imali glagoljašku naobrazbu.

Luther je svojim prijevodom *Biblije* utemeljio standardni njemački jezik, Trubar svojim slovenski, kako god je u slovenskim zemljama Katolička crkva na kraju odlučno prevladala. Niz europskih standardnih jezika bitno su određeni reformacijskim prijevodima *Svetoga pisma*: npr. nizozemski, danski, švedski, a velika je uloga službenoga prijevoda *Biblije* i pri spontanoj standardizaciji engleskoga jezika. Nema dvojbe, da je u Hrvata prevladao protestantizam, povijest hrvatskoga jezika tekla bi drukčije nego se zbilja odvijala. Knjige tiskane u Urachu igrale bi pri njegovoj standardizaciji važnu ulogu. No protestantizam nikada nije uhvatio korijena među Hrvatima, a kamo li da bi prevladao. Hrvatske protestantske knjige jedva da su i stigle u Hrvatsku, a ono malo primjeraka što je očuvano nađeno je u Njemačkoj. Kako god je u protestantskom vjerskom pokretu bilo ne malo Hrvata, pa i vrlo znatnih, ukorijenjenoga protestantizma u Hrvatskoj gotovo da nije ni bilo. Ovdje nije mjesto da se postavlja pitanje zašto je to bilo tako, a još manje da se odgovara na nj. Ono što prvo pada na pamet, naime da se vjera otaca dok se krvlju brani od nasrtaja inovjernih osvajača ne reformira, to je sigurno previše pojednostavljeno i teško da može poslužiti kao valjano objašnjenje. Činjenica je tek da među Hrvatima protestantizam nije prevladao. Tako je i tiskanje hrvatskih protestantskih knjiga i književni jezik kojim su napisane – sve to ostalo samo epizoda.

No ta nam je epizoda izvanredno važna. Ona naime pokazuje jasno i čisto, gotovo poput laboratorijskog eksperimenta, kako se oko polovice 16. stoljeća spontano reagiralo na zahtjev novoga vremena da se za vjerski pokret kojemu se htjelo da pripadne budućnost uredi hrvatski književni jezik. Taj je projekt zacrtan na temelju onoga na čem se tada stajalo.

Upada u oči da su kao suradnici za hrvatske prijevode koji su imali utemeljiti zamišljenu protestantsku budućnost pozivani sve glagoljaši. Da bi se potpuno razumjelo značenje toga, pomaže polemika koju je Primož Trubar vodio s anonimnim recenzentom svojega slovenskog prijevoda *Novog zavjeta* (1557). Njega su pod kraj godine 1559. bili potvorili kod vojvode Krištofa da mu taj prijevod nije luteranski pravovjeran. Trubar se branio i obranio te je mogao nastaviti s izdavanjem slovenskih i hrvatskih biblijskih prijevoda. Pravovjernost mu je potvrdio jedan anonimni recenzent, ali je njegovom prijevodu više toga i prigovorio.

Prigovorio mu je prvo to da će ga dobro razumjeti samo u Štajerskoj, Kranjskoj i Koruškoj, a drugi Slaveni ne će, pa niti oni koji su oko Zagreba. Prigovorio je, dakle, što je Trubar prevodio *Novi zavjet* na slovenski!

Nadalje anonimni ocjenjivač zamjera Trubaru što je u svojem prijevodu za mnoge vjerske pojmove slobodno uzimao germanizme uobičajene u slovenskim narodnim govorima, te što mu se latinička grafija oslanja na njemačku, a ne, kako se njemu čini da je primjerenije, na mađarsku. A svoju recenziju anonim završava riječima: „Želio bih ipak iz sve duše vidjeti onaj hrvatski prijevod gospodina Stjepana Konzula koji se ovdje spominje u predgovoru.” Tu kao da kaže: hrvatski prijevod *Novoga zavjeta*, tek to će biti ono pravo!

Trubar je odgovorio da traži novo mišljenje od Kranjaca i južnih Štajeraca, dakle od Slovenaca. Anonimni recenzent niti je Kranjac niti južni Štajerac, nego je Bezjak. Tako Trubar dosljedno zove kajkavske Hrvate. I dodaje da je to vjerojatno doktor Skalić. On pak, veli, kao ocjenjivače svojega prijevoda priznaje samo Kranjce, južne Štajerce, Korušce, a ne Bezjake. Slovence dakle, a ne kajkavske Hrvate.

Tim Trubarovim primjedbama treba tumačenja. Trubar Bezjake, kajkavske Hrvate, načelno ubraja među svoje Slovence, među one kojima namjenjuje svoje prijevode. Smatra da bi i njima mogli poslužiti. Ali o njima, karakterizirajući ih, kaže da im običaji i svojstva tek što nisu mađarski i tek što nisu hrvatski, a u svem što se tiče vjere da se drže kao Hrvati, samo što im svećenici misu govore latinski. Hrvati su Trubaru čakavci glagoljaši. Nije mu dakle bilo teško u anonimnom ocjenjivaču prepoznati Bezjaka: zauzimao se za orijentaciju prema mađarskoj latiničkoj grafiji, a ne prema njemačkoj, i najviše je očekivao od hrvatskoga prijevoda *Svetoga pisma*, glagoljaškog.

A Pavao Skalić, rodnom Zagrepčanin, dakle Bezjak, bio je baš u to doba jedan od najučinijih među hrvatskim protestantima. On je u naslovu jednoga svojega djela tiskanog u Baselu 1559. kao prvi upotrijebio riječ *Enciklopedija* u njezinu današnjem značenju. Njegova su učenost i blistav um doduše, kako se pokazalo, daleko nadmašivali snagu i pouzdanost njegova karaktera. Vladao je južnoslavenskim jezicima i bio na daleko priznat bogoslovac, u ono vrijeme vrlo ugledan, i kao takav pozvan da ocjenjuje Trubarove prijevode. U ono se je doba potpuno priklonio protestantizmu i bio stoga u svakom pogledu kompetentan ocjenjivač njegove luteranske pravovjernosti. Gotovo je sigurno da je Trubar u svojem anonimnom recenzentu ispravno prepoznao upravo Pavla Skalića.

A što se tiče slovenskih pučkih germanizama u Trubarovu rječniku vjerskih pojmova, o tome je on već u predgovoru recenziranoga prijevoda *Novoga zavjeta* rekao što misli i kako gleda na to. Veli da je naprosto ostao pri seljačkom slovenskom jeziku kako se govori u njegovoj rodnoj Raščici. Nije htio miješati u to „neobične i hrvatske riječi”.

Da bi se razumljelo što to znači, treba imati na umu da je u Trubarovoj porabi etnička oznaka „hrvatski” neraskidivo vezana ne samo za čakavštinu, nego jednako tako i za glagoljaštvo. Kako ovdje govori o vjerskom nazivlju, „hrvatske riječi” nisu pučki izrazi s drugoga južnoslavenskog narječnog areala, nisu pučke čakavske riječi kao što su one koje Trubar uzima, pučke riječi dolensjkoga slovenskog dijalekta kakve rabe seljaci u njegovu rodnom kraju. Nema nikakva razloga da Trubar pišući za Slovence u svoj prijevod unosi čakavske riječi. Ali bilo bi mnogo razloga unositi crkvenoslavenske riječi, bogato i potpuno izgrađeno vjersko nazivlje glagoljaške predaje. To je bila vrlo zbiljska mogućnost koja je pružala ne male prednosti. Zasnivajući koncepciju slovenskoga književnog jezika, Trubar je takvu mogućnost morao imati u vidu. Ali se odlučio da ne poseže za njom. Osjetio je da se njegovi Slovenci uglavnom ipak tuđe od te predaje. I baš po tome im Bezjaci, uza svu jezičnu bliskost, ne pripadaju. Jer oni su, kako veli, u svemu što se tiče vjere kao Hrvati. Ne odbijaju stoga vjersko nazivlje utemeljeno na glagoljaškom crkvenom učiteljstvu. Njima se ono samo po sebi razumije.

Ovdje su se uvele u razmatranje mnoge pojedinosti, dijelom gotovo anegdotalne i upravo osobne. Od toga se lako pozornost mogla odvratiti od cjeline i zamutiti oštrina slike. Potrebno je sada sve što je rečeno o Trubaru i njegovu recenzentu Skaliću, o njihovim argumentima i nazivlju u toj polemici, skupiti u cjelovitu sliku i tako razabrati što odatle saznajemo. Prvo što nam se pokazuje jest to da se već oko polovice 16. stoljeća dobro znalo što je hrvatski, a što slovenski jezik i dokle se protežu. Tu važnu spoznaju ne može uzdrmati to što su se tada još rabili drukčiji nazivi. Pokazuje se zatim da su kajkavski Hrvati na sjeverozapadu bili već tada kulturno jako prislonjeni i privezani za čakavski i glagoljaški jug i da se to očituje i u književnom jeziku, što će onda u idućem stoljeću doći do vrlo jasnoga izražaja u ozaljskoj jezičnoj i književnoj školi. Pokazuje se nadalje da kajkavski Hrvati nisu u 16. stoljeću na hrvatskom jeziku bili nepismeni, kako se zna uzimati, nego da su imali već barem od prve polovice 16. stoljeća jasnu grafijsku orijentaciju prema mađarskom uzusu i nisu bili pripralni bez otpora prihvatiti drukčiju. Početak kajkavske hrvatske pismenosti nedvojbeno je dosta stariji nego se na temelju op-

ćepoznatih podataka uzimalo i nikako nije mlađi od uređene slovenske pismenosti koja počinje s Trubarom. Sve to bez podataka koji su ovdje navođeni, po nuždi stvari podrobnije nego je prikladno u razlaganju ove vrste, nije bilo poznato ili bar pouzdano potvrđeno. Zato je i bilo potrebno upustiti se u to da se ti podatci ovdje iznose.

O tome pak kako su hrvatski protestanti zamislili oblikovati hrvatski književni jezik u službi reformacije obavješćuju nas njihove tiskane knjige. Objavili su ih 13 glagoljicom, 8 ćirilicom i 9 latinicom. Može se dakle mirno reći da im je temeljno usmjerenje bilo glagoljaško. Jezik tih knjiga oni uvijek zovu hrvatskim. U predgovoru prijevodu *Novoga zavjeta* zovu ga *naš slovenski ili hrvatski jazik*. Time jasno izriču svoju pripadnost tradiciji hrvatske pismenosti, kojoj je iskon ćirilometodski. Pokazuju da stoje u neprekinutoj i nepomaknutoj vertikali tradicije hrvatske pismenosti. Upravo svjedoče o njoj.

Jezik tih protestantskih knjiga po svojim je dijalekatskim obilježjima čakavski. Time je baš i autentično glagoljaški. Refleks jata im se koleba između ikavskoga i ekavskoga. Rječnik je izrazito zapadan, pa ima dosta riječi kakve se javljaju i u slovenskim govorima. Po tome taj jezik potpuno odražava sredinu u kojoj je kao književni stiliziran. I nije bio stran Trubarovim „Bezjacima”, ako su samo naučili glagoljicu. Sustavnim uvođenjem sinonima proširen mu je dijalekatski obuhvat. Taj je jezik sasvim narodan, kako se kod protestanata mora i očekivati. Ipak su u njem prisutni i crkvenoslavenski elementi. Nije ih mnogo, ali nisu niti samo simbolični. Odatle se razabire koliko je tradicija hrvatske pismenosti bila sročena sa svojim iskonskim liturgijskim jezikom i s jezikom crkvenoga učiteljstva iz kojega je potekla. Tako ga se nisu posve klonili niti oni koji su u novom vjerskom pokretu htjeli dokinuti svaku posebnost svetoga jezika i govor o svetosti učiniti običnim, pristupačnim baš svakomu. Niti njima se nije činilo da malo crkvenoslavenskoga otuđuje riječ Božju od vjernika. To im je naprosto spadalo *Svetomu pismu*. A moguće je to bilo samo zato jer su bar neki elementi crkvenoslavenskoga bili neotuđiv sastojak hrvatske književnojezične baštine.

Takav su književni jezik protestanti namijenili svemu hrvatskom prostoru i svima koji mogu imati udjela u toj književnoj kulturi. U predgovoru prijevodu *Novoga zavjeta* napisali su Konzul i Dalmatin: ... *semo i tamo jesmo razmišljali kako... bi se vsjoj hrvatskoj zemlji i tim drugim koji s tim slovenskim ili hrvatskim jazikom govore... k večnomu životu pomagati moglo*. Bio je predodređen da se razvije u hrvatski standardni jezik kao

što se je jezik Lutherova prijevoda *Biblije* razvio u njemački standardni jezik. Ali do toga nije došlo. Ne samo zato što protestantizam nije u Hrvata uhvatio korijen i knjige protestantskoga tiska iz Uracha i Regensburga nikada pravo nisu ni došle među njih. Baš dok su se one tiskale, događale su se naime najdramatičnije promjene u etničkom i jezičnom rasporedu na hrvatskom prostoru, promjene kakvih od vremena kad je na njem prevladao slavenski jezik ni prije ni poslije toga nikada nije bilo, pa niti sada u Domovinskom ratu, kad je događanje bilo najslbličnije onom u 16. stoljeću, ali ipak ni približno tako dalekosežno.

Hrvatske protestantske knjige tiskane su između 1560. i 1568., većinom u virtemberškom Urachu. Redakcija njihova jezika plod je, daka-ko, naobrazbe i kulture njihovih prevoditelja i pisaca, što su ih oni stekli u desetljećima koja su tomu neposredno prethodila. Oni su snovali stilizaciju svojega svehrvatskog književnog jezika kao da se ništa nije događalo, kao da je sve ostajalo po starom. A dotle je nadirala osmanlijska sila, sustavno pustošila predjele koje se spremala osvojiti, demoralizirala i protjerivala sjedilačko stanovništvo, a onda naseljavala novo, dobrim dijelom nomadske stočare. To je pak jako mijenjalo prostorni raspored organskih govora na hrvatskom prostoru, dovelo na nj i govore koji nisu hrvatski, a time mijenjalo i silnice jezičnih konvergencija i prilagođivanja. Kako se novo stanovništvo naseljavalo na glavnom pravcu od jugoistoka na sjeverozapad, tako je štokavsko narječje potiskivalo čakavsko i kajkavsko, pa su oba izgubila mnogo prostora, a novoštokavski je dijalekt drastično potisnuo i preslojio staroštokavske i razdrobio im areal. Glavna je posljedica toga bila da se u hrvatskoj jezičnoj komunikaciji izgubila dotadašnja premoć čakavskoga i da ju je sada zadobio štokavski i u njegovu krugu osobito novoštokavski, pa su time bitno izmijenjene pretpostavke razvoju književnoga jezika i njegovoj uspješnoj standardizaciji.

Hrvatski su prostor tada napustili brojni govornici hrvatskoga jezika i našli zaklon na sjeveru, u zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji i Moravskoj. Danas njihovi potomci koji su sačuvali jezik i narodnost žive najvećim dijelom u austrijskoj saveznoj zemlji Gradišće (Burgenland), a osim toga i na najzapadnijem potezu Mađarske i u zapadnom kutu Slovačke. U Češkoj Republici u Moravskoj jedva ih se nešto održalo iza teških progonstava i raseljavanja poslije 1948. jer su ih tada u Čehoslovačkoj proglasili kolektivno krivima za suradnju s Wehrmachtom, u koji su bili legalno novačeni jer su sva njihova sela bila pripojena Njemačkomu Reichu. Među svim tim Hrvatima do danas se održala stara situacija i to

je glavni razlog što ne dolazi do punoga ujednačavanja između gradišćanskoga književnog jezika i književnog jezika svih ostalih Hrvata. Tamo je do danas u hrvatskoj jezičnoj komunikaciji ostala premoć čakavskoga, a novoštokavskomu u njih nema ni traga.

Te su dalekosežne promjene počele četrdesetak godina prije hrvatskoga tiska u Urachu. Već 1522. osmanlijskomu je naletu podlegao tvrđi Knin, 1523. Sinj, a 1527. Obrovac, Krbava i Lika. Godine 1530. pao je Kobaš na Savi i tako se otvorio silovitim naletima sav današnji slavonski prostor. Padom Klisa 1537., koji pod sandžak-begom postaje upravno sjedište širokoga osvojenog prostora, potpuno su se urušili obrambeni položaji južno od Velebita. Već iduće godine padaju Nadin i Vrana na jugu, Novska, Jasenovac i Dubica na sjeveru. Zatim 1541. Osmanlije osvajaju Našice, a onda već 1545. prodiru toliko na zapad da zauzimaju cijelu Moslavinu. Godine 1552. padaju Virovitica i Čazma, ona već nadomak Zagrebu, i tamo najistureniji sandžak-beg dobiva svoje upravno sjedište.

To je nekako vrijeme kad počinje hrvatski protestantski tisak. Ali katalizmička zbivanja time se nisu zaustavila. Godine 1576. pao je Cazin, 1577. Krupa., a 1578. Gvozdansko kod Zrinja. Ozbiljnu pretpostavku zaustavljanju toga nadiranja stvara onda 1579. osnivanje moćne tvrđave Karlovac, ali to nije spriječilo da još 1592. padne Bihać, tada u samome srcu Hrvatske. Do ozbiljnog je preokreta došlo već iduće godine, 1593., strahovitim porazom bosanskog beglerbega Hasan-paše Predojevića kod Siska. Tu godinu turski ljetopisci zovu „godina propasti“. Od tada više nema turskih osvajanja. Ali ona su, kako je upravo pokazano, trajala još dvadesetak godina pošto je zamro hrvatski protestantski tisak.

O izmjenama jezičnih prilika do kojih je to zbivanje dovelo djelatnici protestantskoga tiska uopće nisu vodili računa. A jezični okoliš kojemu su se obraćali zapravo više nije postojao osim u zatočnim područjima: na sjevernom Jadranu i u zapadnoj Ugarskoj, Doljnoj Austriji sve do samoga Beča i Moravskoj. Djeluje gotovo simbolično što je Stjepan Konzul završio život kao protestantski propovjednik među Hrvatima – u današnjem Gradišću.

Protestantski projekt svehrvatskoga književnog jezika, onakav kako je bio zasnovan, bio je osuđen na neuspjeh već dok se počeo ostvarivati. Vjetrovi povijesti bili su tada već počeli raznositi u nepovrat svijet kojemu je takav književni jezik bio namijenjen. To je činjenica od prvorazredne važnosti za povijest hrvatskoga jezika. Kada se to jednom razabere, pokazuje se i kao potpuno očito. Tek mi nismo navikli tako povezivati ratnu povijest i povijest jezika i paziti na suodnos njihovih kronologija.

Književni jezik izrazito kajkavskih obilježja

Također iz druge polovice 16. stoljeća očuvani su s hrvatskoga sjeverozapada prvi spomenici književnoga jezika s izrazito kajkavskim dijalekatskim obilježjima. Danas se zna da je takav jezik bio već i prije ušao u pismenost, pa se počinju otkrivati i spomenici. No to su pisma i zapisi. Neke razvijenije književne djelatnosti, koliko bar do sada znamo, prije toga vremena tamo nije bilo. Kao pismo služila je latinica, a grafija je bila orijentirana prema mađarskoj.

Najstariji pravi književni tekstovi jesu pjesme iz 1534. i 1556. godine u *Prekomurskoj pjesmarici*. Osobito je znatan Dešićev molitvenik *Raj duše* (Padova, 1560), redigiran prema glagoljaškim predlošcima prema kojima su se redigirali i svi latinički dubrovački molitvenici od 14. do 17. stoljeća. Po tome je taj književni jezik od svojega početka potpuno integriran u cjelinu hrvatskoga književnojezičnoga razvoja. Jezik toga molitvenika svjesno je stiliziran višeslojno, tako da se u nj slijevaju tradicije čakavskoga, štokavskoga i kajkavskoga pisanja, a s njima i crkvenoslavenskoga. To je svojevrsna sinteza svih dotadašnjih pojavnih oblika hrvatskoga književnog jezika, a raznolikost jezičnih oblika istančanim je stilističkim umijećem sklopljena u skladnu cjelinu. Podloga je toj stilizaciji književnoga jezika hrvatski interdijalektalni diskurs na području od Kupe do Kvarnera i Istre, ali ona sama nadilazi taj prostorni okvir i obuhvaća sav kulturno relevantni hrvatski diskurs od njegovih prvih početaka, što su dokumentirano pokazali Milan Moguš i Josip Vončina (1995). Kako god se *Raj duše* zbog svega toga ne može smatrati kajkavskim djelom, on je potpuno ušao u baštinu kajkavske hrvatske književnosti i njezinim je piscima bio poznat i stotinu godina poslije svojega objavljivanja. To jasno pokazuje kako ta književnost nije nastajala da bi bila zatvorena sama u se i kako je od samih svojih početaka utemeljena u svoj cjelini hrvatskoga književnog jezika.

Slika se pak bitno upotpunjuje kad se uzme na znanje da je još 1521. u ozaljskom skriptoriju dovršen prijevod potpune *Biblije*, koji je poslije izgubljen. Molitvenik *Raj duše* krhotina je potonule ostavštine te već u 16. stoljeću znatne književnojezične škole. Ona je propala poslije 1671., kad i sjajna država Zrinskih i Frankopana.

Važan spomenik književnojezičnoga razvoja na kajkavskom hrvatskom sjeverozapadu prijevod je Verböczyjeva zakonika ugarskoga feu-

dalnoga prava, koji se primjenjivao, kako u naslovu izričito stoji, osim u Ugarskoj i u Hrvatskoj, Slavoniji i Erdelju. Taj prijevod je izradio i objavio Ivanuš Pergošić (Nedelišće, 1574). U raznim redakcijama toga izdanja Pergošić kao da se za svoj književni jezik koleba između kajkavskih i štokavskih ijekavskih dijalekatskih obilježja. Očito je htio obuhvatiti što širi krug mogućega čitateljstva. Svakako je on prvi nama imenom poznati izrazito kajkavski pisac.

Odmah za Pergošićem dolazi Antun Vramec. Po rođenju je Slovenac iz Ormoža, ali se kao student u kolegiju sv. Jeronima u Rimu, družeći se tamo poglavito s Dalmatincima, i poslije životom kao svećenik u Zagrebačkoj biskupiji potpuno uklopio u hrvatsku kulturu i književni jezik. Njegova *Kronika* (Ljubljana, 1578) i dvije *Postile* (Varaždin, 1586) pisane su jezikom izrazito kajkavskih dijalekatskih obilježja, pri čem se, međutim, daje prednost likovima i oblicima koji i izvan kajkavskih okvira nisu tuđi. Tu je Vramec vrlo jasno izrazio svoju privrženost svetomu Jeronimu i glagoljici. A u *Postilama* citati svetopisamskih liturgijskih čitanja kajkavske su redakcije dalmatinskih knjiga. Da je to tako, otkrio je i objavio nitko manji nego Vatroslav Jagić, a ipak je ta nadasve važna činjenica u hrvatskoj kulturnoj svijesti ostala sasvim nepoznata. Upozorio je na to tek Jerko Fućak (1975). To govori mnogo o tome u kakvom je stanju bila hrvatska kulturna sredina u zadnjih stopedesetak godina.

Sve to jasno pokazuje da u drugoj polovici 16. stoljeća nije oko Nedelišća, Varaždina i Zagreba nastajao neki novi kajkavski književni jezik, kako se i danas još gdjekada rado sugerira, nego je tradicionalni hrvatski književni jezik tamo dobivao dosljedniju kajkavsku dijalekatsku stilizaciju nego ikada prije, a ostajao je potpuno u okviru žive hrvatske književno-jezične tradicije. Svakako, nema tu nikakva pretakanja kajkavskoga narodnog govora u knjige, nego knjige imaju od starine svoj jezik, a taj tu dobiva izrazitiju kajkavsku dijalekatsku boju. Taj se jezik tu latinski zove *lingua Illyrica*, a hrvatski *slovenski jezik*, što nije drugo nego *slovenski* u južnijem jadranskom ozračju. Nije se uočavalo da to svjedoči o ćirilometodskom iskonu hrvatske pismene kulture na slavenskom jeziku. Slovenski pak jezik kajkavski Hrvati onoga vremena zovu *kranjski*. Ne čudi što taj *slovenski jezik* kajkavskih Hrvata uznemiruje i zbunjuje slovenske učene ljude, izaziva nesporazume i krive predodžbe i bez prava razloga otežava smiren razgovor i plodnu suradnju koja je baš na tom području osobito potrebna i lako ostvariva.

Počeci katoličke obnove i prva najava baroknoga razdoblja

Upravo tim razvojem hrvatski je književni jezik svojim rastom i izgradnjom u više tijekova potpuno obuhvatio sve područje od Jadrana do Drave i Mure. Dostignuto je tako i pravo ishodište za izgradnju i razvoj svehrvatskoga književnog jezika, premda to tada još ni izdaleka nije bilo postignuto u obliku kakav je tražilo novo doba što je nastupalo brzim koracima. Integracijski razvoj zacrtavao se na dvije osi: sjeverozapadnoj, dijalekatski sjevernočakavsko-kajkavskoj, i jugoistočnoj, dijalekatski južnočakavsko-štokavskoj. Utvrdio je to i pokazao Dalibor Brozović (1978). No sve će se to jasnije pokazati tek u 17. stoljeću s književnim jezikom ozaljske škole i književnim jezikom franjevac redodržave Bosne Srebrene.

Tako se integracijski razvoj doista pokrenuo tek u sljedećem stoljeću, u 17. Brojanje stoljeća, a time i kronologija povijesnoga događanja zasnovana je na desetičnom brojčanom sustavu. Samo pak to događanje nema s tim sustavom izravne veze. Kako je god svako stoljeće obično obilježeno nekim karakterističnim povijesnim zbivanjem, kalendarski početak toga stoljeća ne predstavlja nužno i razmeđe u povijesnom događanju. Razvoj hrvatskoga književnog jezika i utemeljenje njegove uspješne standardizacije, što je obilježilo upravo 17. stoljeće, dobilo je svoje pretpostavke još u 16. Njihovo stvaranje neizostavna je sastavnica povijesti hrvatskoga jezika u 16. stoljeću, pa njezin prikaz ostaje krnj ako ne obuhvati i to, premda taj razvoj sam zapravo pripada sljedećem stoljeću.

Ako su Osmanlije svojim osvajanjem duboko poremetili jezične odnose kakvi su se u proteklom stoljećima bili uspostavili na hrvatskom prostoru, poremetili i dijalekatski krajolik i omeli opušteno izrastanje hrvatskoga književnog jezika, reformacija, i osobito Lutherova, u samim je temeljima potresla Rimsku crkvu. Ne samo što je izgubila velika prostranstva na sjeveru Europe, nego se pokazalo da sama u sebi nije dorasla izazovima vremena. Postalno je jasno da se mora nanovo ustrojiti „u glavi i udovima” ako će imati ikakvu budućnost. Tako je krenula katolička obnova. Tamo gdje je bila izravno suočena s protestantizmom nastupala je kao protureformacija, pa se obično tako i zove. No kada se radi o hrvatskom kulturnom kontekstu, u kojem reformacija nikada nije uhvatila korijena, primjerenije je govoriti o katoličkoj obnovi jer su se njoj upravo zbog prilika stvorenih turskim ratovima tu postavljali veliki zadatci. Vjerski život bio je uznemiren i time što se pod Osmanlijama, dokle god

je sezala njihova vlast, javlja islam kao gospodujuća vjera, a doseljavale su se i veće skupine pravoslavnoga življa. Konfesionalni krajolik izmijenio se korjenito i naglo. Katolička crkva morala je naučiti djelovati u svim novim prilikama i osposobiti se za to. Sve se je to onda i događalo, a bilo je dio univerzalne katoličke obnove koja je prožela i promijenila svu Europu koliko je ostala katolička, a pokušavala je djelovati i na onu koja to više nije bila.

Od crkvene obnove na jednoj i od jezičnoga preostroja u Hrvata na drugoj strani pošao je razvoj prema suvremenoj izgradnji hrvatskoga književnog jezika i prema njegovoj uspješnoj i konačnoj standardizaciji. Taj razvoj bio je neobrativ. A razumijemo ga tek ako i crkvenu i vojnu povijest uzimamo u obzir više nego je uobičajeno kada se objašnjava povijest jezika.

Katolička obnova krenula je promišljeno saborom sve Rimske crkve u Tridentu na podalpskom sjeveru Italije (Trento). Taj je sabor radio vrlo temeljito, u više zasjedanja, od godine 1546. pa do 1563. Njegovi zaključci, koji su poslije vrlo ozbiljno i sustavno provedeni, utemeljili su katoličku obnovu i omogućili djelotvorno provođenje protureformacije. Zbivalo se to, dakle, oko sredine 16. stoljeća. Razvoj bitan za povijest hrvatskoga jezika događao se tada isprva na samom vrhu Rimske crkve. Slavenski jezici dobili su u to vrijeme naglo na važnosti jer se pružala mogućnost da se na njihovom području, na istoku i jugoistoku Europe, nadoknađuju nepovratni gubitci na sjeveru do kojih je dovela prevlast protestantizma. A na jugoistoku, između Jadrana i Crnoga mora, trebalo je poduprijeti katolike i po mogućnosti pridobivati pravoslavne i muslimane, na koje se sve, zbog velike sličnosti njihovih slavenskih govora, namislilo djelovati istim književnim jezikom, koji je, međutim, trebalo za taj zadatak tek smišljeno zasnovati i razviti. Tu je zametak hrvatskoga standardnog jezika.

Prijelaz u novo doba gotovo simbolički utjelovljuje zadarski kanonik Šime Budinić (†1600). Počeo je u mladosti kao petrarkistički renesansni pjesnik, a onda je u drugoj polovici stoljeća postao zauzet pisac katoličke obnove, te je pisao i objavljivao, sve u Rimu, knjige za vjerski rad među južnim Slavenima. Prvo je tu pjesnički prijevod psalama (1582). Zatim je preveo na hrvatski čakavske boje i tiskao latinicom jedan od standardnih priručnika za dušobrižnike (1582), a iste je godine priredio i glagoljičko izdanje toga prijevoda, ali je ono objavljeno tek 1635., trideset i pet godina poslije njegove smrti. Treće mu je veliko djelo hrvatski prijevod *Sume kršćanskoga nauka* velikog učitelja, isusovca Petra Kanizija, objavljen 1583. u dva usporedna otiska, latinicom i zapadnom ćirilicom (bosančicom). U

tom prijevodu poseže za leksikom glagoljaške književnojezične predaje, a prigodimice rabi i češke, pa čak i poljske riječi. U Rimu su se htjeli okrenuti svemu svijetu slavenskoga jezika. U verziji toga djela koja je tiskana latinicom Budinić je kao prvi za pisanje glasova kojih nema u latinskom jeziku upotrijebio dijakritičke znakove. Premda se tada nitko u tome nije poveo za njim, ipak se odatle razabire kako se tu doista stoji na pragu novoga doba koje već bitno određuje i ovo naše. Suvremeno razdoblje hrvatske kulture u vrlo bitnome smislu počinje upravo s barokom. A Budinićev životni put i književni rad jesu kao luk razapet između renesanse i baroka.

Sa svrhom da organizirano i neumorno djeluje u smislu katoličke obnove osnovana je godine 1540. kao novi crkveni red Družba Isusova. Isusovci su ubrzo, kad su počeli djelovati na pograničju Osmanlijskoga Carstva, odigrali osobito važnu ulogu u povijesti hrvatskoga književnog jezika i njegove standardizacije. Upravo od Družbe Isusove došao je, koliko znamo, prvi poticaj u tom smjeru. Čini se naime da je isusovac Giulio Mancinelli (†1618), Talijan rodod od Jakina (Ancona), na svojim misijskim putovanjima po najzapadnijim pokrajinama Osmanlijskoga Carstva kao prvi zamislio da bi bilo svrsishodno u smislu katoličke obnove kad bi se razni slavenski govori što su se govorili na tom prostoru presvodili jednim zajedničkim književnim jezikom.

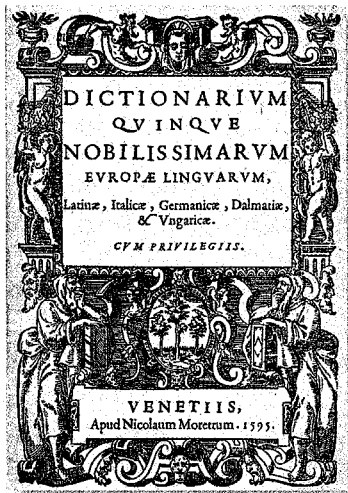
Mancinelli je 1575. boravio i propovijedao u Dubrovniku. Dubrovčanin je bio i Marin Temperica, trgovac koji je već dvadeset i četiri godine trgovao po tim zemljama, sve ih je prošao i izvrsno se snalazio u tamošnjim prilikama. Godine 1582. odlučio je pristupiti isusovačkom redu, a Mancinelli mu je bio u tome voditelj i mentor. Kako je imao u vidu buduće djelovanje Družbe na južnoslavenskom prostoru, naložio je Temperici da prije nego pristupi redu, još kao novak, izradi izvješće o tamošnjim prilikama i o mogućnostima da se izgradnjom zajedničkoga književnog jezika unaprijedi obnova Katoličke crkve i da joj se privuku inovjerci. To je izvješće trebalo podastrijeti generalu isusovačkoga reda. U ono doba bio je to Claudio Aquaviva, rodod iz Napulja, isti koji je nešto kasnije, godine 1599., u dogovoru s papom Klementom VIII., naložio mladomu Pažaninu Bartolu Kašiću da napiše prvu gramatiku hrvatskoga jezika (*Institutiones linguae Illyricae*). Ta je gramatika objavljena u Rimu 1604.

Temperica je izvršio svoj zadatak i podastro svoje izvješće generalu. Ono se i sačuvalo u arhivu isusovačkog kolegija u Rimu. U njem utvrđuje da jest smisljeno i svrhovito zasnovati i izgrađivati jedan književni jezik za sav taj puk govorom bliskih naroda. Predložio je da se za to uzme njegov jezik, kako se govori u Dubrovniku i u njegovu hercegovačkom

zaleđu i da se na teritoriju Dubrovačke Republike osnuje sjemenište u kojem će se školovati svećenici koji će svoju službu vršiti na tom jeziku, a na dubrovački će teritorij lakše dolaziti i s područja pod osmanlijskom i s područja pod kršćanskom vlasti. Tako se i institucionalno imalo podzidati jezično ujednačivanje „ilirske” pismenosti.

Postoji dakle izravna veza između Temperičina izvješća i pojavljivanja prve gramatike hrvatskoga književnog jezika. To je opet samo dio širega i življega spleta zbivanja koji svojom glavninom pada u 17. stoljeće i valjat će ga prema raspoloživim vrelima pomno istražiti i opisati. U najnovije vrijeme dao je tomu znatan prinos Stjepan Krasić (2004. i 2009).

Ako se gramatika Bartola Kašića i pojavila 1604., na samom početku 17. stoljeća, zadatak da ju napiše i sve znanje koje je mu je trebalo da to izvrši dobio je još mlad u 16. stoljeću. U tom je to smislu gramatika 16. stoljeća. I njegovi uzori, gramatičari latinskog jezika Aldus Manutius i Emanuel Alvares, pisci su toga stoljeća. A iz same se Kašićeve gramatike razabire da je već prije njega, to će tu reći u 16. stoljeću, bilo pokušaja opisa pojedinih gramatičkih pojava hrvatskoga jezika i rasprava o njima među izobraženim ljudima, te se on tu i tamo vrlo suzdržano i poziva na to. Hrvatska gramatika tako zapravo počinje već u 16. stoljeću, iako je tek u 17. stupila pred književnu javnost. A u 16. je stoljeću Šibenčanin Faust Vrančić napisao i tek poslije dosta vremena izdao (Mletci, 1595) svoj rječnik pet osobito znatnih europskih jezika, od kojih je jedan i hrvatski. Taj, uz rukopisni rječnik koji se pripisuje Bartolu Kašiću, predstavlja početke ozbiljne hrvatske leksikografije.

Faust Vrančić, *Rječnik*, 1595.

Ta se rekonsolidacija Katoličke crkve provodila riječju, veliku su ulogu pri tome odigrali propovijed i poučno pučko štivo. To je zahtijevalo književni jezik koji će biti što šire razumljiv i što bolje poslužiti rasprostriraju vjerske pouke. Lako je razumjeti da je u tim društvenim okolnostima pod utjecajem visokog i neupitnoga crkvenog autoriteta začeta jezična standardizacija. Katolička obnova potaknula je i razvila vrlo živu i plodnu književnu djelatnost. Preuzela je obrazovne stečevine prethodnoga renesansnoga razdoblja i stavila ih u službu promicanja nauka Rimске crkve. Tako je nastala stilska formacija koja je po nekim obilježjima svojih likovnih djela nazvana barokom. Jezik barokne književnosti, koja se obraćala i širokim slojevima crkvenoga puka, a širila se svakamo gdje je crkva naučavala, bio je i prostorno i društveno dovoljno obuhvatan da uzmogne poslužiti kao polazište prema uspješnoj standardizaciji. Tako je i poslužio. Taj jezik je u katoličkoj obnovi dobio i svoje jasno propisano ime: latinski, posve u humanističkoj tradiciji, *lingua Illyrica*, a hrvatski, u glagoljaškoj, *jezik slovinski*.

Kada su u zaletu katoličke obnove franjevci redodržave Bosne Srebrenje razvili živu književnu djelatnost, okrenuli su se književnosti koja je u prethodnom razdoblju nastajala na Jadranu. Primijetio je to već Dragutin Prohaska (1911), prvi sustavni istraživač njihova književnoga rada. Tako je izvorno elitarna renesansna književnost postajala pučko štivo, a njezin jezik oblikovao jezičnu i stilističku osjetljivost širokih slojeva hrvatskoga pučanstva u čemernim prilikama pod osmanlijskim vladanjem. Tu su se vrlo zbiljski polagali temelji svenarodnoj standardizaciji književnoga jezika, dakako štokavskoj, ovoj našoj. I drugdje se hrvatska barokna književnost nadovezivala na renesansnu. Preko baroka koji je prodro u sve pore narodnoga bića, bitno obilježio sav hrvatski kulturni krajolik, odigrala je renesansa bitnu ulogu pri uobličivanju duhovne fizionomije novovjeke hrvatske nacije, a i pri konačnom oblikovanju njezina standardnog jezika. U tome je smislu upravo 16. stoljeće ključno za razumijevanje toga povijesnoga tijeka. U njemu je proces izgradnje hrvatskoga književnog jezika reklo bi se „iskočio iz tračnica”, na kratko prestao teći onako kako je bio krenuo, i za kratko izgubio usmjerenje. Pokazuje to osobito jasno protestantska književnost kao vrlo znatna epizoda hrvatske, pokazuje upravo time što je i kraj sve svoje znatnosti ostala samo epizoda. Poremećen je skladan razvoj hrvatskoga jezika i time što su se u novim prilikama 16. stoljeća stvorila i ukrijepila odvojena pokrajinska čitateljstva kakvih u srednjovjekov-

nom razdoblju nije bilo. To se je krajem stoljeća i pod utjecajem katoličke obnove počelo odlučno mijenjati. Obrazovani ljudi i pisci nisu u jednakoj mjeri izgubili dodir među sobom. Baština srednjovjekovne hrvatske književnosti ostala je time živa.

A jedan događaj koji nam je po sklopu povoljnih okolnosti ostao posvjedočen obilježuje upravo kalendarski precizno prijelaz iz 16. u 17. stoljeće i simbolički najavljuje novo razdoblje koje je tada već uvelike nastupalo u povijesti hrvatskoga književnog jezika. Događalo se to, kako je karakteristično upravo za to vrijeme, na samom vrhu Rimske crkve. Pod kraj 16. stoljeća bio je naime taj vrh već potpuno svjestan koliko mu je „ilirski jezik” važan. Na dan 31. siječnja godine 1600. u 9 sati navečer održana je u Rimu sjednica na kojoj se sastalo osam osobito uglednih kardinala: De Floretia, Borromaeo, Baronio, Vicecomes, Bellarmino, Aldobrandini, San Georgii i Giulio, cardinalis Sanctae Severinae. Taj posljednji je o tome ostavio bilješku koja nam je ostala očuvana. Iz nje se saznaje da je on na toj sjednici objasnio zašto je učenje „ilirskoga jezika” potrebno i korisno. Taj se, naime, jezik prostire od Jadrana sve do Crnoga mora, do rijeke Fazisa na njegovu istočnom kraju i do Carigrada. Bio je u posjedu nekih „ilirskih” knjiga tiskanih glagoljicom, ćirilicom i latinicom i neke je od njih već poklonio ocima isusovcima. Očito je od njih najviše očekivao da učine nešto u tom smislu. A oni i jesu činili. Godine 1580. osnovali su Ilirski kolegij u Loretu ponad Jakina, a u Rimskom isusovačkom kolegiju 1599. Akademiju ilirskog jezika. Tamo se sustavno njegovao i poučavao hrvatski jezik i nastojalo se pripremiti isusovačke đake da ovladaju njime u usmenoj porabi i u pismu. General Claudio Aquaviva očito je odmah shvatio važnost Temperičina izvještaja i trudio se poduzimati nešto u njegovu smislu. Odatle je iste 1599. potekla i njegova inicijativa za pisanje Kašićeve „ilirske” gramatike. Nije bilo bez temelja uzdati se u aktivizam isusovaca. Anegdotalni podatak o kardinalskoj sjednici o „ilirskom jeziku” na samom početku 17. stoljeća jarko osvjetljuje sudbonosnu povijesnu prekretnicu u povijesti hrvatskoga književnog jezika. I visoku razinu na kojoj se događalo ono najutjecajnije. Doista se s mnogo razloga može reći sa Stjepanom Krsićem: „Počelo je u Rimu”.

I dalje se u 16. stoljeću hrvatski jezik pisao trima pismima: glagoljicom, ćirilicom, i to zapadnom (bosančicom), i latinicom. Ipak se tu ocrtavaju neke promjene. Glagoljica se sve više ograničuje na liturgijsku književnost i sjevernojadranski prostor, ćirilica sve više postaje glavno

hrvatsko pismo, pa su ih iseljenici donijeli obje sa sobom u zapadnu Ugarsku, no tamo brzo napustili. Latinica se pak počela rabiti sve više. Renesansna književnost pisala se isključivo latinicom, isto tako ona na književnom jeziku kajkavske boje. Protestantska književnost, koja daje prednost glagoljici i ćirilici, u tome je konzervativnija. Nije najosjetljivije pratila razvoj koji se već ocrtavao. Književnost katoličke obnove u 16. stoljeću u tome se je još kolebala. Razvoj koji je pokrenula nije ni tu bio ravnocrtan niti je vodio najkraćim pravcem. Od početka su njegovi nositelji bili svjesni praktične važnosti latinice, ali se nisu u svojem djelovanju htjeli odreći tradicionalnoga utjecaja slovinskih pisama i njihova vjerskog autoriteta, osobito liturgijskoga glagoljice. Razvoj u tom pogledu tako ostaje višeznačan. I reformacija i katolička obnova znače afirmaciju glagoljaških pisama: glagoljice i ćirilice. Ipak je, gledajući sve u svemu, poraba latinice jako uznapredovala. Tek, nije se još razabiralo da će u budućnosti samo ona biti pismo Hrvatima. Njihova književnost ostajala je još tropismena. No odlučnim se tu na kraju pokazalo to, kako je oštromno shvatio Dalibor Brozović (1978), što su se još od 9. stoljeća, od samih početaka pismenosti u Hrvata dakle, u latinskim tekstovima hrvatske riječi i imena pisala latinskim slovima. Tako je nastajala, učvršćivala se i održavala latinska grafija za hrvatski jezik. Zbog praktičnosti i proširenosti latinice to je onda prevladalo nad svim drugim. Do kraja je stoljeća međutim hrvatsko pisanje latinicom ostalo improvizirano i prilično kaotično.

Zaključni osvrt

U 16. stoljeću hrvatski je jezik doista zakoračio na prag novovjekovlja. Zakoračio je u vrlo teškim uvjetima i uz doista komplicirane okolnosti. Izašao je iz mirnoga i spontanog tijeka srednjovjekovnih vremena – iako ne valja gubiti iz vida da je srednjovjekovna izražajnost uza sve novo što se pojavljivalo trajala i dalje, u okviru baroknoga medievalizma, sve do 17., pa i 18. stoljeća – a još nije ušao u struju koja je čvrsto vukla prema današnjemu stanju i standardizaciji. To je stoljeće, 16., ostalo negdje između, na ključnom raskršću, oslobođeno, ali još neuređeno. U njemu je sve otvoreno, a još ništa zaključeno. U jadu i jauku, uz „molitve suprotiva Turkom”, uz tugovanje nad „rasutom bašćinom”, u tom se stoljeću udiše svjež zrak, mirisav od zamamnih obećanja. Otvorio se i pogled u

širok svijet, širi od srednjovjekovnih obzorja. Mogućnosti su bile otvorene. Ali ništa nije bilo ni vedro, ni lako. Tko pak razumije povijest hrvatskoga književnog jezika u 16. stoljeću, taj razumije njezinu cjelinu, svu njezinu vremensku okolicu. Jer to je stoljeće u mnogome prekretnica.

Taj razvoj hrvatskoga jezika u 16. stoljeću usuprot uhodanim naučavanjima i obrazovnim navikama ispravno je shvatio i protumačio, te uvrstio u cjelovit tijek povijesti hrvatskoga jezika, neprežaljeni Dalibor Brozović. Zato je s punim pravom i mnogo smisla ova knjižica posvećena njegovoj uspomeni.

Novi početak

Sve 17. stoljeće i prva polovica 18. u znaku je katoličke obnove. Njezin je stil barok, koji je potpuno prožeo duhovni život i estetsku osjetljivost svega naroda. To je razdoblje u vrlo bitnom smislu oblikovalo novo doba naše suvremenosti. Tako potpuno da toga u prvi mah i nismo svjesni. To je razdoblje posve okrenuto vjerskim sadržajima i crkvenosti. Po tome je vrlo različito od našega vremena. Ali, sučeljena s reformacijom i kriterijima koje je ona postavila, Rimska je crkva silno podigla učenu zahtjevnost i intelektualnu razinu toga rada. U tome su okviru osnivane i utemeljene sve naše humanističke discipline. Na području hrvatskih studija dovoljno je tu istaknuti kritičku historiografiju, leksikografiju i gramatiku, pa da bude jasno što barokno razdoblje i njegova poletna učenost znači za razvoj novovjekovne učenosti. U tome se barok, jednako kao i reformacija, koja je pobijajući pretenzije papinstva postavila vrlo visoke standarde argumentacije, oslanjao na humanizam. Najveći je prinos tomu svojim gigantskim učenim djelom dao protestantski prvak Matija Vlačić Ilirik (1520-1575) rodom iz Labina.

Književni jezik barokne učenosti bio je latinski. Ona se neposredno nastavljala na humanizam i stavljala je stečevine njegove naobrazbe u službu katoličke obnove. Polemika s protestantima u podtekstu je svih tih učenih djela. U njima je dobro uspjelo konsolidirati *globus intellectualis* uzdrmane Rimske crkve. Naše se humanističke discipline pozivaju na svoje utemeljitelje u razdoblju nacionalnoga romantizma i pozitivizma, kao da ih je u eri izrazitoga sekularizma bilo stid svojih pravih utemeljitelja, crkvenih ili ljudi jako povezanih sa crkvenosti. Doista je vrijeme da se oslobodimo te sustezljivosti. Ona dovodi do toga da sami sebi kao da amputiramo vrlo znatan i osobito vrijedan dio svoje kulturne i duhovne baštine.

U izgradnji hrvatskoga književnog jezika novo je razdoblje počelo još pod kraj 16. stoljeća, kako je prikazano u prethodnom poglavlju. Inicijativa koja je došla od samoga vrha Rimske crkve i ostvarivana najviše u aktivizmu novoosnovane Družbe Isusove pokrenula je intenzivno bavljenje uređivanjem i izgradnjom hrvatskoga književnog jezika radi crkvenoga djelovanja u širinu pučkih slojeva. Tom je jeziku i jasno određeno

ime. Na latinskom, službenom jeziku Rimske crkve, bilo je to ime *lingua Illyrica*, a na hrvatskome, jeziku u kojem i na kojem se radilo, *slovenski jezik*. Pri tome se držao u vidu širok prostor, ne samo južnoslavenski, neodređenih obzora prema istoku, nego i sav slavenski jer se na njemu svem htjelo utemeljiti i proširiti crkveno djelovanje. Čak je i tajanstvena Moskva sa zlatnim kremaljским kupolama tu mamila neslućenim mogućnostima. Da je bilo tamo naći uporište i utvrditi svoj vjerski utjecaj mogao se obilno nadoknaditi gubitak sjevernih predjela zapadne Europe koji su se morali prepustiti protestantima.

Na jugu se htjelo djelovati ne samo među katolicima, osobito među onima što su bili pod vladanjem cara u Stambolu, nego koliko je god samo bilo moguće i među pravoslavcima i muslimanima. Sve njih bilo je moguće doseći polazeći od književnoga jezika kakav se bio razvio među Hrvatima. Trebalo ga je samo dotle urediti i izgraditi. Pri tome se podrazumijevalo da se nekako sve do Moskve i Ledenoga mora govori „ilirski”. A jedno se znalo pouzdano: tko se jezično dobro snalazi na istočnoj obali Jadrana nije niti u Moskvi, na široko razjapljenim prostorima što su pod njezinom vlašću, s tim jezikom posve izgubljen. Kada se danas u neslavenskome svijetu kaže Slaven, razumije se to spontano kao „neke vrste Rus”. Tada se razumijevalo kao „neke vrste Hrvat”. Radilo se o nečem što se najprije susretalo na istočnoj obali Jadrana, a dopiralo je do Jakina, Mletaka i Trsta. Italija je pak tada bila duhovno žarište Europe.

S gledišta hrvatskoga jezičnoga razvoja taj je položaj na početku pravoga i za nas konačnog novoga doba bio izrazito dvoznačan. Rimska crkva je svojom temeljnom težnjom bila posve u skladu s najbitnijim hrvatskim potrebama. Bio je to razvoj, integracijski razvoj preko nesretno povučene granice, upravo preko stoljetnih bojišnica. Bilo je to okupljanje, osnaženje i kretanje prema europskoj budućnosti. Potpora vodstva Rimske crkve i njezinih moćnih institucija bila je doista snažna i obećavala je mnogo. Razumljivo je da su se tomu vrlo kompaktno priklonili hrvatski intelektualci onoga vremena. I nije nimalo slučajno da je baš Juraj Križanić najznatniji književnik hrvatskoga baroka. On se, kako god je pojava svojevrсна i idiosinkratična do bizarnosti, upravo savršeno uklapa u glavne silnice onoga vremena kako su ovdje letimično nabačene. Kao da je njihovo utjelovljenje.

Prvi plod inicijative što je došla sa samoga crkvenoga vrha, osobno od generala isusovačkoga reda i samoga pape, bila je gramatika mladog isusovca, Pažanina Bartola Kašića (Rim, 1604). Izašla je na samom početku 17. stoljeća. Njezin nastanak vezan je uz nastavu na centralnim crkvenim ustanovama posvećenim pripremi dušobrižnika i misionara koji

će hrvatskim književnim jezikom (ilirskim ili slovenskim) djelovati među svima koji ga razumiju. Te su ustanove bile Ilirski kolegij, visoko učilište koje je Družba Isusova osnovala još 1580. u Loretu ponad Jakina, i Akademija ilirskoga jezika, osnovana 1599. u rimskom isusovačkom kolegiju. Bartol Kašić bio je učenik na obojima, a na rimskoj Akademiji bio je vrlo mlad već i nastavnik jer je potreba bila velika, a on se bio istaknuo svojim poznavanjem gramatike, dakako latinske jer se ona prije svega učila na isusovačkim školama i u ono se doba smatrala kao da je univerzalna, a isticao se je i sigurnim poznavanjem svojega materinskoga jezika.

A. M. D. G.
INSTITUTIONVM
LINGVÆ ILLYRICÆ
LIBRIDVO.
 Authore
BARTHOLOMÆO CASSIO
Gurifens. Societatis
IESV.
EDITIO PRIMA.

ROMÆ. Apud Al. Franc. Zanetti.
MDCIII.
 Superiorem Præmilla

Bartol Kašić, *Institutionum lingue Illyricæ*,
 prva gramatika hrvatskoga književnoga jezika, Rim, 1604.

Za tu gramatiku Kašić je smislio latiničku grafiju. Konstruirao ju je vrlo promišljeno, nastojeći da se ona što manje razlikuje od talijanske. Tako se je lakše učila. On pri tome svaki hrvatski glas piše uvijek istim latinskim slovom ili skupinom slova: dvoslovom ili čak troslovom. Ta je grafija vrlo upotrebljiva. Njome bi se i danas moglo pisati, a da se ona nametnula, imali bismo danas, u eri informatičke globalizacije, manje problema jer se Kašić služi samo standardnim slovima latinske abecede. Toj svojoj vrlo uspjeljoj grafiji ostao je vjeran i u drugim djelima, a ona je jako utjecala i na grafiju pisaca koji su dolazili iza njega. Ipak to nije postala naša današnja standardna grafija. Nju smo dobili tek od Ljudevita Gaja, dvjesto godina poslije Bartola Kašića. Tu se lijepo vidi da uspješnost nove grafije, kad se ima uvesti, ne zavisi samo od njezine kvalitete, nego još više od moći društvenih snaga koje bi ju imale ponijeti. Očito snage katoličke obnove koje su nosile Kašićevu grafiju nisu tomu bile dorasle, preporodne snage koje su ponijele Gajevu jesu. Dotle su prošla cijela dva stoljeća.

U svojoj gramatici mladi Kašić, bilo mu je tada tek 24 godina, nije opisao svoj rodni govor kakav se govorio u gradu Pagu, nego književni jezik kakav je mislio da je najbliži najboljemu i najraširenijemu. Taj je jezik vrlo promišljeno dijalekatski stiliziran. Dosljedno je ikavski, što paški govor nije, temeljno je orijentiran prema čakavskim dijalekatskim osobinama. Kašić tada još teško da je drugo i znao. Ipak je vrlo naglašeno, upravo demonstrativno, unio i štokavske osobine. Upoznao ih je poglavito u knjigama, a tu je bilo i ono što je čuo od hrvatskih suučeni-ka na isusovačkim učilištima u Italiji. I takav mlad i neiskusn nije, kraj sve premoćne važnosti čakavske dijalekatske stilizacije jezika hrvatske pismenosti kakva je bila do njegova vremena, smatrao da se štokavština može isključiti iz književnoga jezika kojega je prvu gramatiku pisao. To je važna prekretnica u povijesti književnoga jezika u Hrvata, prekretnica koja vrlo razgovjetno kreće prema budućnosti.

Ta je gramatika nastala na temelju najboljih onodobnih latinskih gramatika. Kašić se najviše oslonio na one koje su napisali humanist Aldo Manucije i isusovac Emanuel Alvares. Na njima su se tada školovali naraštaji. Kašić se prema tim gramatikama odnosio kritički, slobodno i stvaralački. Njegovo je mladenačko djelo, uz poneke promašaje, dobar opis jezika gramatički još posve neobrađena, ne zaostajući, uglavnom, ni u čemu za razinom svojega vremena. Razumjeti se, dakako, ta gramatika može samo ako se postavi u okvir gramatike 16. stoljeća, latinske dakako. Nama je to do nedavno, kad je bila riječ o Kašićevoj gramatici, sasvim nedostajalo, pa zato nismo razumjeli i često naprečac krivo ocjenjivali svo-

ju prvu gramatiku. Čitali su ju kao da je negdje od polovice 19. stoljeća. Nismo ju znali cijeniti jer nismo shvaćali njezinu vrijednost. Ostajala je samo blijed podatak jezične i kulturne povijesti, bez pravoga sadržaja u našoj kulturnoj svijesti i samosvijesti.

Kašić je svojom uspjelom knjigom utemeljio tradiciju hrvatske gramatike. Mladi su gramatičari svi slijedili stazu koju je on utabao. Tako je hrvatska gramatika ušla i u 19. stoljeće. Kašićev se utjecaj prepoznaje još i u gramatici Antuna Mažuranića (1859). Tek škola hrvatskih vukovaca napustila je tu tradiciju i u svojim gramatičkim priručnicima koraca stopama Vuka Stefanovića Karadžića. Ta je škola, uostalom, prva u nas primijenila gramatiku kakvu je razvilo onodobno pozitivističko jezikoslovlje, koje je predstavljalo svjetski vrh i kao takvo nužno bilo jače od svake domaće tradicije. To je, uostalom, jedan od razloga što je uspjeh te škole u hrvatskom jezikoslovlju bio neupitan. Ipak, nije trebalo više od dva stoljeća staru Kašićevu tradiciju hrvatske gramatike potisnuti i zanemariti tako bezobzirno da danas nitko više po svom školovanju i ne zna za nju.

Gramatika je samo prvina Kašićeva književnog djela, koje je svojim opsegom poprimilo gigantske razmjere. Nekako u isto vrijeme kad i gramatiku, tamo oko godine 1600., napisao je vjerojatno i svoj konverzacijski priručnik (*Libretto di frasi*) i hrvatsko-talijanski rječnik (*Razlika sklada-nja slovinska*). Taj se skupa s priručnikom čuva u knjižnici Male braće u Dubrovniku i ostao je do 1990. u rukopisu. Oboje je bilo namijenjeno nastavi hrvatskoga jezika na isusovačkim učilištima. Oba je rukopisa vjerojatno sam Kašić donio u Dubrovnik jer ga je isusovački red poslao da djeluje kao dušobrižnik i nastavnik u tamošnjem kolegiju. Odatle su ga slali u kopneno zaleđe pod osmanlijskom vlasti i dva puta je prurušen u trgovca došao do Srijema, Slavonije i Beograda.

A ta iskustva i trajno djelovanje u Dubrovniku pokazalo je Kašiću nadmoćnu važnost štokavskoga govora u širim okvirima „ilirskoga jezika” i on je počeo svoje pisanje sve dosljednije stilizirati prema njemu. Pisao je i objavljivao vjersku književnost, crkvene pjesme i lekcionare s liturgijskim svetopisamskim čitanjima, svetačke legende i priručnike za molitvu i meditaciju. Svime je time jako djelovao na razvoj i izgradnju hrvatskoga književnog jezika u okviru crkvenog aktivizma katoličke obnove u njezinu punom zamahu. No daleko najznatnija su u tome Kašićeva velika djela iz doba njegove pune zrelosti.

Tu je na prvom mjestu prijevod cijele *Biblije Staroga i Novoga zavjeta* nastao u vremenu od 1622. do 1630. Preveo je *Sveto pismo* na književni jezik stiliziran prema štokavskom razgovornom jeziku, bez utjecaja gla-

goljaških crkvenoslavenskih liturgijskih tekstova, ijekavštinom s kojom se bio srodio djelujući u Dubrovniku, a putujući na svojim povjerljivim misijama osvjedočio se je koliko je raširena u kopnenom zaleđu.

Bio je to velik prevodilački pothvat, u kojem je Kašić morao do u potankosti razgibati i primijeniti sve izražajne mogućnosti štokavski stiliziranog književnog jezika kakav se tada na širokoj pučkoj podlozi stao razvijati i izgrađivati u Hrvata. Izrađena je tako potpuna hrvatska *Biblija*, pripravljena za tisak još pred polovicu 17. stoljeća, na jeziku koji bez truda prepoznamo kao ovaj naš današnji, tek nešto malo starinski, ali vrlo svoj. Za hrvatski jezik i svu hrvatsku kulturu to je događaj od kapitalne važnosti, baš onako kako su takvi prijevodi bili važni za povijest drugih jezika i kultura.

No to se baš nikako nije ostvarilo. Uza sve Kašićevo živo nastojanje nije uspio dobiti dopuštenje crkvenih vlasti da mu se prijevod *Svetoga pisma* objavi tiskom. One su ustrajno odbijale da se objavi latinični hrvatski prijevod *Biblije* na jeziku stiliziranom prema narodnom jer su u to doba u Rimskoj crkvi bila jaka nastojanja da se time što bi se u Hrvata podupirala liturgijska i druga autoritativna crkvena pismenost samo na crkvenoslavenskom jeziku i pisana glagoljicom ili ćirilicom djelovalo na slavenske pripadnike Istočne crkve, osobito na europskom jugoistoku. To je i u hrvatskom episkopatu imalo odlučnih pristaša. Tako je Kašićevu hrvatskom prijevodu *Biblije* uskraćeno dopuštenje da se tiska i to je kapitalno djelo hrvatske književnosti i kulture ostalo u rukopisnim prijepisima sve do godine 2000.! Treba jasno reći da su u postavljanju tih zapreka sudjelovali i Hrvati. A uz oslonac na taj autoritativni tekst mogla se jezična standardizacija, sasvim sukladna ovoj kakva je u Hrvata danas, ostvariti još u 17. stoljeću. Ne treba reći ništa više, pa da se shvati kakva je to velika i nepopravljiva šteta.

No Kašić je ipak djelovao na izgradnju hrvatskoga književnog jezika. Djelovao je snažno svojim prijevodom druge važne i ugledne knjige, rimskoga obrednika (*Rituale Romanum editum Illyrica lingua – Ritual rimski istomačen slovinski*, Rim, 1640), rituala koji donosi službene tekstove crkvenih obreda za sve životne prilike kao što su krštenje, vjenčanje, sprovod, blagoslov kuće, molitva za kišu i sl. Ta je važna liturgijska knjiga ne samo objavljena tiskom, nego je i bila u službenoj crkvenoj uporabi na znatnom dijelu hrvatskoga jezičnog prostora, na Jadranu i u njegovu zaleđu, sve do dvadesetoga stoljeća. Tek 1925. uveden je novi obrednik, ali je i njegov tekst bio priređen prema Kašićevu prijevodu. Narod se je

bio kroz stoljeća sasvim srodio s njim. Ne treba govoriti što to znači za razvoj književnoga jezika.

Odlučujući se za štokavsku stilizaciju književnoga jezika Kašić je to obrazlagao time što je „bosanski”, kako on zove štokavštinu, najljepše narječje „ilirskoga jezika”. Njegov se *Ritual* svojim jezikom posve priključuje lekcionaru bosanskoga franjevca Ivana Bandulavića (Mletci, 1613), pa je lako razumljivo i posve opravdano da ga Kašić zove „bosanskim”. Tu se jasno pokazuje kako počinje djelovati i rasti utjecaj bosanke franjevačke književnosti i njezina jezika.

To isto, samo na znatno sjevernijem području, potvrđuje nam i oprijemuje Kašićev tek deset godina mlađi suvremenik Franjo Glavinić (1585-1652), rodom iz istarskoga Kanfanara, ali sin roditelja koji su se tamo nastanili kao izbjeglice pred Turcima iz Glamoča. I sam je bio franjevac, pa čak i „bosanski”, ali je bio pripadnik redodržave Bosne Hrvatske, osnovane u dijelu Bosne koji je za kralja Matije Korvina pripadao Jajačkoj banovini, a u ono je vrijeme već bila sasvim potisnuta iz Bosne. Glavinićev život i rad vezan je uz samostane na Trsatu i svetog Leonarda u Kotarima pod Okićem poviše Samobora. U njima je višekratno obnašao dužnost gvardijana i provincijala.

Kada se u tijeku katoličke obnove u skladu sa zaključcima Tridentskoga sabora pokretalo izdavanje novih i s njegovim zahtjevima usklađenih glagoljaških liturgijskih knjiga, Glavinić se pothvatio da na Trsatu obavi taj jezikoslovno vrlo zahtjevan posao. Namislio je da slovinski jezik u njima bude što je moguće općenitiji i prošireniji. Iz njegova nama očuvanoga dopisivanja saznajemo do je kao takav odabrao „bosanski jezik”, dakle književni jezik stiliziran štokavski ikavski. Čak se je 1625. susreo i osobno upoznao s Ivanom Bandulavićem. Kašić i Glavinić zastupaju dakle istu književnojezičnu orijentaciju, po svojim životnim okolnostima oslonjeni jedan na Dubrovnik, a drugi na Trsat, okrenuti širokim prostorima jedan prvenstveno na jugoistoku, a drugi na sjeverozapadu hrvatskoga kulturnog i književnog prostora. Kao suvremenici oni svojim djelovanjem ujedinjaju sav hrvatski književni jezik u njegovu usmjerenju prema standardizaciji, onakvoj kakva se mnogo kasnije onda konačno i ostvarila, nakon puna dva i pol stoljeća.

Od velikoga Glavinićeva nauma da na Trsatu pripremi izdavanje glagoljaških liturgijskih knjiga i time obnovi i osnaži starodrevnu slovinsku tekstovnu predaju u novim i usavršenim redakcijama nije, međutim, bilo ništa. I bivša protestantska tiskara, koju je Glavinić uspio dobiti u Rijeku,

premještena je po nalogu najviših crkvenih vlasti u Rim i izdavanje novih glagoljaških knjiga povjereno je Zboru za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) u Rimu. Centraliziralo se izdavanje službeno odobrenih liturgijskih knjiga. Tamo je taj zadatak na Glavinićeovu preporuku povjeren Rafaelu Levakoviću (oko 1590-1650) rodom iz Jastrebarskoga, pripadniku iste franjevačke redodržave i njegovu učeniku u samostanskoj školi na Trsatu. Levaković je preuzeo taj zadatak i radio je u Rimu na njem, ali nije ostao vjeran Glavinićevoj zamisli. Nije bio dosta jak da odoli pritisku crkvene vlasti da se po uputama rusinskih grkokatoličkih svećenika u Rimu uvede u glagoljaške crkvene knjige ruska redakcija crkvenoslavenskoga jezika kako bi se njima moglo lakše djelovati na pravoslavne vjernike slavenskoga materinskog jezika kojima je tradicija ruskoga crkvenoslavenskog jezika bila bliža nego hrvatska. Preko rimokatoličkih hrvatskih glagoljaša trebalo je dakle djelovati na pravoslavce i privoditi ih Rimskoj crkvi. Tu se pokazuje kako je dvosjekla bila potpora rimske crkvene politike razvoju hrvatskoga književnog jezika. Bila je snažna, poticajna i odlučno važna, ali nije bila bez zadržke. Rečeno govorom petparački aktualnim: njih nije zanimala Hrvatska, nego jedino regija. Nije to tek danas tako.

Levaković je tako teška srca popustio tom moćnom pritisku, pitanje je bi li mu i Glavinić odolilo, kako god je nedvojbeno bio jača osoba. Izašli su tako kao službeno propisane liturgijske knjige rusificiran glagoljaški rimski misal (1631) i rusificiran glagoljaški brevijar (1648). Hrvatsko glagoljaško svećenstvo primilo je to vrlo teško. Bilo im je naprosto tuđe. Čitajući pri bogoslužju iz tih novih knjiga, svećenici su radi puka improvizirano pohrvaćivali rusificirani liturgijski jezik. Otpor je bio ogorčen, ali ipak nemoćan. Značilo je to kraj žive autentične tradicije hrvatske cirilometodske liturgije, preuzeti nešto slično i srodno, ali ipak tuđe. Hrvatski književni jezik izgubio je time svoje živo glagoljaško krilo. Katolička je crkva poslije, u drugoj polovici 19. i na samom početku 20. stoljeća, dopustila da se u glagoljaškim liturgijskim knjigama napusti rusko preslojavanje i vrati autentična tradicija hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika. Ali tada je glagoljaštvo već izgubilo onaj ugled i utjecaj koji bi u 17. stoljeću još imalo i nije više moglo sudjelovati pri standardizaciji hrvatskoga književnog jezika. Ta je pošla sasvim drugim putovima. Time što je iz toga isključena glagoljaška tradicija ometen je organski i spontan put do suvremenoga jezičnog standarda. Takav bi standardni jezik izražavao svu onu kulturnu i izražajnu baštinu koju hrvatski stan-

dardni jezik treba izražavati bolje nego što ju može izražavati ovaj koji danas jedini imamo. Razvijajući i njegujući ga moramo sada mukotrpno nadoknađivati taj nedostatak. To je skupa cijena koja se plaća za poticaje i čvrstu institucionalnu podršku Rimske crkve u doba kad se počelo kretati prema uspješnoj standardizaciji hrvatskoga književnog jezika.

Glavinić tako nije redigirao i izdavao službene glagoljaške liturgijske knjige, koliko god se bio ozbiljno pripremao za to i imao jasno promišljenu osnovu o tome kako to valja raditi. Ostao je ogorčen i razočaran, pogotovu kad je Levakovićeva rusifikacija posve iznevjerila tu njegovu osnovu.

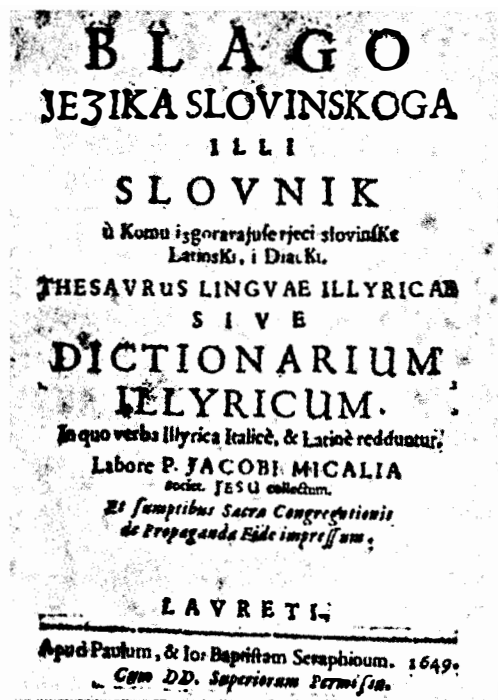
No i tako je Glavinić svojim djelima dao pozornosti vrijedan prinos izgradnji hrvatskoga književnog jezika u doba kada se ovaj ozbiljno počeo kretati prema standardizaciji. Bio je plodan pisac. Uz latinska i talijanska objavljivao je i važna hrvatska moralno-didaktička djela. Svrha im je bila djelovati na vjernički puk i stvoriti pomagala svećenicima pri spremanju propovijedi. Na hrvatskom jeziku objavio je tiskom 1628. spis *Četiri posljednja človika* i posvetio ga kneževima Nikoli i Petru Zrinskima. Iste godine tiskao je i *Cvit svetih*, to jest životi svetih, opsežno djelo koje donosi živote svetaca i prigodne teme iz crkvenoga života, a namijenjeno je da bude pouka vjernicima. Treće mu je hrvatsko djelo *Svitlost duše verne*, objavljeno godine 1632. U njem su sadržna razlaganja o sakramentu pokore i daju se praktični naputci za valjano ispovijedanje.

U književnom jeziku svojih hrvatskih djela Glavinić se najviše oslanja na svoju rodnu čakavštinu, ali pripušta u nju i kajkavske i štokavske elemente. On nikako nije i ne će da bude pisac jednoga dijalekta. U tome je i izričit. Napisao je da dijalekatskim obilježjima svojega jezika ne želi ugoditi samo jednom kraju. Htio je da bude prihvatljiv na što širem prostoru. U istom je duhu i to što je pišući hrvatski latinicom spojio dvije grafije – sjevernu, vezanu za kajkavsku dijalekatsku orijentaciju, i južnu, vezanu za čakavsku, uzimajući od svake nešto. On je tako pokušavao uvoditi latiničko pisanje prihvatljivo svim Hrvatima. Uopće se kao i njegov stariji suvremenik Kašić prepoznaje kao rani prethodnik narodnog preporoda.

Glavinićeova glagoljaška naobrazba bila je duboka i obuhvatna. Znao je uočiti i primijeniti izražajne potencijale glagoljaških neliturgijskih tekstova. Njihova je stilska sredstva ugrađivao u svoju pobožnu prozu. On tako kao izrazit pisac novoga vremena katoličke obnove čuva kontinuitet izražajnih sredstava srednjovjekovne umjetničke proze, pa tako ne zahvaća samo dijalekatskim naslojavanjem u prostranstvenu širinu, nego stvaralačkom primjenom izražajnih vrijednosti srednjovjekovne glagoljaške neliturgijske

književnosti i u vremensku dubinu hrvatskoga jezika. On ne spaja samo razne tradicije dijalekatske orijentacije književnoga jezika, nego svojim hrvatskim pisanjem upravo utjelovljuje vremensku okomicu njegove izražajnosti. Glavinićeva hrvatska djela stoga su osobito važna za povijest stilistike hrvatskoga književnog jezika, povijest još uvijek prilično zapuštenu.

Kašić je za svoj rad na hrvatskom jeziku dobio vrijednog i dostojnog nastavljača. To je Jakov Mikalja (1601-1654), također isusovac, rodом iz mjesta Peschici (hrvatski Pještica) u Apuliji. Dugo se jezikoslovcima pokazivao kao Talijan, ali se onda otkrilo da je bio Hrvat, od onih što su pred osmanlijskim naletima izbjegli u južnu Italiju. Koji su se od njih održali kao Hrvati do danas, poznati su nam kao Moliški Hrvati. I on je bio zauzet djelatnik katoličke obnove i boravio je na misijama na području Osmanlijskoga Carstva, najviše u Temišvaru. I on se iz punoga uvjerenja priklonio Kašićevu opredjeljenju za „bosanska“, što će reći štokavska, dijalekatska obilježja književnog jezika. Takav mu se jezik učinio najljepšim, a bio je svakako najprošireniji. Red ga je poslao u dubrovački kolegij, odakle je djelovao i Kašić.

Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga*, 1649-1651.

Mikalja je na isusovačkoj školi pri dubrovačkom kolegiju predavao gramatiku i hrvatski jezik. Iz toga je proizašlo i njegovo jezikoslovno djelo: talijanska gramatika pisana hrvatski. Ali velik Mikaljin prinos hrvatskom jezikoslovlju i standardizaciji hrvatskoga jezika njegov je veliki trojezični, hrvatsko-talijansko-latinski, rječnik *Blago jezika slovinskoga ili slovnik u komu izgovaraju se rječi slovinske latinski i dijački* (Loreto – Ancona, 1649-1651). Tomu je rječniku pridodana i talijanska gramatika pisana hrvatskim jezikom koja je proizašla iz Mikaljine nastave na dubrovačkom isusovačkom kolegiju. Tiskana je kao: *Gramatika tal(i)janska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik, koga slovinski upisa otac Jakov Mikalja Družbe Isusove*. I ta aneksna gramatika, zamišljena kao praktičan priručnik, predstavlja znatan prinos izgradnji hrvatskoga književnog jezika te gramatičkomu nazivlju i frazeologiji u presudnom razdoblju pri samome začetku njegove standardizacije.

Mikaljino *Blago* temeljan je prinos razvoju i standardizaciji hrvatskoga jezika, sigurno ne manji nego je to Kašićeva gramatika. U njem je skupljeno i obrađeno 25 000 hrvatskih riječi, znatno više nego u pedesetak godina starijem Vrančićevu. K tomu je to prvi višejezični rječnik u kojem je hrvatski jezik polazni, njegova lijeva strana, kako se to danas kaže. Taj je rječnik opći, opisni, a prema desnoj strani s ciljnim jezicima talijanskim i latinskim on je kombinacija objasnidbenog i prijevodnoga rječnika. Obuhvaća i različito nazivlje: općeznanstveno, bogoslovno, jezikoslovno, književno, glazbeno, pravno, rodbinsko, medicinsko, botaničko, zoološko, pomorsko, kulinarsko. Donosi i obilnu onomastičku građu. Simbolički naslov toga djela *Blago* sugerira da je Mikalja bio svjestan toga što taj rječnik znači za njegov materinski jezik, da u njem skuplja i prikazuje, barem po intenciji, sve rječničko izražajno blago hrvatskoga jezika. Takvim se rječnikom doista razvija polivalentnost književnoga jezika, njegova upotrjebljivost u raznolikim životnim situacijama jednoga vremena i time utemeljuje njegova standardizacija.

Osim riječi Mikalja je u svojem rječniku obilno skupio i fraze. To je bilo važno za buduće propovjednike i misionare u „ilirskom“ prostoru. Vrijednost toga rječnika za standardizaciju hrvatskoga jezika, a dakako i za njegovu povijest, od toga je još veća.

Mikalja je za svoj rječnik tražio riječi na raznim stranama, skupljao ih je i od sugovornika, od drugova i suputnika na svojim dugim putovanjima. Njegovo *Blago* stoga ne prikazuje govor nikojega jasno određivoga područja niti ikojega zadanog korpusa tekstova. U Mikaljinoj građi

prevladava štokavština ijekavskog izgovora, pa je njegovo *Blago* po tome sasvim izrazito kamen temeljac hrvatske jezične standardizacije kakva je konačno i ostvarena.

Dijalektalna pripadnost toga rječnika, koliko se dade utvrditi, uglavnom je dubrovačka i bosanska, ali je uključeno i nešto dalmatinske čakavštine. Obilno su zastupane tuđice, pretežno talijanizmi i orijentalizmi, osobito u nazivlju nekih struka. Ima u Mikalje i čeških i poljskih riječi. Na nekim značenjskim područjima tuđice masivno prevladavaju. Jasno se tu razabire kako se naslojavao civilizacijski rječnik za pojedina životna područja. Tim se rječnikom doista konstituira hrvatski književni jezik novoga vremena, ovaj naš, isto onako kako se konstituira Kašićevom gramatikom i osobito njegovim *Ritualom*, ili bi se konstituirao njegovom *Biblijom*, da je bila objavljena, isto onako kako se konstituira Bandulavićevim lekcionarom. Jasno se time pokazuje prijelomno razdoblje u povijesti hrvatskoga književnog jezika, novi početak kojim nastupa novo vrijeme, još i danas naše.

U prvoj polovici 17. stoljeća napisao je i objavio dubrovački dominikanac Rajmund Đamanjić (Zamanja) knjižicu pod zanimljivim naslovom *Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kao vlastitim svojim jezikom služi* (Mletci, 1639). To je sustavno razrađena i dosljedno promišljena latinska grafija za hrvatski jezik kojom se njegove riječi i njihovi oblici mogu pisati sasvim jednoznačno i bez ikakvih nesigurnosti i višeznačnosti. No taj je grafijski sustav toliko istančano zamršen da nije bilo izgleda da bi takav ikako mogao biti općenito prihvaćen. I sam autor kaže da je to samo pokušaj kojemu se u svakoj pojedinosti može nešto dodati ili oduzeti. Ta knjižica ostaje tako važan spomenik koji pokazuje težnje onoga vremena, standardizaciju na kojoj se upravo počelo raditi, a neka konkretna grafijska rješenja i u daljnjem su razvoju porabe hrvatske latinice igrala neku ulogu, cjelovit Đamanjićev sustav baš nikakvu.

Od Rajmunda Đamanjića došla je do nas i zbirka govora i propovijedi. I tako je, kao i drugi njegovi suvremenici, pridonio razvoju i izgradnji novovjekog hrvatskoga književnog jezika, dakako štokavskih dijalekatskih obilježja.

U prvoj polovici 17. stoljeća došlo je i do procvata baroknoga pjesništva u Dubrovniku. Da se to potkrijepi bit će dosta navesti samo najveća imena: Ivan Gundulić (1589-1638), Ivan Bunić Vučićević (1594-1658), Junije Palmotić (1606-1657). Ti su pjesnici školovani na gimnaziji pri

isusovačkom kolegiju u Dubrovniku i tamo su još izvrsnije izobraženi nego su po svojem školovanju mogli biti dubrovački pjesnici prethodnih naraštaja. Barokno dubrovačko pjesništvo doseglo je i održalo estetsku vrsnoću renesansnoga. Bilo je poznato i s divljenjem prihvaćeno na daleko, pa je tako i njegov pjesnički jezik bio vrlo utjecajan uzor. Taj jezik ima dijalekatska obilježja dubrovačke štokavštine, zapadne, koja su se već bila jako približila novoštokavskim osobinama. U usporedbi s jezikom dubrovačke renesansne književnosti jako su u dubrovačkom pjesničkom jeziku prorijeđeni tradicionalni čakavizmi i ikavizmi. Kraj svega starinskoga i lokalnoga mi taj jezik lako doživljavamo kao svoj, on je sasvim u ozračju današnjega našega standardnog jezika. Gledajući iz povijesne perspektive može se reći da mu snažno utire put.

No književni jezik nije se u to doba razvijao samo postizanjem visokih književnih kvaliteta i odlučnim približavanjem današnjoj njegovoj dijalekatskoj stilizaciji u dubrovačkom baroknom pjesništvu. U prvoj polovici 17. stoljeća javlja se i književnost franjevac redodržave Bosne Srebrene, a to je značilo veliko povećanje prostornoga opsega toga razvoja. Bosna Srebrena obuhvaćala je tada zemljište pod osmanlijskom vlasti, sav širok prostor od Makarske na Jadranu pa do Budima na Dunavu, koliko je bio nastanjen Hrvatima. A njihova su naselja u znatnom broju sezala sve dotle.

Književno stvaranje u redodržavi Bosni Srebrenoj sve je na valu katoličke obnove. Svrha mu je zapuštenomu katoličkom puku dati poučno vjersko štivo. Zasnovaio je tu književnost Matija Divković (1563-1631), rodom iz Jelašaka u istočnoj Bosni, svojim vrlo znatnim djelom. To su veliki katekizam namijenjen kleru (Mletci, 1611), jedna knjiga legenda o Bogorodici (također Mletci, 1611), pa mali katekizam s čitankom vjerskih tekstova iz glagoljaške crkvene baštine (Mletci, 1616), prava mala i popularna enciklopedija nauka vjere, te napokon *Razlike besjede* (također Mletci, 1616), velika zbirka propovijedi uz nedjeljna evanđelja preko sve godine. Djela su mu tiskana zapadnom ćirilicom (bosančicom), koju su u Poljicima zvali *pismo hrvatsko*, a tada je širim čitateljskim slojevima u krajevima pod osmanlijskim vladanjem bilo najpristupačnije. On je prvi bosanski pisac kojemu su djela tiskana tim pismom. Slova za tiskanje tih knjiga sam je Divković izlio u Mletcima.

I u njegovim propovijedima ima mnogo legenda i upravo time je Divković pridobio široko čitateljstvo i postao vrlo omiljen pisac. Osim toga je u vjerske tekstove koje je pisao unosio vrlo uspješno mnogo narodne

izražajnosti i tako ih približavao svojim pučkim čitateljima. Još za njegova života djela su mu se pretiskivala i rukom prepisivala, ne samo na izvornoj bosančici, nego i na glagoljici i na latinici. Tu je došla do izražaja tropismenost hrvatske književnosti onoga vremena. Njegovim je knjigama jako poduprta narodna izobrazba koja je sada mnogo bolje prodirala do priprostih ljudi, ali su one značile i velik korak naprijed u razvoju hrvatskoga književnoga jezika. Divković se je nadovezao na jezični izraz hrvatskih glagoljaša i njihovu književnost, ali i na dubrovačku renesansnu književnost. Njezina izvorno sasvim elitarna izražajnost dobiva tako pučku notu i ulazi u književnu komunikaciju sa širokim pučkim slojevima. A njegove su se knjige čitale i u mletačkoj Dalmaciji i u Dubrovniku. Mnogo su pridonijele ugledu koji je pisanje „na bosansku” tamo steklo na početku 17. stoljeća. O tome nam izrijekom svjedoče Kašić i Mikalja. Matija Divković svoje spise dijalekatski stilizira dosljedno prema svojem materinskom govoru, prema interdijalektu katoličkoga puka oko samostana u Kreševu i Olovu. To je štokavski istočnobosanski ijekavski s mnogo ikavskih primjesa, a ne novoštokavski kako je stiliziran današnji hrvatski standardni jezik. Ipak je to jedan od odlučnih koraka u stvaranju svehrvatskog književnog jezika i utemeljivanju jezičnoga standarda za novo doba.

Divković jezik kojim i narod za koji piše u dobroj glagoljaškoj tradiciji zove *slovinskim*, a zapadnu ćirilicu kojom je tiskao svoje knjige zove pismom *srpskim*. I doista, ćirilica je Hrvatima došla s istoka, od Bugara i preko srpskih strana. To je naziv pisma po tome odakle je došlo, dakle isto kao kad se pismo koje je došlo sa zapada naziva *latinskim*. Ne kazuje ništa o narodnosnoj pripadnosti onih koji su se tim pismom služili. Djelo Matije Divkovića nedvojbeno je važna prekretnica u povijesti hrvatskoga književnog jezika.

Matija je Divković nedvojbeno utemeljitelj književnosti franjevacu redodržave Bosne Srebrene. Time je stvorio novi tip hrvatske barokne književnosti i njime uključio sasvim nove prostore i nove društvene slojeve u razvoj hrvatskoga književnog jezika. Za ulaz u novo doba i jezičnu standardizaciju to je bio nuždan preduvjet, stvorio joj je podlogu bez koje se kao svehrvatska stečevina ne bi mogla ostvariti. Kako god sa svim time stoji na početku, nije dugo ostao sam. Brzo su mu se na valu katoličke obnove pridružili i drugi franjevački pisci njegove redodržave. Tako je Stjepan Matijević († nakon 1630) rođen u Solima (Donja Tuzla), kao kapelan u Sarajevu započeo prijevod jednoga priručnika za ispovjednike i dovršio ga onda u Rimu na poticaj Rafaela Levakovića, franjevca redo-

države Bosne Hrvatske iz samostana na Trsatu, učenika Franje Glavinića. Taj je prijevod onda izdao Zbor za širenje vjere (Rim, 1630), otisnut je ćirilicom, ali ne zapadnom, nego onakvom kakvom su se u ono vrijeme tiskale srpske knjige. Jezik toga Matijevićeva prijevoda također nije dijalekatski stiliziran novoštokavski, nego je vrlo heterogen, no ostaje u okvirima istočnobosanskoga i blizak je Divkovićevu jeziku.

No istomu vremenu, početku 17. stoljeća, pripada i Divkovićev mlađi suvremenik, ovdje već spomenuti Ivan Bandulavić, rodom iz Bosanskoga Skoplja (Donji Vakuf), za kojega se ne zna niti kada je rođen, niti kada je umro. Svećeničku je službu vršio u Bosni i nešto u Dalmaciji. On je, boraveći na studiju u Bologni, počeo raditi na dotjeranoj i dopunjenoj redakciji lekcionara Bernardina Splićanina od 1495., dijalekatski stiliziranoj novoštokavski i ikavski. Tiskao ju je latinicom (Mletci, 1613). Prvi je bosanski franjevački pisac kojemu je djelo objavljeno latinskim slovima. Njegova je ikavska novoštokavština prototip onoga što se poslije, sve do početka 19. stoljeća, zvalo „bosanski jezik” ili „bosanski izgovor”. To je usmjerenje u kojem se tada kretao razvoj hrvatskoga književnog jezika štokavske boje, činilo se kao da će se tako iskristalizirati i standardni jezik. No put do njega, premda se njime tada nedvojbeno već bilo krenulo, nije tekao pravocrtno. Na kraju standardni jezik ipak nije oblikovan baš tako. Ali je razvoj koji je Bandulavić usmjerio svojim lekcionarom ipak značio bitan pomak u njegovoj izgradnji. A koliko je ta knjiga bitno utjecala na daljnji razvoj književnoga jezika, može se razabrati po tome što je u tijeku sljedeća dva stoljeća doživjela ne samo brojna nova izdanja, nego su na njoj zasnovane i redakcije tzv. budimskih lekcionara u 18. stoljeću. Njih su obradili i objavili tiskom slavonski franjevci Nikola Kesić (1740), Emerik Pavić (1764) i Marijan Lanosović (1794). Dakako, Bandulavić je poslužio kao književnojezični uzorak i Matiji Petru Katančiću kad je ovaj pod kraj života (†1825), ne izlazeći godinama iz svoje ćelije u budimskome franjevačkom samostanu, prevodio čitavu *Bibliju* na „jezik slavno-ilirički izgovora bosanskoga”. Objavljena je posmrtno (Budim, 1831) kao prvi tiskani hrvatski prijevod cijele *Biblije*. Iz svega je toga jasno vidljivo što za razvoj hrvatskoga književnog jezika i pri zametcima njegove uspješne standardizacije znači prva polovica 17. stoljeća.

Za Divkovićem dolazi bosanski franjevac Pavao Posilović (kraj 16. stoljeća – prije 1658), rodom iz Glamoča, koji kao i on svoja pobožna i moralno poučna djela, dvije knjige, piše ijekavskom štokavštinom, ali s jakim ikavskim primjesama, i tiska ih bosančicom (Mletci, 1639. s još

tri daljnja izdanja i 1647., također s tri daljnja izdanja), a za Posilovićem dolazi Ivan Ančić (1624-1685), rođen u Lipi na sjeveroistočnom rubu Duvanjskoga polja, koji kao i Bandulavić piše ikavskom novoštokavštinom i svoja je vjerski poučna djela namijenjena crkvenomu puku Bosne Srebrene, njih tri, tiskao latinicom (Jakin, 1678., 1679. i 1681). Položeni temelji tako su se učvršćivali i izgrađivali.

Razvoj književnoga jezika na jugoistočnoj hrvatskoj vertikali pokretali su tako i nosili na valu katoličke obnove isusovci i franjevci. Na sjeverozapadnoj uz ta dva crkvena reda djelovali su još i pavlini. Njima je pripadao Ivan Belostenec (1593-1675) rodom iz Varaždina. Vršeći visoke dužnosti u redu, mnogo se je kretao od samostana u Sveticama nad Ozljem do Lepoglave i Međimurja, Vinodola i osobito Istre (Sv. Petar u Šumi), pa je dobro upoznao narječnu raznolikost hrvatskoga jezika u govornoj i u pismenoj porabi.

Boraveći najviše u Sveticama, on se je posvetio leksikografskom radu pod utjecajem Franje Glavinića nadovezujući se na njegovo shvaćanje o naddijalekatskom hrvatskom književnom jeziku. Skupljanje i sređivanje građe za njegov doista velik i obuhvatan rječnik u dva dijela: latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski, trajalo je vrlo dugo. Belostencu nije bilo dano da ga potpuno dovrši. Objavljen je dugo poslije njegove smrti (Zagreb, 1740). Objavljen je pod naslovom *Gazophylacium*, u podnaslovu je nazvan *aerarium*, što oboje, jedno grčko, a drugo latinsko, znači 'riznica'. Time se predstavlja kao najpotpunija dostižna zbirka leksičkoga blaga *linguae Illyricae*, kako se u istom naslovu naziva jezik kojega je to rječnik. I time je najavljen najširi mogući dijalekatski obuhvat. Nastavlja primjenu nazivlja kako ga je odredila katolička obnova.

Belostenec doista stupa u Glavinićevim stopama, ali je u uključivanju svih triju narječja hrvatskoga jezika daleko nadmašio ono što je taj ostvario u svojim djelima. Glavinić, rođeni Istranin, uvijek je ostao poglavito čakavac, a Belostenec, rođeni Varaždinac, nije ni približno toliko ostajao poglavito kajvac. Sastavljajući svoj rječnik, on je kritički pocrpio Vrančićev, a upotrebljavao je i Mikaljin. Riječi preuzete od njih označivao je u svojem kao dalmatinske. Tako je njegov rječnik, koji u punoj mjeri prikazuje leksik kajkavske pismenosti, nikako ne zaobilazi niti čakavsku, a niti štokavsku, kako onu na jugu, tako i onu na sjeveru. U svojem rječniku posebno označuje koje su riječi slavonske, kao što označuje i dalmatinske. Naddijalekatska cjelovitost hrvatskoga književnog jezika njemu je glavna misao vodilja: okupiti sve što se ikako okupiti može.

Samostan Svetice, gdje je Belostenec najviše boravio i djelovao, leži u Pokuplju, kraju gdje se dodiruju i životno prožimlju čakavsko i kajkavsko narječje, pa se u dušobrižničkom radu i pri pisanju dokumenata o pravnim radnjama moralo o tome voditi računa. Belostenec se je s time susretao kao propovjednik i kao prior svetičkih pavlina koji se je morao brinuti o imovinskim prilikama samostana. O tome saznajemo mnogo iz njegovih tiskanih tijelovskih propovijedi (Graz, 1672) i iz isprava s kojima je radio vodeći samostanske poslove.

Znatniji je za povijest hrvatskoga književnog jezika nego kao književnik bio isusovac Nikola Krajačević Sartorius (1582-1653), rođen u Sisku, nešto stariji suvremenik Ivana Belostenca. On je pravi pisac katoličke obnove. Napisao je i tiskom objavio molitvenik *Molitvene knjižice vsem Hristuševem vernem slovenskoga jezika pristojne i hasnovite* (Požun, 1640., no može biti da je to drugo izdanje, a prvo da je izašlo još 1630). U njemu se jako zauzimao da se narodne pjesme zamijene crkvenima. Druga i važnija Krajačevićeva knjiga je leksikonar s liturgijskim čitanjima iz evanđelja za zagrebačku biskupiju koji je radi većega autoriteta tih liturgijskih tekstova objavljen pod imenom tadašnjega zagrebačkog biskupa Petra Petretića, a naslov mu je *Sveti evangeliomi s koterimi Sveta stolna crkva Zagrebečka, slovenska, čez leto po nedeljah i svetkeh žive* (Graz, 1651). Iako se to nigdje ne spominje, Krajačević u svojem evanđelistaru slijedi, često od riječi do riječi, tekst svetopisamskih prijevoda u Vramčevoj *Postili*, pa se tako, ako i neizravno, naslanja na zadarski i na Bernardinov leksikonar. Dijalekatska stilizacija njegova književnog jezika vrlo je pretežito kajkavska, onakva kakva je i u Vramca.

Mlađi suvremenik Belostenčev, isusovac Juraj Habelić (1609-1678), rođen u Starom Čiču u Turopolju blizu Vukovine i Kuća, bio je velik propovjednik i postao slavan kao pisac katoličke obnove. Pisao je jezikom potpuno kajkavskih dijalekatskih obilježja i u tome slijedio Antuna Vramca, a kao isusovački pisac katoličke obnove stupao je u stopama Nikole Krajačevića. Napisao je i tiskom objavio rječnik, naslovljen *Dikcionar*, u kojem je skupio kajkavski leksik i svakoj riječi naznačio latinski prijevod. Belostenec je taj rječnik smatrao nedovoljnim i preoskudnim, ali mu je posvetio punu pozornost i cijeli ga je uvrstio u svoj veliki *Gazophylacium*, osobito u njegov drugi, hrvatsko-latinski dio. Sve je to važan prinos utemeljivanju leksikografije hrvatskoga književnog jezika i omogućivanju solidne hrvatske jezične naobrazbe. Ona se tako sve lakše stjecala.

Pavlini samostan u Sveticama bio je vrlo blizu tvrdom gradu Ozlju, koji je u Belostenčevo vrijeme bio glavno sjedište kneževa Zrinskih i njihova vladanja. Tu se je Belostenec upoznao s Petrom Zrinskim i ušao u krug istaknutih osoba što je saobraćao na njegovu dvoru. Oko njega su se okupljali i drugi pisci i oni, kako je uvjerljivo pokazao Josip Vončina, tvore ozaljski književni krug, kojemu je značajka naddijalektalni književni jezik koji uključuje obilježja kako čakavskog, tako i kajkavskoga i štokavskog narječja. Bio je to za izgradnju hrvatskoga književnog jezika vrlo znatan razvoj. Pisci su toga kruga sam Petar Zrinski (1621-1671), pjesnik koji je tiskom objavio hrvatski prepjev mađarskog spjeva svojega brata Nikole o sigetskom junačkom mučeništvu njihova pradjeda, onog slavnijega Nikole. Jezik toga spjeva je doista naddijalektalan: čakavski jako prožet štokavštinom s mnogo kajkavskih pridodataka.

Drugi su pisci ozaljskoga kruga mladi šurjak Petra Zrinskoga Fran Krsto Frankopan (oko 1643-1671), lirski pjesnik kojega zbirka, naslovljena *Gartlic za čas kratiti*, ne dostiže doduše vrhunce pjesničke umjetnosti, ali je svojom svježinom zanimljiva i živa, pa može i danas zaokupiti čitatelja. On je doista dobar pjesnik, ali svojim djelom nije imao utjecaja na razvoj književnoga jezika jer je ta zbirka ostala u njegovim papirima u tamnici i poslije smaknuća je pohranjena u arhivu skupa sa sudskim spisima. Tamo je pronađena i postala poznata tek dvjesto godina poslije autorove strašne smrti pod krvničkim mačem.

U tim je spisima došla do nas još i Frankopanova zbirka izreka i zagonetaka. I njegov je pjesnički jezik izrazito naddijalektalno stiliziran: čakavski s jakim štokavskim i kajkavskim primjesama. U tome je jednak jeziku Petra Zrinskoga, sve prema zasadama Franje Glavinića. Dolazi tu do izražaja iskustvo jezične komunikacije upravo u Pokuplju, gdje su se dodirivala sva tri narječja, ljudi govorili različito, a svi se ipak razumjeli jer su naučili prebacivati razlike iz jednoga narječja u drugo: *lehko* u *lahko*, *brig* u *breg*. Upravo tako je i Belostenec uredio latinska slova pišući svoj rječnik kojim je za svoje doba okrunio leksikografiju hrvatskoga književnog jezika. On je svoje ime pisao *Joannes Bėllosztėnėcz*, što se sasvim ravnopravno može čitati i kao *Belostenec*, i kao *Bilostinac*, i kao *Bijelostijena*! Time se izvanredno ilustrira naddijalektalna književnojezična koncepcija ozaljskoga kruga.

Ozaljskom književnom krugu pripada i Katarina Zrinska (oko 1625-1673), rođena Frankopanka, polusestra Frana Krste. Prevela je na hrvatski i objavila tiskom molitvenik *Putni tovaruš* (Mletci, 1661), koji se

je mnogo rabio, pa je poslije još dva puta izdan. Njezin je jezik isto tako naddijalektalno stiliziran: čakavski je s mnogo štokavskoga i kajkavskog. U tome se ne razlikuje od svojega muža i brata. Istomu krugu bit će da pripada isusovac Baltazar Milovec (1612-1678), rodom iz Međimurja. Svoj molitvenik *Dvojdušni kinč* (Beč, 1661) posvetio je Katarini Zrinskoj, koja je bila mecena toj knjizi. Drugi njegov molitvenik nosi naslov *Dušni vrt, duhovnim cvetjem nasadjen* (Beč, 1664). Milovcu su kao predlošci poslužili stari kajkavski oficiji, ali i dubrovački i dalmatinski molitvenici. Književni mu jezik ima kajkavska dijalekatska obilježja, koja on, slično kao Pergošić, prepoznatljivo štokavizira. Svoj jezik naziva hrvatskim i pod tim ne razumije samo kajkavsko narječje.

Istomu književnom krugu pripada i Juraj Rattkay Velikotaborski (1612-1666), zagorski velikaš i kanonik zagrebački, neko vrijeme i isusovac. Kao pisac on je najznatniji svojom latinskom povijesti hrvatskih kraljeva i banova. Njome je postao prvi hrvatski novovjekovni povjesničar. Na hrvatski je preveo s latinskoga *Kriposti Ferdinanda II. rimskoga cesara, kraljevstvih rimskoga, ugerskoga, českoga, dalmatinskoga, hervatskoga, slovinskoga krala* (Beč, 1640). Premda je u Velikom Taboru odrastao kao čisti zagorski kajkavac, i njegov je književni jezik stiliziran izrazito naddijalektalno. On u njem pita *što* i *zašto*, a ne *kaj* i *zakaj*.

Iako nije pripadao ozaljskom krugu, blizak mu je shvaćanjem hrvatskoga jezika i Juraj Križanić (1618-1683), rođen u Obrhu nad Ribnikom, također u pokupskom kraju, ne baš daleko od Ozlja, na potezu gdje se čakavsko narječje susreće i prožima s kajkavskim, a u njegovo su ga doba zapljuskivali i štokavski valovi. I on književnom jeziku pristupa naddijalektalno. Svojim književnim djelom titanskih razmjera i svojim usrdnim i upravo čeznutljivim nastojanjem da nevolje i brige svojega naroda prevlada smionim, pa i najsmionijim, prekoračivanjem granica, on je upravo simbolična osoba hrvatskoga baroka. U duhu svojih ideja zacrtavao je sveslavenski književni jezik. Njemu je posvetio poseban spis *Gramatičko izkazanje ob ruskom jeziku*, napisan 1665. u Tobolsku, u sibirskom progonstvu. Ostao je u rukopisu. U njem je navodio kako se pojedini slavenski jezici razlikuju od njegova sveslavenskoga, pa je tako opisao i hrvatski. Lako je razabrali da je to jezik kakav se rabio u upravnim poslovima na imanjima Zrinskih i Frankopana. Po tom gramatičkom nacrtu, koji je u hrvatskoj sredini ostao sasvim nepoznat, Križanić slijedi jezičnu koncepciju Franje Glavinića i pripada struji ozaljskoga kruga, ako ne i njemu samomu. Težeći da uvede sveslavenski književni jezik, uvelike

se pri tome naslanjajući na ruski, Križanić je dragovoljno i usrdno radio ono isto, na što se je Levaković protiv svojega osjeća ja i protiv volje svojega učitelja Glavinića odlučio pod teškim pritiskom. Očito je to u ono doba nekako lebdjelo u zraku i bilo zadano tadašnjim prilikama. Pišući u daljini sibirskoga Tobolska, Križanić nije polagao nikakva računa hrvatskoj jezičnoj sredini, a nije na nju ni djelovao nikako. Njegovo *Gramatičko iskazanje* ostalo je samo spomenik vremena i tadašnjih razmišljanja o hrvatskom jeziku.

Slom zrinško-frankopanske urote i pogubljenje 30. travnja 1671., za kojim je slijedila zapljena imanja dvaju najvećih hrvatskih feudalnih rodova i urušila se njihova državina, nestala je društvena i gospodarska podloga na koju se oslanjao ozaljski književni krug sa svojom naddijalektalnom stilizacijom književnoga jezika. Nije više bilo onih svakodnevnih životnih dodira od Kraljevice i Bakra preko Bosiljeva i Ozlja do Čakovca, dodira koji su tvorili tlo na kojem je izrastala naddijalektalna stilizacija književnoga jezika svojstvena ozaljskomu krugu. Na sjeveroistoku je bivše sjeverozapadne književnojezične okomice od toga kajkavska stilizacija književnoga jezika kako ju predstavljaju Vramec, Habledić i Milovec potpuno prevagnula. Tomu su se pridružili i drugi kajkavski pisci katoličke obnove. Od ozračja ozaljske škole ostalo je samo to da su se dosljedno odabirala ona kajkavska dijalekatska obilježja koja nisu tuđa niti izvan kajkavskoga jezičnog prostora, pa makar na njem i bila manje proširena. Doista, dan 30. travnja 1671. težak je i po svojim posljedicama za razvoj hrvatskoga književnog jezika. Popucale su i oslabjele veze koje su stoljećima bitno pridonosile njegovoj cjelovitosti. Sjeverozapad se je jače nego prije izdvojio od njegove cjeline.

Glavinićevo usmjerenje i pristup hrvatskomu jeziku kakav je zastupao ozaljski književni krug ipak je preživio slom Zrinških i Frankopana jer mu se na prijelazu iz 17. stoljeća u 18. kao nositelj javio Senjanin Pavao Ritter (1652-1713), koji se sam u svojim knjigama pisanim hrvatskim jezikom naziva Vitezović. Bavio se najviše povijesnim istraživanjem i napisao mnoga latinska djela. On kao da u Hrvata najavljuje publicistiku. Na hrvatskom je jeziku pisao za šire čitateljske slojeve. Svojim je životnim putem i književnim djelovanjem postavio čvrst luk između svojega rodnog Senja, čakavskoga, s kojim nikada nije prekinuo usku povezanost, i kajkavskoga Zagreba, u kojem je pod kraj života radio i stvarao. Na hrvatskom jeziku napisao je i objavio *Odiljenje sigetsko* (Linz, 1684), spjev o junaštvu i pogibiji Nikole Šubića Zrinskog pri očajničkoj obrani

Sigeta. Za knjigu pjesama posvećenih toj temi bio je potaknut i nadahnut djelom Petra Zrinskog, njegovom *Obsidom sigetskom*, glavnim dijelom *Sirene*, pa po tome ipak, bar simbolički, pripada ozaljskomu krugu. Tako je dijalekatski i stiliziran jezik toga opsežnog spjeva.

U Zagrebu je kao ravnatelj zemaljske tiskare razvio živu prosvjetiteljsku djelatnost i tiskao na hrvatskom jeziku kalendare od 1695. do 1702. Uz pojedine mjesece sastavljao je stihove u kojima je u pučkom tonu izričao svoje misli i pravila za življenje. Te stihovane izreke objavio je kao posebnu knjigu pod naslovom *Priručnik aliti razne mudrosti cvitje* (Zagreb, 1703). U predgovoru iznosi svoj prijedlog za hrvatsku latiničku grafiju. Tu predviđa po jedno slovo za svaki glas, a za one kojih latinski jezik nema uvodi latinska slova s dijakritičkim znakovima iznad ili ispod njih. Prijedlog je doista dobar, ali u njegovo vrijeme još nije bilo društvene snage koja bi ponijela i svima nametnula takvu grafiju. Tako je to ostalo bez uspjeha. Ali je ipak Vitezović, bar načelno, pokazao i utro put na kojem je Ljudevit Gaj u promijenjenim prilikama i na krilima preporodnoga pokreta uspješno riješio to pitanje. Znamo da ga je pri tome nadahnulo i uputio upravo Vitezović. Njegova zamišljena reforma latiničke grafije stoga je u povijesti hrvatskoga jezika događaj od prvorazredne važnosti. Čudno je samo da je u našoj kulturnoj samosvijesti to vrlo slabo poznato.

Vjerojatno najvažnije Vitezovićevo hrvatsko djelo njegova je *Kronika aliti spomen vsega svita vikov* (Zagreb, 1696). Tu on polazi za Vramčevom kronikom i mjestimice ju naprosto prepisuje. Nastavio ju je do svojega vremena. Vitezovićev književni jezik izrazito je trodijalektalan: u *Odiljenju* jako preteže čakavska stilizacija, u *Kronici* kajkavska, a u *Priručniku* štokavska. Glavna je pokretačka snaga tu očito težnja da se stvori književni jezik ili bar književni uzus prihvatljiv za sve Hrvate.

Najznatniji pak prinos Pavla Rittera Vitezovića kulturi i razvoju hrvatskoga književnog jezika nisu njegove objavljene hrvatske knjige, nego je to njegov veliki rječnik. No on nije objavljen jer Vitezović nije uzmogao nabaviti tiskarska slova da ga otisne svojom latiničkom grafijom, a drugom ga nije htio tiskati. Tako je to veliko djelo ostalo u rukopisu, a očuvan nam je samo latinsko-hrvatski dio. Taj se dugo vremena zanemarivao i tek je ovih dana (!) doživio tiskano izdanje. Tako je i taj veliki rječnik sa samoga kraja 17. stoljeća ostao samo spomenik, a u hrvatskoj jezičnoj kulturi uopće nije djelovao. Samo svjedoči o njoj kakva je bila pod kraj 17. stoljeća u osobito dobro kvalificiranoga predstavnika.

Nikoga ne će iznenaditi što su u Vitezovićevu rječniku skupljene riječi iz svih hrvatskih narječja. U njem se latinsko *quid* prevodi hrvatskim *ča, kaj, što*. Vitezović je ostao nepokolebljiv u shvaćanju svega hrvatskog jezika kao jedne cjeline. On u svojem mukotrpnom životu nije postigao velikih ciljeva, ali je bio preteča budućega razvoja, preteča narodnoga preporoda. On je budućnosti čuvao utjecaje jezičnih stečevina Glaviniceva usmjerenja i ozaljskoga kruga, kako god je to još 1671. smaknućem u Bečkom Novom Mjestu te zapljenom i rasturanjem velikaških imanja brutalno prekinuto. Taj utjecaj se snažno osjeća u shvaćanjima o književnom jeziku i u njegovoj standardizaciji kako su ju zacrtavali ilirci i za njima zagrebačka filološka škola u drugoj polovici 19. stoljeća. Tek hrvatski sljedbenici Vuka Stefanovića Karadžića na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće drastično su prekinuli s time. Nestalo je toga iz naše jezične svijesti kako ju nadmoćno posreduje i oblikuje školovanje. To je za hrvatsku jezičnu kulturu bilo vrlo nepovoljno, a posljedice se još uvijek živo osjećaju u poremećenu odnosu Hrvata prema svojem jeziku, njegovoj standardizaciji i njegovoj dijalekatskoj raznolikosti. A Vitezovićev leksikografski prinos trebat će tek valjano istražiti i upoznati, ugraditi ga kao važan spomenik u povijest hrvatskoga jezika. I doživjeti ga kao živo vrelo istančanijeg obogaćivanja našega suvremenog izražavanja.

Razvoj i izgradnja književnoga jezika nisu, međutim, potekli kako su ih u 17. stoljeću zacrtavali Glavinic, Belostenec i Vitezović. Jugoistočna okomica u novovjekovnoj povijesti hrvatske književnosti i njezina jezika pokazala se nadmoćnom sjeverozapadnoj. Preporodni pokret je oslanjajući se na tu jugoistočnu uspješno i nepovratno u književnom jeziku ujedinio sav hrvatski prostor.

S Vitezovićevim književnim radom stigao je ovaj skicirani prikaz povijesti izgradnje hrvatskoga književnog jezika i do 18. stoljeća. U njem se isprva samo nastavilo barokno razdoblje, u umjetnosti, književnosti i u svem kulturnom životu, pa je i izgradnja hrvatskoga književnog jezika dalje tekla u istom koritu u kojem je bila potekla u prethodnom stoljeću. Tako je u Dubrovniku Mikalja našao vrijednog i dostojnog nastavljača. Bio je to Ardelio Della Bella (1655-1737), pravi Talijan. Rodno mu je mjesto bila Foggia u južnoj Italiji, između Beneventa i Monte Gargana, a podrijetlom je bio iz Firenze, pa je i nosio nadimak Fiorentin. Bio je isusovac. Školovanjem u redu izvrsno je naučio hrvatski. U skladu s time dobivao je i zadatke. S više prekida djelovao je kao nastavnik, propovjednik i misionar u Dubrovniku i mletačkoj Dalmaciji. Utemeljio je isusov-

vačke rezidencije u Splitu. Tamo je i umro. Njegove propovijedi objavio je dugo poslije njegove smrti (Mletci, 1895) splitski kanonik Matija Čuljić Šveljević da pokaže *čistoću i lipost slovinskoga našeg jezika*. Takav je majstor hrvatskoga stila postao Talijan Della Bella. A to je pokazao i u svojem najvažnijem djelu, velikom trojezičnom rječniku (talijansko-latinsko-hrvatskome) *Dizionario italiano, latino, illirico* (Mletci, 1728). Napisao ga je još 1718. za potrebe isusovačkih misionara, a potaknuo ga je na to splitski nadbiskup Stjepan Cosmi (1678-1707). Tim rječnikom, koji je hrvatskom građom bogatiji od Mikaljina, na koji se, dakako, oslanjao, predstavio je hrvatski kao ono što jest, kao jezik književnosti istančana izraza i duboko ukorijenjene stilističke tradicije.

Na početak je svojega rječnika Della Bella stavio popis knjiga iz kojih je crpio svoju građu. Glavninu tu tvore dubrovački pisci, ali su uz njih obuhvaćeni i dalmatinski, dakle uz štokavske i čakavski. Sve je to i za Della Bellu i za njegove nalogodavce bio jedan „ilirski” književni jezik, jezik samo jedne književnosti. Gotovo uz svaku leksičku jedinicu navodi se potvrda iz književnoga teksta. Time taj rječnik vrlo uspješno prikazuje i frazeologiju i stilistiku. Della Bella je kao prvi hrvatskomu jeziku dao rječnik kakav mu je primjeren i zato nužno potreban.

Rječniku je Della Bella priključio i vrlo sažetu gramatiku *Istruzioni grammaticali della lingua Illirica*, koja je potpuno zasnovana na Kašićevoj i tako uspostavlja tradiciju hrvatske gramatike. Tim svojim djelom, osobito rječnikom, Della Bella je jako i dugo djelovao na hrvatsko jezikoslovlje i jezičnu kulturu. Rječnik je doživio i drugo izdanje (Dubrovnik, 1785), a gramatika je poslije toga drugog izdanja tiskana još i kao samostalna knjižica (Dubrovnik, 1837). Po svojem postanku Della Bellina jezikoslovna djela pripadaju potpuno isusovačkom baroku, ali su bila živo prisutna i djelovala do duboko u doba prosvjetiteljstva.

Sasvim u okviru baroka ostaje i bosanski franjevac i pisac Stipan Margitić (Markovac, Jajačanin) (Jajce, sredina XVII. stoljeća – Fojnica, 8. 12. 1730). Posljednji je bosanski književnik koji je svoja djela objavio zapadnom ćirilicom. Izričito kaže da njegov crkveni puk to pismo lakše čita nego latinsko. Od njega su dvije knjige. Jedna je *Ispovid krstjanska* (Mletci, 1701. i drugo izdanje 1707). To je pouka o valjanoj ispovijedi. Donosi i zbirku vjerskih pjesama i baš po tome je postao vrlo obljudljena pučka knjiga. Nazvana je „Stipanuša”, mnogo se čitala te izdavala i poslije autorove smrti (Mletci, 1788., latinicom Split, 1794. i 1842). Druga je njegova knjiga *Fala ot sveti aliti govorenja ot svetkovina zabilježeni priko godišta*

(Mletci, 1708). Tu je mnogo legenda, pa je i to vrlo uspješna pučka književnost. U njega je jako izraženo prosvjetiteljstvo, ali ono ostaje samo vjersko i crkveno i po tome je on ipak barokni pisac, djelatnik katoličke obnove.

Baroku pripadaju i spisi Tome Babića (oko 1680-1750) rodom iz Velima do Stankovaca u šibenskom zaleđu, franjevca redodržave Bosne Srebrene. Za povijest hrvatskoga jezika najznatnija mu je knjiga latinska gramatika za prvu obuku „iliričkih” početnika: *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accomodata* (Mletci, 1712., drugo izdanje 1745). U toj knjizi doživljujemo početnu nastavu latinskoga jezika za hrvatsku djecu kao da joj prisustvujemo u samostanskoj školi na Visovcu. Velik je to i živ prinos oblikovanju i učvršćivanju, a po tome i standardizaciji hrvatskoga književnog jezika. Jasno se razabire da leksičke razlike među hrvatskim dijalektima predstavljaju daleko veću teškoću pri jezičnom ujednačivanju potrebnom u školi nego razlike u gramatici. Tako je ozbiljna teškoća hoće li se u školi, prevodeći iz latinskoga, govoriti *bar-ka*, *čamac* ili *čun*, a hoće li biti *znao*, *znal* ili *znā* kraj toga je slabo važno i ostaje sporedno. Tako je Babićeva latinska gramatika vrijedno vrelo za najraniju povijest standardizacije hrvatskoga jezika.

Druga je Babićeva knjiga zbirka vjerske pouke i pučkih crkvenih pjesama *Cvit razlika mirisa duhovnoga* (Mletci, 1726., drugo znatno prošireno izdanje 1736. i treće posmrtno, 1759). Njome je postigao izvanredan uspjeh. Bila je u svoje doba iza Kačićeva *Razgovora ugodnog*. Zato su joj i tepali zovući ju *Babuša*. Osobito su obilježene bile, a dijelom i ostale do naših dana, njegove duhovne pjesme koje su puku izvanredno pogodile žicu. To je mnogo pridonijelo izgradnji izražajnoga bogatstva i utvrđivanju jezičnih vrijednosti u širokim slojevima hrvatskoga puka. Svojim književnim radom Tomo Babić ostaje potpuno u okvirima baroknog razdoblja. Novo se vrijeme u njega najavljuje tek time što je u pučke crkvene pjesme unio dosta deseteraca, uzetih iz usmenoga narodnog pjesništva, ne ostajući samo kod osmeraca i dvanaesteraca, tradicionalnih u tom književnom rodu.

Još jedan barokni pisac 18. stoljeća bio je Lovro Šitović (1682-1729), rođen u Ljubuškom u muslimanskoj obitelji. Dobio je ime Hasan, a tek poslije je kršten na ime Stjepan. Pristupio je franjevačkom redu i kao redovnik dobio ime Lovro. I on je napisao i objavio tiskom latinsku gramatiku za „iliričke” đake: *Grammatica Latino-Illyrica* (Mletci, 1713). A sasvim barokna mu je pjesma o paklu i paklenim mukama: *Pisna od pakla, navlastito od paklenoga ognja, tamnosti i vičnjosti* (Mletci, 1727). Ta

je pjesma sva u desetercima. To je još izričiti iskorak prema književnim sklonostima budućega vremena. Jezik kojim piše zove *hrvatskim*. Posmrtno mu je tiskan *List nauka krstjanskoga* (Mletci, 1752). I Babić i Šitović dosljedno pišu književnim jezikom kojemu su dijalektalna obilježja novoštokavska i ikavska. Smjer kojim je već prepoznatljivo bila krenula jezična standardizacija time je potvrđen i učvršćen.

Kao barokni pisac, premda mu djela izlaze u drugoj polovici 18. stoljeća, pokazuje nam se i bosanski franjevac Filip Laštrić (1700-1783), rodom iz Očevije kod Vareša. Važan je kao pisac latinske povijesti redodržave Bosne Srebrene (Mletci, 1765., drugo izdanje Jakin, 1776). Suradivao je i u Farlatijevu *Illyricum sacrum* i dopisivao se je s mađarskim povjesničarom Horanyijem. Sve do smrti, živeći u samostanu u Kraljevoj Sutjesci, pisao je njezinu kroniku. No koliko god bio ugledan kao učeni pisac, nije zanemario svoje temeljne pastoralne dužnosti. Da olakša rad svojoj subraći po malim župama, objavio je zbirke propovijedi (1742., Mletci, 1755., 1765., 1766). U tim su vjerskim djelima dodane i neke svjetovne pripovijesti, što je, dakako, znak novoga vremena. Ali u njegovim propovijedima mnogo je slikovitih srednjovjekovnih motiva, te su one tako vrlo kasni uzorak pravoga baroknoga medievalizma. Živa gotika!

Svi ovdje spomenuti bosanski franjevci, a i drugi koji moraju ostati nespomenuti, pisali su pravim „bosanskim” književnim jezikom, po svojim dijalekatskim obilježjima novoštokavskim ikavskim. On se tada počeo sve više širiti i u drugim predjelima izvan Bosne. Bio je to, zbog djelovanja i na široke slojeve priprostih i na odabrane izobražene čitatelje, snažan prinos konstituiranju i konsolidaciji nadregionalnog hrvatskoga književnog uzusa koji je polagao temelje standardizaciji.

Na sam kraj 17. i sam početak 18. stoljeća pada vrlo važna i osebujna, a koliko do sada razabiremo osamljena, pojava u povijesti hrvatskoga književnog jezika. To je Zadrani Ivan Tanzlingher Zanotti (1651-1732), sin Nijemca, vojnika u mletačkoj službi, i Zadranke Hrvatice. On u svem očituje jak hrvatski osjećaj. Preveo je na hrvatski prve dvije knjige Vergilijeve *Eneide* (Mletci, 1688). Neprolaznu je pak važnost stekao svojim mnogogodišnjim radom na velikom trojezičnom rječniku *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, cioè italiano, illirico e latino*. Taj je talijansko-hrvatsko-latinski rječnik ostao u rukopisu u tri redakcije. Prva je završena 1679., druga, četiri puta opsežnija 1704., a treća 1732. Na tom je rječniku Tanzlingher dakle radio do smrti. U njemu su skupljene riječi iz sva tri narječja bez ikakve oznake njihove pripadnosti i podrijetla. Sve je to

Tanzlingheru bio jedan jezik, koji on u predgovoru rječniku zove *naš hrvatski slovinski jezik*. Ne navodi svoja vrela, ali je utvrđeno da je pomno pocrpio rječnike Fausta Vrančića, Jakova Mikalje i Jurja Habelića. Njegov je rječnik tako svojevrsna sinteza sve dotadašnje hrvatske leksikografije. Velika je i nepopravljiva šteta što je taj rječnik ostao neobjavljen u rukopisu. A nije još ni približno niti istražen niti poznat koliko bi trebalo.

Barokno pisanje, i vjerski poučno, i pjesničko, nastavilo se je i u 18. stoljeću. Da se to ilustrira, bit će dovoljno ovdje spomenuti virtuoznog pjesnika, Dubrovčanina Ignjata Đurđevića (1675-1737), koji nam je uz vrhunska pjesnička djela, virtuozna i barokno bujna: *Uzdasi Mandaljene pokornice* (Mletci, 1728), *Saltijer slovinski* (Mletci, 1729), ostavio zbirku svoje mladenačke lirike pod naslovom *Pjesni razlike* koje je poslije sam uredio u zbornik što je ostao u rukopisu, pa duhovne pjesme *Razlike pjesni duhovne i djeloispravne* koju je priključio kao dodatak *Uzdasima*. Ostavio je i prozne prinose hagiografiji: život kralja i proroka Davida kao predgovor *Saltijeru* i život svetoga Benedikta kao samostalnu publikaciju (Dubrovnik, 1784). U predgovoru izražava svoju snažnu ljubav za *slovinski jezik*. Bio je također izvrstan pjesnik i plodan pisac učenih djela na latinskom jeziku.

U Slavoniji tek oslobođenoj od Osmanlija glavni je predstavnik kasnobarokne književnosti isusovac Antun Kanižlić (1699-1777) rodnom Požežanin. Bio je plodan teološki pisac i crkveni povjesničar. Napisao je hrvatskim jezikom više knjižica s vjerskom poukom i opsežno djelo o uzrocima crkvenoga raskola, dakako sa strogo katoličkoga motrišta. Pazio je da time ne povrijedi vjernike Istočne crkve među Južnim Slavenima. Jako se trudio da za sve potrebno bogoslovno nazivlje nađe prikladne hrvatske riječi. Takvim je nastojanjem vrlo djelotvorno pripremao standardizaciju hrvatskoga književnog jezika. To njegovo djelo *Kamen pravi smutnje velike* objavljeno je tiskom tek poslije njegove smrti (Osijek, 1780). Izrijekom kaže da se je kao pisac poveo za Dubrovčaninom Ignjatom Đurđevićem. Za njim se poveo i u pjesničkom djelu *Sveta Rožalija panormitanska divica* (1780). Tu se pokazao kao vrhunski barokni pjesnik. U njega se razaznaju i stilske crte rokokoja (Matko Peić). Napisao je i rječnik koji je na žalost ostao u rukopisu i nije nam se očuvao. Kanižlićev jezik ima dijalekatska obilježja dosljedno ikavske novoštokavštine.

Među znatne književnike kasnoga hrvatskog baroka ide i župnik u Duboviku nad Slavonskim Brodom Vid Došen (1720-1778). Rodno mu je mjesto Tribanj u dalmatinskom dijelu velebitskoga Podgorja. Svoju je

službu započeo kao svećenik Ninske biskupije, glagoljaš, a poslije je radi školovanja prešao u Zagrebačku. Važna su mu pjesnička djela *Jeka planine koja na pisme Satira i tamburaša slavnskoga odjekuje i odgovara* (Zagreb, 1767). Tu se Došen uključio u polemiku oko Relkovićeve *Satira* i uzeo ga u zaštitu od protivnika koji su ga napadali. Drugo je njegovo, mnogo znatnije, pjesničko djelo *Aždaja sedmoglava bojnim kopjem udarena i nagrđena iliti sablast griha na sedam glavni griha razdiljenoga oštrom istinom pokarana* (Zagreb, 1769). Kako god je stati na stranu Relkovićeve *Satira* značilo priključiti se prosvjetiteljskim težnjama, a obje su Došenove knjige objavljene duboko u drugoj polovici 18. stoljeća, ipak on kao pjesnik ne pripada toj epohi. Poučnom pjesmom o sedam smrtnih grijeha jasno se iskazuje kao pjesnik kasnoga baroka, sav posvećen vjerskoj pouci. Ne opisujući vrlo živo i istančano gadost grijeha, on se u ponečem odaje kao pjesnik galantnog stoljeća i rokokoja. Tako je u nekom smislu razapet između dvije epohe: baroka i prosvjetiteljstva.

Razdoblje baroka, vrijeme od početka 17. do polovice 18. stoljeća toliko je važno za razvoj i izgradnju hrvatskoga književnog jezika da je bilo potrebno malo se detaljnije pozabaviti njime. Kako se pak u tom vremenu mnogo pisalo i mnogo objavljivalo tiskom, čitatelj sad može biti zbunjen mnoštvom podataka koje je pri tome trebalo sve iznijeti jer u nas, na žalost, nisu šire poznati. Jednostavno rečeno: ne uče se. Moglo se je stoga lako dogoditi da čitatelj od drveća ne vidi šume. Zato ćemo se sada osvrnuti na cijelo razdoblje i pokušati u osvrtu suvislo i cjelovito izreći što se u njem događalo i dogodilo s hrvatskim književnim jezikom.

Tko je pažljivo pratio ovo izlaganje, mogao je i sam razabrati: nastupilo je novo doba. Ne pokazuje se to samo u tome što se sada vrlo svjesno i učinkovito teži za stvaranjem svehrvatskoga književnog jezika koji će uvjerljivo obuhvatiti sva područja na kojima je živjela i njegovala se hrvatska kultura, nego i u tome što se pisalo, tiskalo, a i čitalo mnogo više nego u prethodnim razdobljima. Kako god je sloj pismenih ljudi i dalje ostajao, bar s našega današnjeg gledišta, jako tanak, opet se djelovanjem ustrajne vjerske poduke koju je izvodila crkva u svojoj obnovi znatno proširio. A knjige nisu dopirale samo do onih koji su znali čitati i pisati, nego su takvi iz knjiga na glas čitali okupljenima oko sebe. Da je čitateljstvo osjetno ojačalo jasno se pokazuje u tome što knjige sada doživljuju i po više izdanja, pa i u kratkom vremenu. Za hrvatski književni jezik nastale su s time sasvim nove prilike.

Do zajedničkoga književnog jezika na svim hrvatskim prostorima barokno doba nije došlo. Čak se je raznolikost jezika u knjigama u njem nešto povećala. Kako se proširivao krug čitatelja, jače je u njem dolazila do izražaja njegova dijalekatska raznolikost. A ipak je na valu katoličke obnove učinjen velik pomak prema ujedinjavanju Hrvata u književnom jeziku. Veze među dijalekatskim arealima, koje su bile naslijeđene još iz srednjega vijeka, ojačale su. U razdoblju dramatične političke i vojne fragmentacije narodnoga prostora književno su ih naobraženi pisci ojačali i tako održali sve do narodnoga preporoda. I dubrovačka sredina, književno osobito djelatna i živa, uvijek je sebe shvaćala dijelom šire cjeline koja je sezala i do sjevernih porječja. Nikako se kao štokavska nije ograđivala od čakavski utemeljene i obojene književne kulture. A i Habelić, pisac i leksikograf izrazito kajkavske orijentacije, nije se čvrsto ogradio od čakavskoga koji mu je stalno nadolazio od jezične baštine ozaljskoga kruga, a i u rodnom ga je Turopolju susretao jer su ga onamo donosili izbjeglice s juga.

U književnom jeziku toga doba koji je bio stiliziran štokavski bila je vrlo jaka dubrovačka ijekavština, sve izrazitije novoštokavska, ali ju je u to barokno doba sve više nadjačavala dosljedno ikavska novoštokavština, „bosanski jezik” prema uzoru Bandulavićeva lekcionara, koju je onda ponijela srednja i zapadna Bosna, zapadna Hercegovina, zagorska Dalmacija, a onda vrlo snažno i Slavonija s ugarskim predjelima naslonjenima na nju. Svugdje je tamo takav novoštokavski ikavski književni jezik odrješito potiskivao drukčija mjesna dijalekatska obilježja, nenovoštokavska i ijekavska, pa i ekavska ili miješana. Stvarao se tako, na razini književnoga jezika, prostor velik i jedinstven. Na njem je spontan razvoj kretao u smjeru novoštokavske ikavske jezične standardizacije. Takav ishod procesa, koji je vrlo snažno bio krenuo, pokazivao se vrlo izglednim.

Proces standardizacije hrvatskoga književnog jezika bio je započeo i kretao se vrlo živo, ali se nije kretao pravocrtno i nije se odmah usmjerio prema onoj dijalekatskoj stilizaciji koja se onda konačno i neobrativo ostvarila. Ijekavska novoštokavština bila je zbog Dubrovnika vrlo ugledna, ali je ikavska bila jaka jer se proširila na većinskom području. Na širokom se prostoru osjećalo, i to sve više, da je upravo to, ikavska novoštokavština, pravi hrvatski jezik. Zadnji odjeci takva doživljavanja osjećaju se još i danas. U dovršavanju standardizacije hrvatskoga jezika napuštanje novoštokavske ikavštine bio je zadnji korak.

Kad se u pregledu promatraju dijalekatska obilježja književnoga jezika kojim su pisani tekstovi baroknoga razdoblja, pokazuje se jasno da

je u pisaca kojih je temeljna orijentacija štokavska sve manje čakavskih elemenata, koji su u jeziku knjiga tradicionalno bili prisutni kao njegovo simboličko obilježje i kod autora koji nisu pisali čakavski. Ako pak pregledamo djela pjesnika čakavaca kasnijega baroknog razdoblja, kakvi su Bračanin Ivan Ivanišević (1608-1666), Korčulanin Petar Kanavelović (1637-1719), Višanin Andrija Vitaljić (1642-1725) i Splitsanin Jerolim Kavanjin (1643-1714), pokazuje se da je u njihovu pjesničkom jeziku mnogo do vrlo mnogo štokavskih elemenata, a jasno je i odakle su preuzeti: iz dubrovačkoga pjesništva.

U dubrovačkih pak baroknih pjesnika ubrzano se gubi izvorna zapadna štokavština, sve isključivije prevladava istočna ijekavska novoštokavština, dijalekt kakav se danas govori na dubrovačkom području, po svojim obilježjima tako prikučen onom u hercegovačkom zaleđu da se može klasificirati kao istočnohercegovački, premda se nikada nije izjednačio s organskim govorom toga područja i svojom kulturnom emancipacijom do danas ostao jasno različit od njega. To je i razumljivo. Ne može Dubrovčanin, a ni Konavljani, niti stanovnik Dubrovačkoga Primorja, uistinu govoriti hercegovački. To je ipak druga zemlja i u njoj drugi ljudi. Pa i oni koji su u istočnoj Hercegovini Hrvati.

A na sjeverozapadu povlači se i zamire svako čakavsko pisanje. Ono je bilo nosiva podloga književnomu jeziku ozaljskoga kruga. Poslije njegova urušavanja uvelike je zamuknulo. U predjelima oko Kupe i na sjever od njih jako je prevladala kajkavska dijalektna stilizacija književnoga jezika, sasvim u stopama Pergošića i Vramca. Tu onda doista počinjemo govoriti o kajkavskom hrvatskom književnom jeziku. Bliža veza s jadranskim primorjem time je uočljivo prekinuta. Tako se nastavak književnojezičnog razvoja na onome što je ostalo od sjeverozapadne okomice, a sve više postajalo sjeverozapadni zakutak, jače odijelio i odvojio od razvoja na jugoistočnoj okomici, sve pretežitije štokavskoj. To je dvojstvo i ostalo. Prevladao ga je tek narodni preporod.

U književnojezičnoj izgradnji baroknoga doba osobito je važna izgradnja civilizacijskog rječnika i stručnoga nazivlja. To ide od bogoslovlja, osobito važnog u književnosti katoličke obnove, pa sve do kulinarsva i glazbe. I tu su se polagali temelji novomu početku. Iako su isprva postizani samo skromni rezultati, bio je to važan i temeljan iskorak prema standardizaciji polivalentnoga književnog jezika. Pokazuje se sve jasnije kolika je na tom putu važnost upravo baroknoga razdoblja.

Prosvjetiteljstvo

Novo razdoblje što nastupa u drugoj polovici 18. stoljeća i obilježuje svu europsku kulturu, pa je, dakako, i za jezičnu povijest važno, očitovalo se je više u promjeni i obratu duhovnoga stava nego u kakvim radikalno novim oblicima književnoga stvaranja. Tako je utjelovljenje novoga što je u to doba nastupilo, francuski filozof i književnik Voltaire (1691-1778), i svojom perikom na portretima i književnim rodovima kojima pripadaju njegova djela na prvi pogled sasvim barokna pojava. Nove struje potekle su isprva već od prije postavljenim koritima. Promjena epohe očituje se najviše i najpouzdanije u tome što vjera i crkvenost prestaju biti jedinim ili bar glavnim predmetom razmišljanja i pisanja. Nastupa vrijeme sekularizma i po tome je to vrijeme bliže našem od baroknoga, ne samo kalendarski.

Razumije se da takva promjena u temeljnoj orijentaciji i u hijerarhiji vrijednosti ima posljedica i za razvoj književnog jezika, pogotovu kad se radi o njegovoj izgradnji i o kretanju prema standardizaciji. No tu treba zadržati u vidu da i barok ima svoju prosvjetiteljsku dimenziju kao što ima i svoj enciklopedizam. On tek nikako ne priprema revolucionarni prevrat koji će srušiti kasni i oronuli feudalizam. Njegovo prosvjetiteljstvo je vjersko i crkveno. I ono podiže obrazovnu razinu, ali u mnogo uže zacrtanim okvirima. Intelktualno obzorje u doba prosvjetiteljstva mnogo je šire nego je bilo u doba baroka i katoličke obnove. Ipak, potreban je samo mali pomak u temeljnom stavu, pa da barokni pisac bude prosvjetiteljski. A to vrijedi, dakako, i za obilježja njihova književnog jezika.

Prosvjetiteljstvo u pravom smilu otklon je od tradicionalnog mišljenja i prosuđivanja, odbijanje autoriteta i priznavanje jedino razuma, upravo zdravog razuma kao vrhovnog kriterija i mjere sviju stvari. Takav je stav doista revolucionaran. Shvaćen doslovno i dosljedno okreće se izravno protiv crkve i monarhije, nikojoj čvrsto ustanovljenoj vlasti nije prihvatljiv. Razvio se takav u filozofiji, najprvo u Engleskoj, još na kraju 17. stoljeća. Filozof John Locke već je 1690. svojim ogledom o ljudskom razumijevanju udario temelje empirističkoj teoriji spoznaje, koja ju svu izvodi jedino iz osjetilnih iskustava. Priznavao je (zdrav) ljudski razum za jedinoga sudca u spornim pitanjima i opredijelio se je za snošljivost i

slobodarstvo kao temeljni životni stav. Na njega su se u 18. stoljeću nadovezali francuski filozofi Voltaire i Jean-Jacques Rousseau (1717-1778), koji, vrlo različiti među sobom, izražavaju dva pola europskoga prosvjetiteljstva, racionalistički i sentimentalistički, i tek nam ga skupa doista predstavljaju. Oštra razumska kritičnost i osjećajno okretanje iskonskoj naravi i čuvstvenosti, kako god različito i naoko nepomirljivo, oboje upućuje na nesputanu osobnu slobodu i trpeljivost prema drugima i različitim. To su temeljne vrijednosti koje su neizbrisivo obilježile europsko 18. stoljeće. Od Francuza je prosvjetiteljstvo još tada došlo Nijemcima i Talijanima. Na Rousseaua se u njih nadovezuju nama osobito važni, u Nijemaca Johann Gottfried Herder (1744-1803) i u Talijana opat Alberto Fortis (1741-1803). Fortis je svojim talijanskim prijevodom uveo u svjetku književnost *Hasanaginicu*, a Herder svojim njemačkim neke Kačićeve pjesme. To se dakako moralo odraziti na kulturnu svijest obrazovanih Hrvata i na njihov odnos prema svojem jeziku.

Do hrvatskih književnika prosvjetiteljstvo u svojem izvornom i radikalnom obliku, kao revolucionarna ideologija, nije ni stiglo. Do hrvatskih zemalja donosili su ga takvo samo pojedinci, to je izazivalo i osobne drame, ali u društvu nije prihvaćeno niti je pustilo korijena. Učinci takvih ideja došli su do nas tek s Napoleonovim bojnim znakovima i zvukovima *Marseljeze* koju je svirala francuska vojna glazba u vrijeme kada je revolucija bila već mrtva. Sve to je bila tada već vlast, a ne prevrat. Hrvatske su zemlje pripadale katoličkim vladanjima u kojima je položaj crkve bio vrlo jak, a onim Hrvatima koji su živjeli pod carem u Stambolu redovnici franjevci bili su jedini obrazovani sloj. Feudalni poredak u hrvatskim zemljama konačno je ukinuo tek centralistički apsolutizam, često nazivan po ministru Bachu, u pedesetim godinama 19. stoljeća poslije gušenja revolucije od godine 1848. I to je bila vlast čvrste ruke, a ne prevrat. U takvim prilikama i takvoj sredini radikalno slobodarsko prosvjetiteljstvo volterijanske racionalističke i rusoovske sentimentalističke inspiracije nije imalo baš nikakvih mogućnosti.

A ipak je prosvjetiteljstvo udarilo svoj pečat svemu kulturnom, pa tako i književnom životu hrvatskih zemalja. Uvelike je to bilo djelovanje prosvijećenoga apsolutizma. U njegovu znaku bilo je već vladanje Marije Terezije (1740-1780), a daleko radikalnije, ali i manje uspješno, ono Josipa II. (1780-1790). U Mletačkoj Republici prosvjetiteljstvo je ostalo strujanje u intelektualnim krugovima bez poticaja i potpore od strane državne vlasti. A ipak se u svim hrvatskim zemljama jako osjetio njegov

utjecaj na svim područjima života. A za intelektualna strujanja osobito je bio znatan rusooovski zaokret prema prirodnoj izvornosti i čuvstvenosti, „plemenitim divljacima“, koji je potaknuo zanimanje za usmenu književnost nenaobraženoga puka i afinitete prema njoj. „Narodna književnost“ je tako odjednom postala jedna od središnjih tema hrvatskih kulturnih i intelektualnih zaokupljenosti, što nikada prije nije bila. Upravo tako herderovski usmjereno prosvjetiteljstvo kao prvo tematizira za hrvatsku kulturnu svijest pojavu „narodnosti“ i time otvara novo doba, stilistički se odmičući od baroka tek polako i nimalo radikalno.

Prosvjetiteljska epoha ima dva stilska izraza, ne samo jedan. To je klasicizam, koji izražava racionalističku težnju za čistim i jednostavnim oblicima, i predromantizam, koji u skladu sa sentimentalističkom težnjom za izvornim traži ono što je tradicionalno i nepokvareno izvorno. Prvi se povodi za klasičnom antikom, a drugi za onim što u svojim predajama čuva priprosti narod. Dok je autentični klasicizam u književnosti tražio zahtjevnu inovaciju jer u hrvatskoj književnosti do tada nije bilo reproduciranja antičkih oblika, predromantizam se naslanja na unošenje oblika i elemenata usmene u pismenu književnost, u čem je od vremena renesanse i baroka bilo obilnoga iskustva. Stoga je u hrvatskoj književnosti u doba prosvjetiteljstva mnogo više predromantizma nego klasicizma. Ali u hrvatsku književnost ušlo je oboje.

Upravo zato što je prosvjetiteljstvo, i to ono predromantičko, zapravo samo pojačavalo sadržajne i formalne elemente što su u hrvatskoj književnosti bili prisutni već od prije, njegovi se elementi razaznaju u hrvatskoj književnosti već vrlo rano, iako je u svojem čistom obliku prevladalo tek kasno ili nikada. Da nastupa prosvjetiteljstvo vrlo nam jasno pokazuje već franjevački pisac Filip Grabovac (1697-1749), rodom iz Podosoja kod Vrlike, franjevac i vojni kapelan kod hrvatskih konjanika, tako su se te jedinice službeno zvale, u mletačkim posadama u Italiji. Najviše je službovao u Veroni. Napisao je i tiskom objavio knjigu *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga* (Mletci, 1747). Zbog nje je optužen, zatvoren u mletačku tamnicu i u njoj umro. On je još jedan franjevački pisac, barokni poučavatelj crkvenoga puka. A ipak sam pokazuje da predstavlja nešto bitno novo. On naslovom aludira na *Babušu*, popularnu knjigu vjerske pouke i pjesama Tome Babića: *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, i pri tom pokazuje da za razliku od njega dolazi sa svjetovnim sadržajima i da su mu važni jezik i narod. To je, pred našim očima, prvi korak prema sekularizaciji književnosti, to je prosvjetiteljsko, a ne

barokno ozračje. A ipak Grabovac nastavlja Babića jer je i on već rekao da piše: *na korist duhovnu naroda našeg slavnoga i jezika arvacckoga*. Prijelaz iz baroka u prosvjetiteljstvo, njihova suprotstavljenost i povezanost ne može se bolje ilustrirati. A sve u okviru crkvene, franjevačke dušobrižničke književnosti.

Filip Grabovac, *Cvit razgovora*, Venecija 1747., pretisak, Školska knjiga, 2007.

Prvi je dio Grabovčeve knjige poučno vjersko štivo i lijep uzorak baroknoga pisanja. Ali u drugom su sadržaji svjetovni, povijesni, a duhovna pokretačka snaga rodoljublje i buđenje narodne samosvijesti. Tu se čitatelji poučavaju i prosvjećuju u sasvim novom duhu. Grabovac je osuđen, njegova knjiga povučena i primjerci spaljeni, pa nije mogla djelovati na čitatelje. Ali je Grabovčev nastup našao velikoga nastavljača. To je Andrija Kačić Miošić (1704-1760) rodom iz Brista kod Gradca u Makarskom primorju. On je kao i Grabovac stupio u franjevački red u samostanu Zaostrog. Bio je vrlo učen redovnik i izvrstan profesor skolastičke logike. A napisao je i pučku knjigu, uspješnu kao nikoja druga. Nadovezujući se na Grabovca nazvao ju je *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. U njoj prosvjećuje pristupačan i blizak. Isto onako kako je počeo Grabovac. Tek Kačićeva je knjiga cijela tomu posvećena. Tiskana je za njegova života u dva izdanja, u Mletcima, prvo 1756., a onda znatno nadopunjena 1759. Poslije je ta

knjiga doživjela još mnoga izdanja. Čitala se i učila napamet po kućama uz ognjišta i na ribarskim brodovima, oblikovala je doživljajnost i jezični izraz mnogih naraštaja. Proširila se i izvan Dalmacije, preko Like i Bosne s Hercegovinom sve do Slavonije, a nije ostala nepoznata niti Hrvatima kajkavcima. I kako god je to knjiga poslušnoga i besprijekorno pravovjernoga franjevca, pa u njoj nema baš ničega protucrkvennoga ili revolucionarnoga, tako da mu nije bilo zamjerke niti od crkvene niti od državne vlasti, ipak ona potpuno odiše duhom prosvjetiteljstva. Puku je dala znanje o prošlosti i jako mu je ojačala narodnosnu samosvijest. Poučavala je i prosvjećivala, i to općenito, svjetski, a ne vjerski. Doista, i duhovno ozračje i brojnost čitateljstva bitno su se promijenili. Nastala je nova situacija.

No ako se sada zapitamo koliko se i kako kod Grabovca i Kačića, dakle u prvom iskoraku u epohu prosvjetiteljstva, promijenio hrvatski književni jezik, moramo odgovoriti da se s njime nije dogodilo ništa, ili gotovo ništa. Jezik kojim pišu Grabovac i Kačić svojim je dijalekatskim obilježjima isti onaj novoštokavski ikavski kakav se bio utvrdio već kod baroknih pisaca, osobito onih bosanskih. To je književni jezik Bandulavićeva lekcionara. Ono što se ondje bilo oblikovalo i uobičajilo, ovdje se potvrđuje i širi. Pisanje o novim sadržajima i životnim područjima razvija rječnik i frazeologiju. Novoštokavski ijekavski sve više se ograničuje na Dubrovnik i njegovu književnu tradiciju. U Grabovca i Kačića intenziviran je utjecaj pjesničkoga jezika usmene književnosti, kako god se on živo osjeća još od renesanse i baroka, pa i od srednjovjekovnih pobožnih pjesama iz doba gotike.

RAZGOVOR
UGODNI
NARODA SLOVINSKOGA
komu se ukazuje pojava, i svada
kraghna Slovinski, koji puno go-
vora vladavce (svi Slovinski
pravim i različiti pismom od
sv. Jure, Brista, i Slovinski vje-
se, izvagati iz različiti knjige
latinski, i Sloven u jezik Slo-
vinski.
PO PRA
ANDRIJ KACICHIU
MIOSSICHIU SCTIOCSU
IVBILATOMU
iz Brista, Reda male braje S. Frane.
Darzave Prof. Odkupitelja
u Dalmaciji
Pisak na Prilozheniu, i Prilozheniu
Gosp. Gup.
VICENCZU
COSSOVICHU
BISKUPU KORČULANSKOMU.
JMALECCI NA MDCCLVII
Po DOMINIKU II. OVINI
2. Dvojitzgatom Starjica.

ANDRIJA KACIĆ MIOŠIĆ
RAZGOVOR
UGODNI
NARODA
SLOVINSKOGA

Školska knjiga

fra Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Venecija 1756. g., pretisak 2006.

Osobito je pak važno što se isti razvoj koji je krenuo u Dalmaciji odvijao i u Slavoniji, tek nedavno oslobođenoj Osmanlija. Čak je tamo bio još izrazitiji. Kao izvanredno uspješan pisac nastupio je pravi prosvjetitelj racionalist i borac protiv loših običaja i nerazumnih predrasuda. Kao što se Grabovac i Kačić obraćaju domoljubnoj i narodnosnoj čuvstvenosti, tako se on obraća razumu i razboru da budu jači od navika i običaja, pa i od dragih. Taj slavonski pisac je Matija Antun Relković (1732-1798), graničarski časnik rođen u Svinjaru (danas Davoru) na Savi. Ni u njega nema ni traga revolucionarnim težnjama. Ako je kod Grabovca i Kačića to bilo nemoguće jer su bili redovnici, kod Relkovića je bilo nemoguće zato što je bio krajišnik. Školovao se je kod slavonskih franjevaca, provincije nedavno odvojene od Bosne Srebrene. U službi mu nije bilo prigovora. Ipak je dotjerao samo do čina satnika jer se cijeloga života zani-mao više za gospodarstvo nego za vojništvo.

Kao poručnik krajiške vojske pošao je Relković godine 1756. u Sedmogodišnji rat i pao je u prusko zarobljeništvo. Smješten je u građansku kuću u Frankfurtu na Odri, danas pograničnom gradu Njemačke prema Poljskoj. Njegov udomitelj bio je obrazovan čuvjek i posjedovao je bogatu knjižnicu. Ta je Relkoviću u njegovoj zarobljeničkoj dokolici stajala neograničeno na raspolaganju. U Frankfurtu je Relković jako usavršio svoj njemački, a naučio je i francuski. Upoznao je i prihvatio prosvjetiteljske ideje svojega vremena. Tu je dobio i poticaj da postane pisac. Svoj život je posvetio prosvjećivanju zapuštene i zaostale Slavonije, koja je još bila sva obilježena osmanlijskim vladanjem. Ono je u njoj bilo prestalo prije tek pedesetak godina. A kao uvjereni pristasa prosvjetiteljskih ideja bio je uvjeren da se sva zla mogu popraviti ustrajnim prosvjećivanjem. Po tome je Matija Antun Relković jedan od najvažnijih prozaičkih pisaca starijih razdoblja hrvatske književnosti (Slobodan Prosperov Novak).

Relković je bio plodan pisac i sva mu djela imaju prosvjetiteljsku namjenu. Prvo je, još kao zarobljenik u Frankfurtu na Odri, napisao mali hrvatski molitvenik za slavonske vojnike, kakvima je i sam zapovijedao: *Slavonske libarice s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite* (1761). To je prosvjećivanje čisto vjersko i time je pisac prvim svojim djelom još u baroku. Glavno svoje djelo, sasvim svjetovno prosvjetiteljsko, napisao je također još kao pruski zarobljenik koji se upravo upoznao s prosvjetiteljskim idejama: *Satir iliti divji čovik u verše Slavoncem* (Dresden, 1762. i drugo, znatno prošireno izdanje Osijek, 1779. te mnoga daljnja izdanja

poslije autorove smrti). Kao pravi prosvjetitelj on u tom djelu hoće iskorijeniti „pridsude i zle običaje”. Istoj je prosvjetiteljskoj svrsi posvećena *Nova slavonska i nimačka gramatika* (Zagreb, 1767., 2. izdanje 1774. i treće 1789). I ona ima pomoći da se razina života u Slavoniji približi onoj koju je pisac upoznao u Pruskoj. Knjiga o uzgoju ovaca: *Prava i pomnjivo ispisana ovčarnica* (Osijek, 1776) prijevod je s njemačkoga, a s latinskoga je Relković preveo knjigu o prirodnome pravu: *Postanak naravne pravice i dužnosti iz nje izvirajućih* (Osijek, 1794). Zbirku anegdota, priča i pripovijedaka objavio je pod naslovom *Nek je svašta* (Osijek, 1759). U rukopisu su ostale *Ezopove basne*, *Pripovitke Pilpaj-bramine* i *Nauk političan i moralski od Pilpaj-bramine*. Ta su djela posve u duhu prosvjeteljske književnosti onoga vremena.

Od svih Relkovićevih djela *Satir* je bio najuspješniji. Iza Kačićeva *Razgovora* bio je najčitanija hrvatska knjiga druge polovice 18. stoljeća. Već odatle proizlazi Relkovićeva važnost za povijest hrvatskoga književnog jezika. Njegov književni jezik po svojim je dijalekatskim obilježjima dosljedno štokavski ikavski. U *Satiru*, kojim je daleko najviše djelovao, pisanom u epskim desetercima, taj štokavski je potpuno novoštokavski. To je isti književni jezik kojim je pisan i Kačićev *Razgovor*, a to je, nešto starinski, ovaj naš današnji književni jezik novoštokavske dijalekatske boje. Hrvatski književni jezik tada je čvrsto zakoračio u svoju standardizaciju, spontanu i uporabnu. Očituje se to i u tome što je napustio isključivu sferu vjerskih tekstova i umjetničkoga pjesništva na koje je do tada bio ograničen.

U svojoj gramatici Relković bilježi naglaske koji nisu dosljedno novoštokavski. Tu je još u njega prisutan njegov materinski nenovoštokavski posavski dijalekt. On se još kolebao. No književni jezik kakav je u *Satiru* bio je najutjecajniji, pa je taj jezik i mjerodavan za smještanje toga pisca u jezičnu povijest. Tu se pred našim očima konstituira i učvršćuje najraniji hrvatski novoštokavski jezični standard. Nadovezivalo se je to na ono što su u prethodnom stoljeću pisali Dubrovčani i bosanski franjevci.

Josip Stjepan Relković (1754-1801), sin Matije Antuna, također je prosvjetiteljski pisac. Napisao je poučnu pjesmu *Kućnik* (Osijek, 1796). U njoj se daju pouke i savjeti za dobro vođenje kućnoga gospodarstva i o poslovima po danima i mjesecima kroz cijelu godinu. Pisao je istim jezikom kao i njegov otac, također u desetercima. Za njima su se poveli i drugi mnogo manje znatni autori.

Satir je svojim oštrim kritičkim stavom izazvao živahnu književnu polemiku, koja se vodila istim novoštokavskim ikavskim književnim jezikom. I to je novina koja tom jeziku pojačava polivalentnost i time mu postaje značajkom prvoga početka standardnosti.

Izričit i polemičan protivnik prosvjetiteljstva bio je svjetovni svećenik Antun Ivanošić (1748-1800), također Slavonac rodnom iz Osijeka. On je u tome vrlo jasan. U svojoj knjizi *Svemogući neba i zemlje stvoritelj* (Zagreb, 1788), zasnovanoj isključivo i strogo na biblijskoj objavi, on osuđuje: „otrovne pisce” kao što su „Volter, Roussavio i ostali mnogi pisci, sadašnjega osobito vrimena krivi naučitelji”. Njegovo je djelo parafraza biblijskih tekstova u stihovima. No taj i takav Ivanošić napisao je oslanjajući se na pjesnički jezik narodne epike i dvije pjesme u kojima je opjevao znatne pobjede nad Turcima. Jedna nosi naslov *Pisma od junaštva viteza Peharnika, regementa ogulinskoga obrstara*, a druga je *Pisma koju piva Slavonac uz tamburu, a Ličanin otpiva od uzetja Turske Gradiške iliti Berbira grada*. Tiskane su bez naznake godine, ali se pomišlja da je to bilo 1788. i u Zagrebu 1789. Tim pjesmama on poučava narod, na način kakav je tomu narodu blizak, o njegovoj najnovijoj povijesti, o predmetu posve svjetovnom. Radi dakle upravo ono što i Kačić, pa je i prosvjetitelj u istom smislu kao on. U tome ga nimalo ne smeta njegovo odlučno odbijanje prosvjetiteljske ideologije s crkvenih pozicija. Kačić je, napokon, također bio i svećenik i prosvjetiteljski pisac kao i većina drugih pisaca prosvjetiteljstva u Hrvata.

Književnosti prosvjetiteljstva pripadaju i ostala Ivanošićeva djela. Osobito je to satirična poema *Sličnorični natpis Groba Zvekanovoga* (1784). Tu s mnogo humora i realističkih detalja opisuje groteskni lik nedostojnoga fratra našičkoga samostana Antuna Zvekana. Ostale su mu pjesme prigodne pohvalnice koje uglavnom nastavljaju baroknu pjesničku tradiciju. Pjesnički jezik Ivanošićev po svojim dijalekatskim obilježjima ikavski je novoštokavski s jasno prepoznatljivim kajkavskim primjesama. Tu se očituju sve uže veze što su se, kako je odmicalo 18. stoljeće, uspostavljale uz tokove velikih slavonskih rijeka, Save i Drave. Prate njihov tok, kako se ovdje vidi, nizvodno, ali i uzvodno, jer znamo da se je Ivanošićev *Zvekan* čitao i u kajkavskoj Hrvatskoj. Kretalo se je prema narodnom preporodu, ujedinjenju u književnom jeziku i njegovoj konačnoj i neopozivoj standardizaciji. Pisaci slavonskoga prosvjetiteljstva mnogo su tomu pridonijeli.

Prosvjetiteljskoj književnosti pripada i vojni i dvorski kapelan Joso Krmpotić (između 1750. i 1755. – poslije 1797), rodnom iz zaleđa Senja. Napisao je u kačićevskom duhu ep *Katarine II. i Jose II. put u Krim* (Beč,

1788). Time je postao pravi pjesnik prosvijećenog apsolutizma. Ratnim se zbivanjima bavi i njegova druga opsežna pjesma: *Pjesma vojvodam austrijskim i rosijanskim* (1789). Kao zagovornik austrijske politike objavljivao je i prigodnice, sročene također kačićevski. To su *Joso Malenica* (1783), pa *Radost Slavonije* (1787) i *Pjesma Crnogorcem* (1788). Krmpotića je car Josip II. imenovao u komisiju koja je imala rješavati pitanje latiničke grafije za hrvatski književni jezik stiliziran na štokavsku. On se tamo zauzimao za slavonsku grafiju i uspio u tome. Komisija je donijela rezoluciju u prilog upravo toj grafiji. I to je već kretanje jasno usmjereno prema jezičnoj standardizaciji.

Ovamo ide i Adam Tadija Blagojević (1745/46. – poslije 1797) rodnom iz Petrijevaca kod Valpova svojim prigodnim deseteračkim spjevom *Pjesnik-putnik* (Beč, 1771) u kojem slavi prosvjetiteljsku politiku Marije Terezije i Josipa II., te kritizira prilike u Slavoniji svojega vremena, a brani Relkovićeve *Satira* od onih koji mu prigovaraju. Njegov *Khunki, nekoji konkhinkinezijanski događaji, drugim zemljam hasnoviti* (Beč, 1771) prijevod je jednog francuskog prosvjetiteljskog romana. Kako je god Blagojević i kao pjesnik i kao mislilac slabo znatan, njegovo djelo pokazuje zorno kakav je prinos prosvjetiteljska književnost dala razvoju polivalentnosti hrvatskoga književnog jezika vodeći ga time pravoj standardnosti. Tomu je mnogo pridonijela slitina prosvjetiteljstva i pučke književnosti oslonjene na narodnu usmenu, a istodobno čvrsto uklopljene u europska idejna i književna strujanja svojega vremena, koja se u Slavoniji pojavila u drugoj polovici 18. stoljeća. Ta je prosvjetiteljska pučka književnost učinila mnogo za hrvatski književni jezik uvodeći ga u sve novu i njegovim govornicima do tada nepoznatu tematiku i razvijajući time njegovu polivalentnost, koja je bitna značajka standardnosti. Taj jezik novoštokavskih i ikavskih dijalektalnih obilježja dobivao je spontano i uporabnu normu, što je bitan preduvjet standardnosti. Uopće se u to vrijeme već može govoriti o standardnom jeziku u uznapređovalom nastajanju, i to istom ovom našem današnjem standardnom jeziku, tek nešto starinskom i još ne u svem ujednačenom. U njem je snažno prevladavao ikavski refleks jata, a bili su jako prisutni i stari množinski padežni nastavci. To je jasno vidljivo i iz naslova djela što su ovdje navođeni. Oba su pitanja riješena tek znatno kasnije, prvo oko polovice 19. stoljeća, a drugo tek pod sam njegov kraj i na početku 20. stoljeća.

U okviru te prosvjetiteljske književnosti nastajala su i jezikoslovna djela sasvim praktične namjene. Još je 1761., dakle prije Relkovića, sla-

vonski franjevac Blaž Tadijanović (1728-1797), rodom iz Rastušja kod Slavenskoga Broda, u Magdeburgu tiskao priručnik za učenje njemačkoga i hrvatskog jezika: *Svašta ponešto iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik*. Bio je kao vojni kapelan pošao u Sedmogodišnji rat i dopao je pruskoga zarobljeništva. Tamo je napisao tu knjižicu za potrebe svojih zemljaka koji su se nalazili u istom položaju, a nisu vladali njemačkim jezikom koliko je on iziskivao. Za svoje se je djelo jako oslonio na dalmatinske pisce. To je prvi slavonski rječnik i gramatika.

Još jedan slavonski jezikoslovac franjevac bio je Marijan Lanosović (1742-1812) rodom iz Orubice kod Nove Gradiške. On je napisao i objavio prvo latinsku gramatiku: *Uvod u latinsko ričih slaganje s nikima jezika biliškama za Nijemce koji žele naučiti ilirički jezik* (Osijek, 1776) i njemački pisanu gramatiku hrvatskog jezika: *Neue Einleitung zur slavischen Sprache – Novi uvod slavonskomu jeziku*. Ta je gramatika izdana u Osijeku 1778. i 1789., i onda u Budimu 1795. proširena i obogaćena. Na kraju te gramatike pridodan je i mali rječnik koji prevodi njemačke riječi na hrvatski. Odatle se vidi koliko se rabila ta gramatika i kako se pokazala široko poticajnom. Lanosović se u njoj prepoznatljivo nadovezuje na gramatičarsku tradiciju koju su zacrtali Kašić i Della Bella. On navodi, većinom kao dublete, i novoštokavske oblike. Svime time dao je znatan i zaslužan prinos našoj jezičnoj standardizaciji, koja je u njegovo vrijeme tekla već vrlo određeno.

Plodovi Lanosovićeve jezikoslovnog rada znatnim su dijelom ostali u rukopisu. Tako njegovo *Upućenje u pravopisanje* i nekoliko višejezičnih rječnika u kojima je jedan stupac hrvatski. Iz tih se djela saznaje kako je tekao spontani proces standardizacije i kakva je bila novoštokavska uporabna norma, osobito u slavonskih pisaca, ali onako neobjavljena sama nisu na taj tijek mogla utjecati. Djelovali jesu njegov psaltir *Bogomolna knjižica iz pismah Davidovih i crkvenih knjigah pomnjivo složena na svitlost dana za korist dušah krstjanskih* (Budim, 1782) i njegov *Evandelistar ilirički za sve nedilje i svetkovine priko godine s četirima Gospodina našega Isukrsta Mukami* (Budim, 1794). Po svojim dijalekatskim obilježjima njegov je književni jezik novoštokavski ikavski s mnogo ijekavizama.

Kako god taj prinos slavonskih franjevaca izgradnji hrvatskoga standardnog jezika u nastajanju ostaje skroman, taj se tijek ne može poznavati i razumjeti ako se ne uzme u obzir i ono što se o tome saznaje iz njihovih spisa.

Skroman, ali znatan je i prinos bosanskih franjevačkih pisaca toga razdoblja. U duhovnom ozračju prosvjetiteljstva oni slabije dolaze do izra-

žaja i ostaju u sjeni dalmatinskih i slavonskih pisaca koji su, oslobođeni od osmanlijskoga vladanja i živo uključeni u kršćanski svijet, sada bolje napredovali i više pridonosili razvoju i spontanoj standardizaciji hrvatskoga književnog jezika. Oni dosljedno prate onu istu izgradnju koja se ostvarivala podudarno u Dalmaciji i Slavoniji. Malo ih se među njima doista ističe kao Jeronim Filipović (oko 1690-1765) rodom iz Rame. Kao dijete izbjegao je s majkom u Cetinsku krajinu i kao franjevac djelovao u sinjskom samostanu redodržave Bosne Srebrene i poslije od nje odjeljene provincije Presvetoga Otkupitelja. Na hrvatskom je jeziku objavio tri sveska katehetskih propovijedi *Pripovijdanje nauka krstjanskoga* (Mletci, 1750., 1759. i 1765). One su dugo služile dušobrižnicima i u novije su doba pretiskane u Sarajevu (1887-1894). Tu se razabire kako je franjevačko pisanje iz druge polovice 18. stoljeća već uviralo u naš današnji standardni jezik.

Znatan je pisac i Filip Martin Lastrić (1700-1783), rodom iz Očevije blizu Vareša. Jer svakim pisanjem na hrvatskom jeziku pripada potpuno baroknom razdoblju. Ukratko je obrađen već u tom okviru. Bio je vrlo djelatna u životu svojega reda i vršio u njem važne službe. Autor je opsežnih latinskih filozofskih djela, u latinskoj je knjizi zasnovao kritičku bosanskohercegovačku historiografiju, a napisao je hrvatska vjerski poučna djela: *Lastan kratak i poučan pače redovnikom potribit nauk i načiin dilovati molitvu od pameti koja se zove promišljanje* (1742., bez podatka o mjestu objavljivanja), pa *Testimonium bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth Latine et illyrice elaborati* – „Svjedočanstvo s obiju usana ili propovijedi panegiričko-dogmatičko-moralne za svečanosti Gospodina Sabaota razrađene latinski i ilirski” (Rim, 1755), te *Kratak način činiti put križa* (Rim, 1758), zatim vrlo raširen katekizam: *Od uzame, istomačenje nauka krstjanskoga* (Mletci, 1765. i drugo izdanje 1796), te *Nediljnik dvostruk* (Mletci, 1766) i *Svetnjak, to jest govorenje o svetie* (1766). To opsežno književno djelovanje uglednog redovnika vrlo je znatno za izgradnju i spontano normiranje hrvatskoga književnog jezika na početku druge polovice 18. stoljeća.

Znatan je nadalje bosanski franjevački pisac toga razdoblja i Nikola Marčinkušić Lašvanin (oko 1703-1750) rodom iz Lašve kraj Travnika. Njegov se *Ljetopis*, koji je ostao u rukopisu, naslanja na Vitezovićevu *Kroniku*.

Među znatne franjevačke pisce redodržave Bosne Srebrene toga vremena ide i Petar Pavao Knežević (1701-1768) rodom iz Kapitula pokraj Knina. Pjevao je pučke pobožne pjesme, a bio je uz to i glazbenik. Nje-

govo je djelo bilo široko prihvaćeno i do najnovijega je vremena ostalo živo. To je na prvom mjestu njegova poznata *Muka Gospodina našega Isukrsta i plač matere njegove* (Mletci, 1753. i više od sto izdanja do 2003), pa zatim *Duhovna pivka* (Mletci, 1759). Tu su još *Životi četiriju svetaca čudotvoritelja: Frančeska od Ašiša, Antuna od Padve, Didaka i Paškala* (Mletci, 1759), pa *Pisme duhovne razlike* (1765), zatim *Osmina redovnička zabave duhovne* (Mletci, 1766), pa *Pisma čudoredna* (Mletci, 1766) i napokon lekcionar *Pištrole i evanđelja* (Mletci, 1773). Taj veliki i utjecajni opus pučke vjerske književnosti jako je pridonio oblikovanju i učvršćivanju hrvatskoga standardnog jezika u nastajanju. Od Slavonije preko Bosne do Hercegovine i Dalmacije stvarao se tako književni jezik novoštokavskih dijalekatskih obilježja, sve dosljednije štokavski i ikavski, jezik nama najpoznatiji iz Kačićeva *Razgovora* i Relkovićeva *Satira*. To je naš današnji standardni jezik u nastajanju, u ranoj fazi u kojoj u njem prevladava ikavica.

Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće taj proces standardizacije jako se intenzivirao i ubrzao. Pisalo se sve više i o sve raznolikijim predmetima u sve novim životnim sferama. Tu se više ne mogu navoditi niti svi važniji naslovi. Počelo je i izričito ujednačivanje i normiranje. A neka djela bila su tom gibanju kao zamašnjak. Tu je na početku franjevac Dubrovčanin Joakim Stulli (1730-1817) sa svojim gigantskim leksikografskim djelom. Na krštenju je dobio ime Mihajlo Antun. Sustavno je i uporno cijeli život radio na tome da skupi što više rječničkoga blaga kojim se može hrvatski književni jezik kao standardni uvesti ravnopravno u jezičnu komunikaciju nadetničke civilizacije njegova vremena. Svoj je leksikografski pothvat započeo godine 1760., a skupljenu leksičku građu objavio u tri puta po dvije knjige. To su *Lexicon Latino-italico-illyricum* 1-2 (Budim, 1801), pa *Rječoslozje ilirsko-italijansko-latinsko* 1-2 (Dubrovnik, 1806) i *Vocabolario italiano-ilirico-latino* 1-2 (Dubrovnik, 1810). Taj je rječnik zasnovan vrlo široko. U njem nema traga baš nikakvom purizmu. U onom je času trebalo skupiti što više, sve što je moglo poslužiti. No glavnina njegove leksičke građe pocrpena je iz objavljenih djela dubrovačkih pisaca. Ali je uključio i djela iz drugih krajeva, kojima jezik ima čakavsku boju, a uključio je i kajkavskog materijala. Unosio je riječi iz glagoljaške književnosti i iz drugih slavenskih jezika. Zato mu je rječnik bio prihvaćen na svim stranama i poslužio je za snalaženje u bogatoj cjelini hrvatskoga leksika. Kada je Stanko Vraz u Zagrebu objavio zbirku pjesama na književnom jeziku kakav su razvijali ilirci znao je da čitatelji neke riječi

ne će razumjeti. Zato je knjižici dodao rječnik. A u predgovoru je kajkavske čitatelje uputio na rječnike Stullijev i Karadžićev, sasvim ravnopravno, da se snalaze u ilirskom leksiku. To jasno osvjetljuje ulogu koju je odigrao Stullijev rječnik, a poslije je sjećanje na nju posve izbledjelo jer su ga potisnuli hrvatski vukovci.

Još jedan uteg na tom moćnom zamašnjaku predstavlja djelo kojim je to razdoblje obilježio Matija Petar Katančić (1750-1825), rodom iz Valpova, također franjevac. On je ostavio veliko učeno djelo kojim je utemeljio panonsko starinoznanstvo. Pisao je većinom latinski. Za razvoj hrvatskoga književnog jezika od temeljne su važnosti dva njegova djela. Jedno su *Fructus auctumnales in iugis Parnassi Pannonii maximam partem lecti Latia et Illyrica cheli decori* – „Jesenske plodine na prijevojima panonskoga Parnasa najvećim dijelom ubrani latinskom i ilirskom lirom ukrašeni“. To je zbirka pjesama, latinskih i hrvatskih, stilistički vrlo izrazito oblikovanih, što u duhu klasicizma, što predromantizma. Tako su tu zastupane obje stilističke formacije kojima se izražava epoha prosvjetiteljstva. U obje se tu uključuje hrvatski jezik. On se time predstavlja kao jezik jedne od europskih književnosti 18. stoljeća. Znatno je u istom smislu i Katančićevo eksperimentiranje s reproduciranjem antičkih lirskih strofa u hrvatskom jezičnom mediju. Sve je to vrlo važan prinos izgrađivanju hrvatskoga književnoga jezika kao standardnog.

Važno je Katančićevo djelo na hrvatskom jeziku prijevod čitave *Biblije*, prvi hrvatski koji je objavljen tiskom, posmrtno, (Budim, 1831), a dovršen negdje 1815. Taj prvi hrvatski *tiskani* prijevod *Biblije* nosi vrlo opširan naslov u kojem se kaže da je *Sveto pismo... sada u jezik slavno-ilirički izgovora bosanskoga prinešeno*. Taj jezik je po dijalekatskim obilježjima novoštokavski ikavski, hrvatski književni jezik kakav se tada već počeo uvelike nadregionalno stabilizirati i postajao standardan. U njoj su sasvim u duhu Tridentskoga sabora doneseni naporedo u dva stupca hrvatski prijevod i izvornik, u Rimskoj crkvi službena *Vulgata*, a Katančićev je prijevod vrlo pomnjivo doslovan. Taj prijevod cijele *Biblije* imao je dakako za hrvatski književni jezik i njegovu standardizaciju slično značenje kao što su takvi prijevodi imali za druge jezike i njihovu standardizaciju. I bio je vrlo dobro prihvaćen, ne samo na štokavskom području. Pokazuje to zabilješka koju je 1833. u Fužinama u svoj primjerak unio čakavac Bartol Šverljuga, na samoj granici čakavskoga i kajkavskog narječja: *Buduć Pismo Sveto u jeziku horvatskom od mladosti svoje ja serčeno želil jesam ne samo vidit nego i u kući imati ga, i sada po svemogućnosti Bož-*

joj dobih ga, koje želim da i moji otkvetki uživali i zapovidi njegove dobrovoljno zveršavali budu. Svoj zapis je Bartol Šverljuga ispisao slavonskim latiničkim slovopisom. To je prekrasan odjek Katančićeva velikog truda i pokazuje da je, suprotno onom što su nas učili, Bartolu Šverljugi „jezik ilirički izgovora bosanskoga” bez zadržke bio njegov hrvatski jezik.² Jasnno se razabire: narodni preporod lebdi u zraku.

Treći uteg na zamašnjaku koji kao da je pokretao izgradnju hrvatskoga književnog jezika i njegovu sve bržu standardizaciju bio je Katančićev doslovni suvremenik leksikograf Josip Voltić – Voltiggi (1750-1825) rodom iz Tinjana u središnjoj Istri. Živio je u Beču. Radio je samostalno uz potporu mecene koji ga je upoznao jer mu je bio učitelj hrvatskoga jezika. Glavno mu je djelo *Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom ili pismenstvom* (Beč, 1803). On je „ilirički jezik” vidio rasprostranjen na vrlo velikom prostoru od Jadrana do Sjevernoga mora, ali jezik koji opisuje nije nego hrvatski u svojoj svojoj dijalektnoj raznolikosti. U rječniku pretežu ikavski refleksi jata, ali se nalaze i ijekavski i ekavski. U njem su skupljene riječi iz svih triju narječja i iz starijih rječnika. Gramatika se oslanja na tradiciju hrvatske gramatike i uvodi ju u 19. stoljeće. Hrvatske je riječi pisao slavonskim latiničkim slovopisom, koji je već od druge polovice 18. stoljeća sve više integrirao hrvatsku pismenost izvan kajkavskoga područja.

Četvrti je uteg na tom zamašnjaku Francesco Maria Appendini (1750-1825), pravi Talijan, kojemu je rodno mjesto bio Piorino kraj Torina. Kao redovnik pijarist radio je kao nastavnik i ravnatelj na učilištu u Dubrovniku, a poslije je bio ravnatelj liceja u Zadru. Napisao je talijanski znatna kulturnopovijesna i književnopovijesna djela o Dubrovniku, koja su do danas ostala temeljna za dubrovačke studije i, također na talijanskom, do tada najopsežniju gramatiku hrvatskoga jezika: *Grammatica della lingua illirica* (Dubrovnik, 1808). Poznavao je sve hrvatske gramatike i nastavio njihovu tradiciju. U svojem gramatičkom opisu polazio je od dubrovačkoga govora, koji je bio naučio, ali ga je proširio „dalmatinsko-bosanskim”, a to će reći ikavskom štokavštinom, dijalektom koji je i on smatrao najsavršenijim i najčišćim.

Svoju gramatiku Appendini je zasnovao na dubrovačkoj ijekavskoj štokavštini, ali je uzeo u obzir i ikavštinu kako se govori po Dalmaciji.

² Bartol Šverljuga je šunkundjed autora ovih redaka. Zapis je unesen u primjerak petoga sveska Katančićeva prijevoda koji se nalazi u njegovu posjedu i pohranjen je u njegovoj knjižnici.

ji. Ta gramatika jasno prikazuje nadregionalni karakter onovremenoga hrvatskoga književnog jezika. A odigrala je važnu ulogu i prikazujući ga slavistici koja je upravo tada nastajala u europskim znanstvenim središtima. Predstavljala je hrvatski književni jezik u važnom razdoblju europske kulturne povijesti. Appendinijevo je gramatičko djelo bilo i jedno od uporišta od kojih je polazio naš narodni preporod.

U Francuskoj je prosvjetiteljstvo pod kraj stoljeća iznjedrilo revoluciju. Ta je revolucija u svojoj kasnoj, bonapartističkoj fazi zapljusnula i južni dio hrvatskih zemalja. Napoleonova vladavina donijela je mnogo novoga pa se to odrazilo i na jezičnom polju. Francuska uprava u ilirskim provincijama bila je u načelu dosljedno dvojezična. Izlazile su u Zadru od 1806. do 1810. i upravno-političke novine *Il reggio Dalmata – Kraljski Dalmatin* u dva stupca, lijevo talijanski i desno hrvatski (*arvacki* kako se u tim novinama zove). Po svojim dijalekatskim obilježjima to je novoštokavski ikavski, jezik kakav je Kačićev i Relkovićev. To je jako proširilo područje primjene hrvatskoga jezika, snažilo je njegovu polivalentnost i ubrzanim ga je koracima privodilo standardizaciji. Te su novine tako djelovale, kako god im je jezik bio tek mukotržno improviziran prijevod talijanskih i francuskih izvornika.

Napoleonov guverner ilirskih provincija maršal Marmont i sam je znao nešto hrvatski i namjeravao mu dati službeno mjesto u upravljanju njima. Oduševljavao se dubrovačkim govorom i jako je cijenio Appendinija. Taj mu je posvetio svoju gramatiku. Može se pretpostaviti da ga je i poticao da ju napiše. On je kao mecena podupirao i Stullija i pomogao mu da u Dubrovniku tiska svoj talijansko-ilirsko-latinski rječnik, pa mu ga je Stulli i posvetio.

Iz iste te jezične politike francuske uprave proizašla je i gramatika koju je napisao i tiskom objavio Šime Starčević (1784-1859) rodom iz Žitnika nedaleko od Gospića u Lici, stric poznatijega Ante. Ta je gramatika naslovljena *Nova ričoslovnica ilirička vojničkoj mladosti krajiškoj poklonjena trudom i nastojanjem Šime Starčevića župnika od Novoga u Lici* (Trst, 1812). Iste godine izašla je i Starčevićeva *Nova ričoslovnica iliričko francuska prinešena po Šimi Starčeviću župniku od Novog u Lici na potribovanje vojničke mladosti iliričkih država* (Trst, 1812). To je prijevod i obradba jedne njemačke gramatike francuskoga jezika izrađen po nalogu francuskih vlasti. Došlo je bilo vrijeme da su lički, kordunski i banovski graničari, oni pismeni među njima, morali učiti francuski.

Starčević nije opisao jezik dubrovačke književnosti, nego ikavsku novoštokavštinu kakva je u Kačića i Relkovića. To je po njem bio jezik za javnu porabu u vojnoj krajini. U tome se jasno razlikuje od Appendinija. Tu se pokazuje i kako se hrvatski jezik standardizirao u novoštokavskoj dijalekatskoj stilizaciji i koja su tu pitanja tada još ostajala otvorena. Starčević je u svojoj gramatici prvi uveo razliku između silazne i uzlazne intonacije uz kratki naglasak i tako je tek on do kraja opisao novoštokavsku akcentuaciju. Standardizacija novoštokavske boje tu je doista dozrijevala, sporo, ali nezaustavljivo.

Ovdje treba spomenuti još jednu slavonsku gramatiku. Napisao ju je Ignjat Alojzije Brlić (1795-1855), svjetovnjak, trgovac iz Broda na Savi (Slavonskoga Broda), koji se u trenutcima dokolice bavio književnošću i jezikoslovljem. Svoju je gramatiku napisao njemačkim jezikom i dao joj naslov: *Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slawonien, Serbien, Ragusa etc. dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird* – „Gramatika ilirskog jezika kako se taj govori u Bosni, Dalmaciji, Slavoniji, Srbiji, Dubrovniku itd. te od Ilira u Banatu i Ugarskoj” (Budim, 1833. i još dva dotjerana izdanja: Zagreb, 1842. i 1850). Po naslovu se razabire da bi to imala biti gramatika književnoga jezika svih Hrvata i Srba, a u njoj se opisuje živi narodni govor onodobnoga Slavonskoga Broda. Po tome kako Brlić bilježi naglaske razabire se da je to staroštokavski slavonski dijalekt. Takav je Brlić smjerao da bude taj sveopći „ilirski jezik” i da mu se tako zasnuje standardizacija. Jednako je nastupao i poslije za narodnog preporoda protiveći se, dakako, književnojezičnom projektu Gajevih iliraca.

Na prijelazu iz 18. stoljeća u 19. u habsburškome je vladanju toliko ojačala javna poraba hrvatskoga jezika da je njegovo ujedinjavanje i funkcionalno osposobljavanje postalo briga bečke apsolutističke i centralističke vlasti. Obično se, ne bez razloga, govori o njezinim germanizatorskim težnjama, ali se od toga lako previđa da je ta ista vlast, težeći za podizanjem naobrazbe širih podaničkih slojeva, učinila ne malo za njegu i razvoj narodnih jezika u Carstvu, dakako u pučkim okvirima, a ne na razini više izobrazbe. U to je uključen divovski leksikografski pothvat dubrovačkoga franjevca Joakima Stullija. Kad je on dovršio svoj prvi rječnik, onaj latinsko-talijansko-ilirički, donio je 1782. svoj golemi rukopis u Beč da ga izda tiskom pod pokroviteljstvom i uz pomoć cara prosvjetitelja Josipa II. (vladao 1765-1780. kao suvladar Marije Terezije, a onda do 1790. sam kao car). Vladar se je zauzeo za taj pothvat i poklo-

njena mu je puna pozornost. Oko toga su okupljeni stručnjaci i kod njih je prevladalo mišljenje da Stullijeva dubrovačka grafija nije prikladna za taj pothvat od temeljne važnosti jer ju većina govornika hrvatskoga jezika teško čita. Tim se pitanjem napokon pozabavila učena komisija kojoj je prvak bio Požežanin Antun Mandić (1740-1815), tada zagrebački kanonik, a poslije đakovački biskup. Bio je važan i odgovoran dužnosnik u prosvjeti, zadužen za hrvatski književni jezik štokavskih dijalekatskih obilježja. Toj su komisiji uz druge pripadali i Marijan Lanosović i Joso Krmpotić. Raspravljalo se temeljito i opširno. Komisija je došla do jednodušnog zaključka da će korist od Stullijeva rječnika biti mnogo veća ako se hrvatske riječi u njem ispišu latiničkim slovopisom (grafijom) kakav se uobičajio u Slavoniji i odatle proširio u Bosnu, pa i sve do Dalmacije. Stullij je prihvatio tu odluku i svoj je rukopis mukotrпно preradio u tom smislu. Sve se to, dakako, jako otegnulo i rječnik je izašao tek 1801. u Budimu.

Nije potrebno posebno objašnjavati i obrazlagati da je takvo bavljenje tim pitanjima i proširenje polivalentne uporabe hrvatskoga književnog jezika značilo ozbiljan korak u smjeru njegove standardizacije. Ona još ni približno nije bila dostignuta, ali kretanje prema njoj bilo je već neobrativo. A slavonska grafija počela se pokazivati kao temelj za svehrvatsku. Sva je prilika da bi ona to bila i postala da do ujednačenja latiničkoga slovopisa nije došlo na sasvim drugi način i po sasvim drugim grafijskim načelima. To je standardno ujednačenje slovopisa došlo tek na krilima narodnog preporoda. Kako god je bilo snažno oduševljenje i prodoran entuzijizam koji ga je iznio, potrajalo je nešto vremena dok se ono ustalilo onakvo kakvo je u našoj porabi i danas.

Kada je austrijsko vladanje poslije pada Napoleona učvrstilo svoju vlast nad Dalmacijom, ostala je nova uprava pri ograničenoj javnoj uporabi hrvatskoga jezika kakva je bila uvedena pod Francuzima. Tu se onda na duži rok postavljalo pitanje ujednačivanja književnoga jezika i osobito latiničkoga slovopisa. Austrijski namjesnik Dalmacije barun Franjo Tomašić (1761-1831) rodnom Riječanin sazvaio je 1820. u Zadru učenu komisiju da se pozabavi tim pitanjem i predloži kako misli da je tu najbolje postupati. Prvak je u toj komisiji bio ugledni Franjo Marija Appendini, a članovi sve dalmatinski kulturni radnici od imena i s njima grkokatolički svećenik Mihajlo Bobrowski, nastavnik teologije i filozofije na sveučilištu u Vilnu (Vilnius), od koga je slavistika, tada tek u nastajanju, očekivala mnogo. Ta je komisija zaključila temeljitu reformu latiničkoga slovopisa

za hrvatski jezik. Glavno joj je načelo bilo da svaki glas treba po mogućnosti bilježiti samo jednim i uvijek istim slovom. To je u svojim zaključcima i dosljedno provela, a njezin slovoпись se odmah počeo službeno rabiti, njime su se tiskale knjige, osobito školski udžbenici, proglasi i razglasi, službene uredbe i sve čime je državna uprava morala dopirati do širokih narodnih slojeva. To je, dakako, učvrstilo latinički slovoпись za hrvatski književni jezik i sam jezik bolje pripravlilo za polivalentnu porabu na raznim životnim područjima i približavalo ga pravoj standardnosti. Taj je slovoпись ujedinió svu Dalmaciju, tek su u Dubrovniku i Kotoru ostali pri svojem tradicionalno ustaljenom slovoписu. Standardizacija štokavske boje tu je doista dozrijevala, sporo, ali nezaustavivo.

Standardizacija hrvatskoga književnog jezika, onako kako je započela, tekla je sporo i nije išla pravocrtno. Kolebala se je i vrludala. Nije bilo snage i volje koja bi ju ponijela i konačno iznijela. Onima koji bi tu snagu imali nije jezična standardizacija bila tako nužno potrebna, a oni kojima bi bila potrebna, nisu imali te snage niti su u punoj mjeri bili svjesni te svoje potrebe. No ne može se stoga, kako to neki rado čine, tvrditi da se hrvatski književni jezik u drugoj polovici 18. stoljeća nije standardizirao, da to nije bio standardni jezik u nastajanju. Bio je to, a standardizacija mu je tekla onako kako je tekla, a ne kako bi netko htio da jest. Tekla je onako kakve su Hrvatima bile povijesne okolnosti.

Pod kraj 18. i u prvim desetljećima 19. stoljeća hrvatski književni jezik novoštokavskih dijalekatskih osobina s još neprevladanim ikavsko-ijekavskim dvojtvoím jako se proširio u javnoj porabi i u literaturi već dosta raznolika sadržaja, latiničke grafije uvelike ujednačene, rabio se nadregionalno. Da takav književni jezik može vršiti svoju funkciju, mora u njem već započeti standardizacija, on mora već postajati standardni jezik (Dalibor Brozović).

Takav nedovršen i nedotjeran standardni jezik novoštokavskih dijalektalnih obilježja, nazivan najčešće ilirskim, tada je već postojao. Bio je to isti standardni jezik koji nam i danas služi, ali tada još nije bio svehrvatski. Jer sav razvoj ujednačivanja, unutrašnje konsolidacije i sve veće polivalentnosti kako je ovdje prikazan odvijao se je samo na starom jugoistočnom potezu, na okomici od Makarskoga primorja na Jadranu do Budima na Dunavu, u kojem je ishodišni položaj prevladan tako da je novoštokavski u pismenoj porabi posve prevladao sve mjesne osobine staroštokavskih dijalekata i posve potisnuo iz knjiga južni čakavski na otocima i ono malo što ga je tamo bilo ostalo na kopnu. Pomalo se je no-

voštokavski književni jezik udomio i na području sjevernoga čakavskoga. Na temelju pomnoga istraživanja dalo se je utvrditi da se poslije 1750. više nije tiskala knjiga na jeziku čakavskih dijalekatskih obilježja osim u dijaspori, među onima koje danas zovemo Gradišćanskim Hrvatima u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj (Dalibor Brozović). Izdvojen je od toga razvoja ostao prostor na hrvatskom sjeverozapadu, u Zagrebačkoj, Križevačkoj i Varaždinskoj županiji, gdje se govorilo kajkavskim narječjem.

Tamo, na hrvatskom sjeverozapadu, razvoj i izgradnja književnoga jezika kajkavskih dijalekatskih osobina u razdoblju prosvjetiteljstva jako je živnulo. To je važnim svojim dijelom nastavak vjerskoga prosvjećivanja kakvo je bila uvela već u baroknom razdoblju katolička obnova. Prosvjetiteljstva u specifičnom smislu tu i nema. Takav je pisac pavlin Hilarion Gašparoti (1714-1762) rodom Samoborac. Njegovo je golemo hagiografsko djelo *Cvet sveteh ali življenje i čini svecev* u četiri knjige (Graz, 1752., Beč, 1756., 1760. i 1761). Tu su po danima svih mjeseci skupljeni životi svetaca kojima su posvećeni. Po zamisli i izvedbi to je djelo potpuno barokno. Ono, dakako, predstavlja velik korak u izgradnji hrvatskoga književnog jezika kajkavske dijalekatske stilizacije. Ali to što Gašparoti naslovom evocira hagiografsko djelo Franje Glavinića *Cvit svetih* stilizirano čakavski, ali zamišljeno i usmjereno trodijalektalno, jasno pokazuje i Gašparotijev načelni naddijalekatski stav i svjedoči o nasljeđu ozaljskoga književnog kruga u kasnijem hrvatskom književnom jeziku kajkavske stilizacije.

I drugi su pavlini također u 18. stoljeću važni za povijest toga književnog jezika. Znatno stariji od Gašparotija bio je pisac latinskih djela o povijesti pavlinskoga reda, ugledni Ivan Krištovec (1658-1730) rodom iz Varaždina, koji je na hrvatskom jeziku objavio prijevod *Tomaša od Kempisa: od nasleđivanja Kristuševoga knjige četiri* (Beč, 1710), a napisao je i *Život svete Marte i Magdalene* (Beč, 1718). Baš pravi suvremenik mu je bio Josip Bedeković (1688-1760), učeni latinski pisac i zanimljivi povjesničar, od kojega imamo u njegovu prijevodu s latinskoga vjersko poučni priručnik *Manuale tj. ručna knjižica ili kratek nauk* (Graz, 1744), kojemu je dodao životopis svetoga Pavla Pustinjaka i popis hrvatskoga kajkavskog nazivlja. Vidi se kako se brinuo za izgradnju književnoga jezika.

Car Josip II. u sklopu svojih mjera dosljedne prosvjetiteljske sekularizacije ukinuo je 1786. pavlinski red. Tu njegovu mjeru treba gledati u širem okviru njegove kulturne politike usmjerene prema modernizaciji i u tom okviru ju valja i ocjenjivati. Za hrvatsku kulturu i za izgradnju

hrvatskoga jezika to je bio težak udarac. Dovoljno nam rječito o tome govori činjenica da je u Lepoglavi, u bivšem pavlinskom samostanu pravo sveučilište koje je podjeljivalo doktorate, živo žarište hrvatske naobrazbe, zamijenila kaznionica koja još i danas služi svojoj nemilnoj svrsi.

Još 1773. bio je pod pritiskom europskih vladara papa ukinuo isusovce. I to je bio težak udarac za hrvatsku naobrazbu, književnost i izgradnju književnoga jezika. Obnovljeni su tek 1814. Ali su još prije nego su ukinuti dali velik prinos hrvatskomu književnom jeziku kajkavske dijalekatske boje i svemu hrvatskomu književnom jeziku u njegovoj tronarječnoj cjelini. Isusovac Franjo Sušnik (1686-1737) rodom, kako se čini, Međimurac počeo je skupljati leksičku građu i pisati latinski rječnik s hrvatskim, njemačkim i mađarskim tumačenjima. Radio je na tome do smrti. Dovršio je samo popis oko 7 000 hrvatskih riječi popraćenih latinskim prijevodima i tek počeo raditi na zamišljenom četverojezičnom rječniku. Taj rad je nastavio i dovršio Andrija Jambrešić (1706-1758) rodom kako se čini iz Cesargrada i objavio *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* – „Latinski rječnik obogaćen ilirskim, njemačkim i mađaraskim prijevodom” (Zagreb, 1742). U četverojezičnom djelu obradio je 27 000 riječi. Većina hrvatskoga leksičkoga blaga što je uneseno u nj kajkavsko je, ali ima mnogo i čakavskoga i štokavskoga. Konceptija toga velikoga rječnika, iako mu je težište kajkavsko, izrazito je tronarječna. Sušnik i Jambrešić ostali su kraj sve prevage kajkavske sastavnice, prevage uvjetovane sredinom i prilikama u kojima su živjeli, potpuno vjerni načelima i temeljnom stavu ozaljskoga kruga. A svojim oduševljenjem za cjelinu hrvatskoga jezika i za sve njegovo bogatstvo izrazito se prepoznaju kao preteče narodnoga preporoda.

Skupljanjem i sustavnim prikazivanjem rječničkoga blaga razvijao je hrvatski književni jezik kajkavske boje i velikaš i visoki crkveni dostojanstvenik Adam Patačić (1716-1784) rođen u Kaštelu kraj Karlovca. Njegov enciklopedijski rječnik *Dictionarium Latino-Illyricum et Germanicum* zasnovan kao sustavni repetitorij opće naobrazbe s dobro razrađenim hrvatskim nazivljem gotovo isključivo kajkavskim ostao je u rukopisu. On nam svjedoči o izgradnji hrvatskoga književnog jezika kajkavskih narječnih obilježja, ali nije djelovao na nju jer nikada nije objavljen, pa je čak i u hrvatskoj filologiji dugo ostao nepravedno zanemaren (Ljudevit Jonke).

Među isusovcima koji su pisali književnim jezikom kajkavskih obilježja osobito se ističe Juraj Mulih (1694-1754) rodom iz Hrašća u Turropolju. Radio je kao pučki misionar i propovjednik po svoj srednjoj i

sjevernoj Hrvatskoj i među Hrvatima u Ugarskoj. Objavio je više od 30 naslova: katekizama, molitvenika, pjesmarica, molitvenih priručnika za razne bratovštine i skupne pobožnosti. Posebno se ističu veliki katekizama u dva sveska *Posel apostolski vu navuku kerščanskom postavljen* (Zagreb, 1742) i *Nebeska hrana vu sveteh jestvinah: kruhu i vinu* (1748). Književni mu je jezik kajkavske dijalekatske boje, ali u djelima namijenjenim Slavoniji i štokavske ikavske, a za Hrvate u zapadnoj Ugarskoj i čakavske. Mulih je tako utjelovljena tronarječnost. Kajkavski hrvatski književni jezik nikada nije bio zatvoren u sebe i odvojen od hrvatskoga književnog jezika drukčije narječne stilizacije, kako je hrvatska filologija kroz dulje vremena uporno sugerirala.

Kapucin je bio Matija Marković poznat kao Štefan Zagrebec (1669-1742) rodom iz Zagreba, propovjednik u Zagrebu i u Varaždinu. Taj plodan pisac objavio je pet svezaka sasvim baroknih propovijedi *Hrana duhovna ovčic kerščanskeh aliti prodeke* (Zagreb, 1715., Celovec, 1718., Zagreb, 1723., 1927. i 1734). Moćan je stilist kajkavskoga hrvatskog književnog jezika. Ali sam izričito kaže da želi poučiti male ljude hrvatskoga, slavonskoga i dalmatinskoga naroda. Pišući kajkavski smatrao je da piše za sve Hrvate, kako bismo mi danas rekli.

Najznatiji kajkavski pisac među svjetovnim svećenstvom bio je Štefan Fuček (1691-1747) rodom iz Mihovljana kod Krapine, župnik u Krapini. Njegovo su djelo *Hištorije s kratkem duhovnem razgovorom od poslednjih dugovanj*, tj. stvari (Zagreb, 1735. i drugo izdanje 1753). U svoju prozu unio je dikciju narodne pripovijetke i bajke. Mnogo se je i rado čitao. Svjetovni svećenik bio je i Baltazar Adam Krčelić (1715-1778), kanonik zagrebački, plodan i važan latinski pisac. Hrvatski je objavio *Življenje blaženoga Gazotti Auguština, zagrebečkoga biskupa* (Zagreb, 1747). Vezan uz Bečki dvor i kraljicu Mariju Tereziju bio je među kajkavskim piscima 18. stoljeća predstavnik pravoga prosvjetiteljstva, koliko god suzdržanoga. To je i župnik u Martinskoj Vesi kod Vrbovca i u Svetoj Nedjelji Mihalj Šilobod-Bolšić (1724-1787) rođen pod Okićem. Napisao je prvu aritmetiku na hrvatskom jeziku *Arithmetika horvatska* (Zagreb, 1758), kajkavski, i time utvrdio to aritmetičko nazivlje osam godina prije štokavskoga koje je 1776. uveo i sredio fra Mate Zoričić.

Od takozvane „lijepe književnosti” svjedoči o tadašnjem razvoju književnoga jezika kajkavskih obilježja kanoniker Katarine Patačić *Pesme horvatske*, koji je ostao u umjetnički izrađenom rukopisu. Ta knjižica unikat datirana je u Varaždinu 1781. Pjesnikinja je potekla od dva oso-

bito istaknuta velikaška roda, Keglevića i Draškovića, a udala se za baruna Franju Patačića, koji je sljedeće godine postao i grof. Pjesme su dobrim dijelom prepjevi s talijanskoga. Do nas je došlo još takvih rukopisnih aristokratskih pjesmarica. Ima i vinskih pjesama napitnica poteklih iz muškoga plemićkog društva. S kraja 18. stoljeća ima više anonimnih paskvila uperenih protiv istaknutih osoba onoga vremena, sve na kajkavskom književnom jeziku. Tako se izgrađivala njegova polifunkcionalnost i on je sve više postajao standardan. U tom je smislu osobito vrijedno pozornosti da je župnik Antun Vranić (†1824) na taj jezik preveo jednu njemačku verziju poznatoga pustolovno-fantastičnoga romana *Mlajši Robinzon* (Zagreb, 1796).

U razvoju hrvatskoga književnog jezika kajkavskih narječnih obilježja osobito je važnu ulogu odigrala drama. Ti su tekstovi u nj ugradili dikciju gradskoga razgovornog jezika i dali mu izražajnu gipkost kakvu bez toga ne bi posjedovao. Drame su na prvom mjestu prikazivale školske predstave uobičajene u isusovačkim gimnazijama. To su u pravilu bile latinske drame, ali su se sve više izvodile i hrvatske. U Zagrebu je taj običaj prenesen i u biskupsko sjemenište i tamo su za razliku od isusovačkih škola te predstave bile hrvatske, pa je pod biskupom Maksimilijanom Vrhovcem (1752-1827) tamo počelo raditi čak i nešto kao stalno hrvatsko kazalište. Te su drame bile hrvatske preradbe komada koji su se tada izvan Hrvatske najviše izvodili. Jednu latinsku tragediju preveo je na kajkavski hrvatski profesor zagrebačke gimnazije, isusovac Josip Sibenegg i izdao ju je pod naslovom *Lysimachus* (Graz, 1768). To je najstarija tiskana kajkavska drama. U tim dramama, kojima su predlošci strani, ipak jako dolazi do izražaja hrvatsko domoljublje. Najznatniji pisac takve književnosti je Tituš Brezovački (1757-1805), pisac izvornih komedija koje i danas još idu u živu književnost. On je u jezik svojih komada uz kajkavsku glavninu uključio i dosta štokavskih i čakavskih elemenata. Izražajnost kajkavskoga hrvatskog književnog jezika njegovim je dramskim dijalozima bitno obogaćena. Ta izdašna dramska produkcija uspostavila je živu vezu s književnim izrazom drugih europskih jezika.

Nešto kao publicističku dimenziju dao je kajkavskom hrvatskom književnom jeziku Jurij Malevac (1734-1812), rodom Slovenac iz Perudine kod Vinice u Kranjskoj, koji je stupivši u red kapucina postao kao pater Gregur Kapucin hrvatski književnik i za vrijeme rata koji je Austrija s Rusijom vodila protiv Osmanlijskoga Carstva izdavao neku vrstu novina u kajkavskim hrvatskim stihovima: *Nestrančno vezdašnjega*

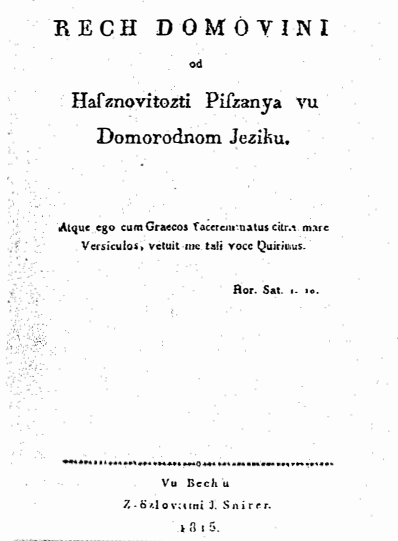
tabora (tj. rata) *ispisivanje* (1788-1790). Druga su mu djela poučna vjerska književnost. Uspješan je u versifikaciji i pjesničkom pripovijedanju, dijelom u dijalogu, u spjevu *Horvatska od Kristuševa narodenja vitija*, tj. pjesma (Zagreb, 1800).

Izrazit je pisac prosvjetiteljstva Josip Šipuš (18. st.) rođen u Karlovcu. On je na temelju vlastitoga iskustva napisao knjigu o važnom pitanju narodnoga gospodarstva: *Temelji žitne tergovine polag narave i događajev* (Zagreb, 1796). Pisao je književnim jezikom kojemu je težište narječne stilizacije izrazito kajkavsko, ali je uz to u njem i mnogo štokavskoga i čakavskoga. U tome se zrcali jezična zbilja Karlovca i njegova šireg prostora. Šipuš se u knjizi jako zalaže za ujednačen svenarodni književni jezik i ističe koliko je potreban za uspješan budući razvoj. Može se reći da se tom knjigom kajkavski hrvatski književni jezik sam prerasta i ukida. Šipuševa pak knjiga upravo zaziva narodni preporod i otvara dubok uvid u praktične životne okolnosti koje su ga tražile i omogućile.

Na samom kraju razdoblja stoje svojim tekstovima dvije osobe koje se veoma ističu svojim intelektualnim stasom. Stoje jedan pored drugoga, ali na sasvim suprotan način. Jedan je župnik u Stenjevcu kraj Zagreba, Tomaš Mikloušić (1767-1833) rodom iz Jastrebarskoga. Pisac je kalendara, prigodnih pjesama, priređivač i izdavač kajkavskih drama. Sastavio je zbornik različitoga poučnog štiva i izdao ga pod naslovom *Izbor dugovanj* (tj. stvari) *vsakoverstneh za hasen i razveselenje služečeh* (Zagreb, 1821). Ta je knjiga poučna i svjetovna, pa je po tome i doista prosvjetiteljska, ostajući, dakako, u okvirima koje zacrtava crkveni nauk, kako i priliči savjesnomu župniku. Za povijest hrvatskoga jezika u tom je zborniku osobito važna kratka književna povijest koja se tamo donosi pod naslovom *Od slovarnic, piscev i knjig orsaga horvatskoga*, a u njoj se prikazuju i dubrovački pjesnici i pjesnici čakavske Dalmacije. Sve je to Mikloušiću bio „horvatski orsag”, sve mu je to bila Hrvatska. Nije dakle istina da je tek narodni preporod Gajevim nastupom stvorio takvu perspektivu i omogućio takvo gledanje, kako nas se uporno učilo i još nam upornije sugeriralo. Mikloušić pak tu uključuje i latiniste i tako zasni-va poimanje hrvatske književnosti kakvo je sasvim primjereno ovom našem vremenu. On je, uostalom, suvremenik prvih početaka ilirskoga pokreta i hrvatskog narodnog preporoda, ali je tada bio već star i gledao za sobom na bogat život ispunjen književnim i kulturnim radom. U pitanjima književnog jezika bio je kajkavski čistunac. Pozivao je „domorodce” da se ne povode za poznavateljima „slavonskih pisaca” i neka im ne

omrzne vlastiti „hrvatski jezik”. A ipak je svim svojim bićem, kao malo tko, najavljuvao narodni preporod koji je već bio u zraku.

Drugi temeljno važan tekst na kraju toga razdoblja napisao je Antun Mihanović (1796-1861) rođen u Zagrebu, poslije pjesnik hrvatske himne. On je još prije prvih javnih nastupa iliraca, još kajkavskim hrvatskim književnim jezikom, napisao i izdao brošuru: *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnem jeziku* (Beč, 1815). Trebala je potaknuti naobražene slojeve hrvatskoga društva da čitaju i pišu hrvatski. Svi su dobro znali strane jezike. Ali bez hrvatskoga čitanja i pisanja narod nije mogao postati duhovna zajednica kakve su u svijetu bile priznate i potvrđene, nije sebi mogao izboriti budućnost i mjesto među njima. Za tu njegovu knjižicu uzor mu je bio i dao mu predložak talijanski književnik Francesco Algarotti, svojom raspravom *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua* – „Ogled o potrebi da se piše vlastitim jezikom” iz godine 1750. Tako se i time izgradnja i standardizacija hrvatskoga jezika uključivala u razvoje onodobnoga europskog svijeta.

Antun Mihanović, *Reč domovini*, 1815.

Pišući svoju brošuru Mihanović je bio još vrlo mlad. Pred njim je bio bogat život ispunjen književnim i kulturnim radom. On se je poslije pridružio ilircima, u njihovu je krugu i on ponio narodni preporod. Pisao je svehrvatskim standardnim jezikom, na njem je ispjevao besmrtnu pjesmu

koja je postala hrvatskom himnom, a stojeći još sasvim na početku kajkavskim je književnim jezikom najavio budućnost i uputio na pravi put.

Istomu vremenu pripadaju i pisci gramatika kajkavskoga hrvatskog književnog jezika. To je, dakako, važan korak u njegovoj standardizaciji. Prvi je gramatičar Franjo Kornig (†1807) rodom iz Radgone na Muri u Štajerskoj. Školovao se je u Zagrebu i radio kao učitelj u Samoboru. Svoju gramatiku napisao je na njemačkom jeziku kao udžbenik za Nijemce koji tek uče hrvatski: *Kroatische Sprachlehre, oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen* – „Udžbenik hrvatskoga jezika ili uputa Nijemcima da u kratko vrijeme temeljito nauče hrvatski jezik” (Zagreb, 1795). Preradba toga djela u drugom izdanju pripisuje se Josipu Ernestu Matijeviću, rođenomu 1741. u Ivaniću. To je *Horvatska gramatika oder Kroatische Sprachlehre zum Gebrauche aller jener, besonders der deutschen Kroatiens Einwohner, welche Lust haben, die kroatische Sprache gründlich zu erlernen* – „Hrvatska gramatika ili udžbenik hrvatskoga jezika za porabu svima onima, osobito pak njemačkim stanovnicima Hrvatske, koji imaju volje temeljito naučiti hrvatski jezik” (Zagreb, 1810). Ta je preradba slaba i Kopitar ju je loše ocijenio. Matijević je napisao i udžbenik njemačkoga jezika za Hrvate: *Pomum granatum oder der Kern der deutschen Sprache kroatisch expliziert* – „Granatna jabuka ili jezgra njemačkoga jezika razložena hrvatski” (Zagreb, 1771). I to je, dakako, prinos gramatičkoj obradbi, a time i standardizaciji kajkavskoga hrvatskog književnog jezika.

Najznatniji je njegov gramatičar Josip Đurkovečki (1761/2-1832) rođen u Svetom Ivanu Zelini. Bio je župnik u Samarici kraj Čazme. On je na samome kraju razdoblja dao sintezu razvoja kajkavskoga književnog jezika napisavši mu gramatiku: *Jezičnica horvatsko-slavinska za hasen Slavincev i potrebnoču ostaleh stranskoga jezika narodov – Kroatisch-slavishe Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen* (Pešta, 1826). Hrvatski jezik tu opisuje kontrastivno naprama njemačkomu. Jako se zalaže za jezičnu čistoću i za zbližavanje kajkavskoga i štokavskoga hrvatskoga književnog jezika. Iz perspektive mlađega vremena pokazuje se kao da je stavio točku na izgradnju kajkavskoga književnoga jezika jer je taj samo deset godina kasnije posve uzmaknuo pred općom porabom štokavskoga.

U to je doba (1826) Franjo Strehe preveo na kajkavski hrvatski književni jezik Voltaireovu *Henrijadu*, ali mu je taj prijevod ostao u rukopisu. To je gotovo simbolično za kajkavsku književnost doba prosvjetiteljstva.

Voltaire je tu progovorio vrlo kasno, a i tada mu glas nije javno odjeknuo. I Voltaire i Rousseau, dakle glavni prosvjetiteljski mislioci, najradikalniji, bili su u hrvatskoj književnosti toga razdoblja sasvim potisnuti i prigušeni. Kako se javno gledalo na njih pokazuje Antun Ivanošić, koji u predgovoru svojega djela *Svemogući neba i zemlje stvoritelj* (1788) o njima piše ovako: *Otrovni pisac Volter Roussavio* (tj. Rousseau) *i ostali mlogi pisci, sadašnjega osobito vrimena krivi naučitelji*. Potpuno ih odbacuje, ali svojom potrebom da ih u polemičkom tonu izričito spomene posvjedočuje da su u intelektualnom optičaju hrvatskih zemalja tada ipak bili prisutni. No u objavljenoj književnosti spominju se samo s najoštrijom osudom.

Iz pisanja kajkavskih pisaca, pa i iz komedija Tituša Brezovačkog razabire se da nije sklon niti jozefinizmu svojega vremena, ublaženom i umjerenom obliku prosvjetiteljstva koji je za Josipa II. bio službena vladarska politika. Postavlja se stoga pitanje ima li uopće smisla kada je riječ o toj literaturi u hrvatskim zemljama govoriti o prosvjetiteljstvu. Odgovor je unatoč svemu potvrđan. Ne samo da smisla ima, nego je bez toga pojma nemoguće valjano razumjeti književnost i književni jezik od druge polovice 18. do prvih desetljeća 19. stoljeća. Jer premda se prosvjetiteljske ideje ne odobravaju i ne prihvaćaju, ipak se, bez obzira na načelne stavove, slika svijeta sekularizirala, profani predmeti dobili značenje kakvo u pisaca katoličke obnove nisu imali i književnim se jezikom piše o predmetima koji se prije nisu zamjećivali. Prosvjetiteljstvo tu naročito dolazi do izražaja u kritici prilika i društvenih odnosa, što se razabire i u pisaca koji su sasvim protivni svakom prevratnom nastupu. Sve je to, dakako, vrlo važno za književni jezik. On se time osposobljuje da se njime govori o sve novim stvarima, o stvarima koje su prije toga ostajale izvan vidokruga naobraženih ljudi. Time se jača njegova izražajna moć, razvija mu se polivalentnost i postiže da sve više postaje standardni, da se do kraja uključuje u jezičnu izražajnost nadetničke civilizacije kojoj njegovi govornici pripadaju, te tu pripadnost čini punovrijednom na višoj razini novoga vremena. Zbog toga je ovo poglavlje i trebalo biti naslovljeno onako kako naslovljeno jest.

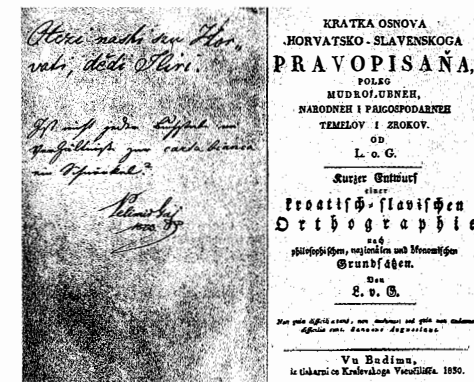
Ovo i prethodno poglavlje bit će vjerojatno nešto teže čitati nego ostale dijelove knjige. Ona su, naime, opet i opet poprimala karakter enciklopedijskoga priručnika. To nije u skladu s temeljnom zamisli ove knjige, ali je bilo potrebno jer u nas i naobraženi čitatelj jedva da ima konkretne predodžbe kakav je bio hrvatski književni jezik 17. i 18. stoljeća, osim, dakako, klasičnih pjesnika dubrovačkoga baroka, Kačića i Relkovića, a

bez takvih konkretnih predočaba ostajalo bi sve što se o tim razdobljima kazuje uopćenim rečenicama jalovo praznorječje i isprazno naklapanje. Trebalo je predočiti materijal, omogućiti da se stvori konkretna predodžba, a to tu nije išlo bez uredno raspoređenih suhih podataka. O tome se, naime, u našem školstvu ništa ne uči. Tu su bili uspješni oni koji su nam utuvljivali da naš suvremeni književni jezik počinje s „Vukom i Gajem”, pa čak i 1850. s „bečkim književnim dogovorom”. No o tome će ovdje biti još govora. Bilo je nužno ispuniti nekako tu prazninu, ali tako sažeto da se opušteno razlaganje ne prelije u svojem preobilju. Jer ono za što se htjelo da vjerujemo kako ga od puste nevažnosti gotovo i nema, u istinu je i mnogo i važno, sve u svemu vrlo vrijedno. Trebalo je vratiti zametnutu baštinu. Odatle zamorni ton enciklopedijskog priručnika. A potrebno je ovdje upozoriti da usprkos dojmu koji se lako može stvoriti podatci u tekstu koji djeluje kao leksikon ni približno nisu potpuni. Spominje se i navodi samo najvažnije i onoliko koliko je potrebno da se stvori živa i dostatno utemeljena slika, dovoljno razvedena da bude živa. Komu treba potpunost, mora se obratiti pravim priručnicima i enciklopedijama.

Narodni preporod

Svi znaju o važnosti ilirskog pokreta i narodnog preporoda za povijest hrvatskoga književnog jezika i njegova standardnog oblika kakav je danas. O tome se uči. Istina, i oko toga je štošta krivo nasađeno, i tu treba dosta toga ispravljati, ali znanje o prijelomnoj važnosti preporoda u povijesti hrvatskoga književnog jezika ispravno je i ostaje nam trajna kulturna stečevina. Sve je to prisutno u našoj izobrazbi, pa će se o tome ovdje moći pisati opuštenije, bez mnoštva enciklopedijskih podataka.

Kada pak počinje to razdoblje, kada narodni preporod nastupa u jezičnoj standardizaciji, to u ovom slučaju, iznimno, nije teško odrediti niti će oko toga biti rasprave. Narodni preporod, što se književnoga jezika tiče, počinje godine 1830. Tada se, naime, u Budimu pojavila knjižica *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja poleg mudrolubneh narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov* – *Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographie nach philosophischen, nationalen und ökonomischen Grundsätzen* mladoga studenta prava Ljudevita Gaja (1809-1872). Bila mu je tada svega dvadeset i jedna godina. Knjižica je objavljena, kako joj već naslov kaže, usporedo na hrvatskom i na njemačkom jeziku. A narječna stilizacija hrvatskoga književnog jezika u njoj je kajkavska. Ipak njome počinje narodni preporod, tada, dakako, još u nastajanju, i bitno će djelovati na razvoj hrvatskoga književnog jezika. Ta je neugledna knjižica, naime, konačno i mjerodavno riješila pitanje latiničkoga slovoписа (grafije) svemu hrvatskomu narodu za sav hrvatski jezik.

Ljudevit Gaj, *Kratka osnova hrvatsko-slavenskoga pravopisanja*, 1830.

Gaj je tu potpuno prekinuo s tradicijom različitih hrvatskih latiničkih slovopisa, pa i najraširenijeg i tada najintegrativnijega slavonskog, i ugledajući se u Vitezovićevu namisao sve je hrvatske glasove pisao po jednim latinskim slovom, a kad je trebalo, dodavao im je dijakritičke znakove. Nije to u njegovoj prvoj zamisli bilo onako kako mi pišemo danas. Mjesto kvačice on je kao Vitezović nad palatalne suglasnike stavljao tilde (~), a samo na visoka slova *d* i *l*, kako bi označio da su to glasovi *đ* i *lj*, stavljao je kvačice.

Tom knjižicom Gaj je doista riješio pitanje latiničke grafije za sve Hrvate. Ali samo ako se gleda iz povijesne perspektive, iz ove naše. U onim godinama, 1830. i odmah poslije nje nije se dogodilo ništa. Gajevoj knjižici nije se poklonila nikakva pozornost, ona je i ostala jedina publikacija tiskana njegovim novim slovopisom. Koliko god dobro taj bio zamišljen, nisu se radi njega napuštale stoljetne navike. Nije to bila situacija u kojoj bi se kretalo ni od čega. Hrvatski latinički slovopis je postojao, samo nije bio jedinstven i ujednačen, nije bio prikladan da ponese jezičnu standardizaciju. A vrijeme je zahtijevalo upravo to.

No stvari su se ipak kretale. Pravnik Matija Smodek, koji je pripadao najužem krugu preporoditelja oko Gaja, dobio je 1831. dozvolu nastavničkoga vijeća kraljevske zagrebačke Akademije znanosti da na njoj kao neobvezatan predmet predaje „hrvatsku filologiju”. On je protivljenju Mađara i mađarskih prijatelja unatoč savjesno i uporno držao ta svoja predavanja sve do godine 1840. Bila je to prva visokoškolska nastava hrvatskog jezika, dakako kajkavskoga književnog. Smodek je okupljao oduševljene slušaće i tako stvorio nov položaj i dao novu važnost hrvatskomu jeziku.

Gaj je pak dobro osjećao što je potrebno. Zato nije popuštao, nego je nastavio: uporno, promišljeno i obzirno. Kad je izostao grafički odjek, jer slavenske ideje iznesene u *Kratkoj osnovi* elektrizirale su mlađe ljude, što je doduše stvaralo preporodno ozračje, ali nije pridonosilo ujednačavanju i standardizaciji hrvatskoga književnog jezika, – kad je dakle izostao grafički odjek i tim se novim slovopisom ništa nije tiskalo, Gaj je to uzeo do znanja i najprvo se povukao. Tek kada je 1835. dobio potrebne dozvole i počeo izdavati *Novine* i *Danicu*, kajkavskim književnim jezikom i njegovom uobičajenom grafijom, javio se je ponovno. U prvom godištu *Danice* pod naslovom *Pravopisz* ponovio je svoj prijedlog korjenite reforme i uvođenje jednoga latiničkog slovopisa za sve Hrvate. A imao je pri tome na umu, dakako, i sve druge južne Slavene. U načelu je ostao kod svoje zamisli, ali je ublažio njezinu udarnu novost time

što je, vjerojatno teška srca, napustio Vitezovićeve tilde kao dijakritičke znakove i zamijenio ih je kvačicama kakvima su se služili Česi. Ne znamo je li ga na to potaknula težnja da bude manje agresivan potpunim novotarijama ili pak grafička pragmatika. Slova s češkim kvačicama bilo je lakše naći u tiskarama na području habsburškoga vladanja. Tako se je zastro prvotni i inspirativni poticaj Pavla Rittera Vitezovića, za kojim se Gaj nedvojbeno bio poveo i koji je doveo do toga da danas pišemo latinicom tako kako pišemo.

Osim što je tilde zamijenio kvačicama napravio je kompromis s grafičkim navikama tako što je mjesto tilde palatalnost suglasnika označivao slovom *j* dodanim slovu za odgovarajući nepalatalni suglasnik za koji je trebalo označiti da je palatalan. Takvo je pisanje bilo tada uobičajeno i u Slavoniji i u Dalmaciji, pa nije predstavljalo kakvu žešću novotariju. Slovo *j* u toj posebnoj funkciji obilježavao je tako što je na nj umjesto točke stavljao akcent. Takvo *j* bilo je funkcionalno posve jednakovrijedno tildi.

Još u prvom godištu *Danice* otisnuta je Mihanovićeva *Horvatska domovina*, ispjevana pjesničkim jezikom štokavskih narječnih obilježja, takvom grafijom, a od idućega godišta (1836) tiskaju se i *Novine* i *Danica* takvim književnim jezikom i takvim slovopisom. Tim odvažnim potezom uspostavljeno je jednom za svagda jedinstvo u standardnom jeziku, što, dakako, podrazumijeva i jedinstvenu grafiju.

Gaj je bio uspješan. Nisu se održali akcenti na pomoćnom slovu *j*. Prvo se počelo pisati *j* bez točke, a onda se odustalo od označivanja. Vratilo se je tradicionalnom slavonsko-dalmatinskom latiničkom pisanju, pa i mi danas pišemo *lj* i *nj*, a poznajemo i *dj* i *gj*, ovo posljednje uglavnom u prezimenima. Slovo *đ* uveo je za Akademijin rječnik Đuro Daničić, preuzevši ga iz nordijske latinice, gdje se njime piše zvučni interdentalni spirant (kao u engleskom *this*).

Svojim taktičnim kompromisom, nošen oduševljenjem preporodnoga pokreta, Gaj je uspio bespogovorno prevladavati otpore. No isprva je, poslije pojavljivanja *Kratke osnove* i prije početka izlaženja *Novina* i *Danice* nastupila tišina. Bar što se konkretnih reformskih zahvata u slovopis i književni jezik tiče. Ali je upravo tada, godine 1931., protužio Pavao Štoos (1806-1862) o Hrvatima koji hoće zaboraviti svoj jezik i postati drugi narod. Protužio je svima čujno i to je odjeknulo kao bojni poklič i poziv na akciju. A 1832. izdao je tada dvadesetgodišnji Ivan Derkos (1808-1834), tek dvije godine pred svoju smrt, izvanredno važnu latinsku knjižicu: *Genius patriae super dormientibus suis filiis: seu Folium patrioticum pro*

incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, in excitandum linguae patriae studium – „Genij domovine nad usnulim svojim sinovima: ili Domoljubni list za stanovnike kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije kao poticaj za nastojanje oko otačkoga jezika” (Zagreb, 1832).

U toj se knjizi Derkos vrlo temeljito bavi pitanjem zajedničkog standardnog jezika koji je hrvatskomu narodu za njegov razvoj nužno potreban. Razmatrajući zatečeni položaj od kojega pri tome treba polaziti, utvrđuje da je književni jezik koji se rabi u Slavoniji tako blizak onomu koji se rabi u Dalmaciji da ih je lako i posve ujednačiti. Isto vrijedi i za književni jezik u vojnoj krajini. Drukčije je u civilnoj Hrvatskoj. Tamo se rabi književni jezik koji je vrlo blizak slavenskomu književnom jeziku u Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj. Kad bi se polazilo od toga, trebalo bi uvesti jedan standardni jezik za Dalmaciju, Slavoniju i Vojnu krajinu, a drugi za županije civilne Hrvatske i za slovenske zemlje. Derkos pita tko to želi. Odgovara odsječeno: nitko od Hrvata. Jer koliko god da je civilnoj Hrvatskoj blizak književni jezik u Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj i koliko god da su joj te zemlje prostorno i kulturno blizu, nas, veli Derkos, s Dalmacijom veže ”mistična ljubav” i od Dalmacije se ni u kojem pogledu, a najmanje jezikom, ne želimo odvajati. Ne preostaje nam dakle drugo nego svima prihvatiti književni jezik kakav je u Dalmaciji i u većini hrvatskih zemalja.

Tim odlučnim riječima mladoga Derkosa pitanje je bilo presječeno i riješeno. One su lapidarno izrazile raspoloženje hrvatskoga naroda, njegovu bitnu volju da bude upravo to. Ljubav o kojoj Derkos piše doista se tada mogla pokazivati kao *amor mysticus*, kako on veli, pa se takvom pričinja još i danas onima koji silom hoće da Dalmacija ne bude Hrvatska, nego nešto „sasvim drugo”. Meni je jedan mladi Francuz skoro poslije državnog osamostaljenja Hrvatske u Splitu tumačio kako Dalmacija treba da bude Hrvatskoj ono što su Baltičke zemlje Rusiji, odnosno bile Sovjetskom Savezu: strani cijep europske kulture. Gospode Bože, što da mu čovjek kaže?! Tu treba odsjeći: ako se gleda na to odakle je sve poteklo, kako je raslo, može se reći samo jedno: sva je hrvatska kultura dalmatinska, sav je hrvatski književni jezik dalmatinski, i taj kojim se ovo piše, i po tome je sav hrvatski jezik dalmatinski. Onako kako ga je nazvao Faust Vrančić.

A ta se ljubav čini „mističnom” samo dotle dok se ne zna da su se u kajkavskom dijelu Hrvatske evanđelja i poslanice pri nedjeljnim i blagdanskim misama čitale crkvenom puku samo iz lekcionara koji su bili

kajkavske redakcije dalmatinskih knjiga. To je otkrio i objavio još Vatroslav Jagić, ali se uopće nije učvrstilo u našoj kulturnoj svijesti. Niti to sami znamo, niti ikomu govorimo. To je doista postalo neodrživo!

Iste te godine izašla je još jedna knjiga od kapitalne važnosti. Napisao ju je mentor mladih pokretača preporodnoga pokreta, grof Janko Drašković (1770-1856). Njegova *Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu Ungarsku odošlanem* (Karlovac, 1832). U toj je raspravi Drašković suvislo i sažeto iznio sav politički program hrvatskoga preporodnog pokreta. Kao hrvatski velikaš imao je neosporivo pravo u zakonodavnim tijelima sudjelovati u javnoj raspravi o svim političkim pitanjima koja su se ticala trojedne kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svojom odmjerenom i mjerodavnom riječju o tome stvorio je preporoditeljima temelj za iskazivanje političkih aspiracija. Jako je isticao državnost i neprekinutu tradiciju zasebnosti Trojedne kraljevine. A o pitanju standardnoga jezika s kojim treba zakoračiti u budućnost rekao je sve bitno već time što je svoju *Disertaciju* napisao hrvatskim jezikom i dao mu prepoznatljiva štokavska dijalekatska obilježja. Bila je to snažna potpora Gajevim jezičnim namislima još i prije nego je on s njima stupio pred javnost.

To se dogodilo kada je Gaj od 1836. počeo *Novine* i *Danicu* izdavati sa štokavskim narječnim obilježjima književnoga jezika, svojom kompromisno reformiranom latiničkom grafijom i pod ilirskim, a ne više pod „trojednim” imenom. Utjecaj njegovih listova i oduševljenje njegovih sljedbenika bilo je toliko da mu je to i kraj svih nezadovoljstava što ih je time izazvao potpuno pošlo za rukom. Uveden je standardni jezik i latinički slovoapis kojima se i danas još služimo. Velik zadatak u izgradnji hrvatskoga književnog jezika bio je time uspješno obavljen.

Nezadovoljstvo se javilo tamo gdje ga je bilo i očekivati. Nisu svi pristajali na to da napuste svoj kajkavski obojen književni jezik s kojim su se bili naviknuli lijepo živjeti. Glavni predstavnik toga otpora bio je Ignac Kristijanović (1796-1884). Rođen je i umro u Zagrebu, a službovao je kao župnik u đurđevačkoj krajiškoj regimenti. Bio je nećak Tome Mikloušića i cijeli je život ostao pod jakim utjecajem njegovih pogleda. Ustrajao je tako pri književnom jeziku kajkavskih narječnih obilježja i u toj tradiciji izdavao kalendar *Danica zagrebečka* (1834-1850) te napisao njemački gramatiku svojega književnog jezika: *Grammatik der kroatischen Mundart* – „Gramatika hrvatskoga narječja” (Zagreb, 1837). Oko njega su se

okupljali pristaše i sljedbenici nezadovoljni Gajevim reformama, ali je na dulje staze sve to ostajalo beznačajno.

Nezadovoljni su bili, dakako, i mnogi koji su već živjeli sa standardnim jezikom kako nam ga predstavljaju Kačić i Relković, novoštokavskih ikavskih dijalekatskih osobina jako oslonjenom na usmenu književnost i osobito na njezinu epiku. Takav je standardni jezik bio u sebi vrlo koherentan i narodu blizak. Taj se otpor javio tamo gdje se najviše mogao i očekivati. Najistaknutiji su mu nosioci bili Slavonac Ignjat Alojzije Brlić (1795-1855) rođen u Slavonskom Brodu i Dalmatinac Ante Kuzmanić (1807-1879) rođen u Splitu. Oni su obojica bili žarki pristaše narodnoga preporoda i zalagali su se pri tome za standardni jezik stiliziran prema štokavskom ikavskom narodnom govoru. Služili su se slavonsko-dalmatinskom latiničkom grafijom, uvelike ujednačenom. Središte toga otpora bilo je oko časopisa *Zora dalmatinska* koji je 1844. pokrenuo i 1846-1849. izdavao Ante Kuzmanić u Zadru, živo je u njem surađivao i Ignjat Alojzije Brlić iz Broda, a javljao se i Šime Starčević iz Karlobaga. Kuzmanić je osim toga otklanjao ilirsko ime i nepokolebivo ustrajao na hrvatskom. Bio je to mnogo ozbiljniji otpor Gajevu standardnom jeziku i latiničkom slovoписu nego ono nešto kajkavskih nostalgičara oko Kristijanovića i njegove *Danice zagrebečke*. Bila je to ozbiljna alternativna koncepcija, sve u okviru istoga usmjerernja, koncepcija čvrsto utemeljena u praksi hrvatskoga pisanja, tek ne svehrvatska. Odudarali su samo Dubrovnik i kajkavska Hrvatska. No skupa su bili dovoljno znatni da takvu rješenju osujete uspjeh. Kako god ta zadarska škola nije imala uspjeha pri usmjerivanju standardizacije hrvatskoga književnog jezika, *Zora dalmatinska* bila je važno i dobrodošlo alternativno središte i žarište književnoga života i književnojezičnoga razvoja. Današnji naš standardizirani književni jezik i njoj duguje mnogo.

Gaj je svojom radikalnom slovoписnom reformom uspio stvoriti dojam da se uvodi nešto novo i da svi Hrvati moraju napustiti stare navike (Dalibor Brozović). A zapravo se kada je proglašeno da se u *Novinama* i *Danici* napušta horvatski jezik i uvodi ilirski dobro znalo što to znači. Ilirski je jezik bio mladi novoštokavski standardni jezik s neprevladanim ikavsko-ijekavskim dvojstvom kakav se tada već rabio u svih Hrvata osim kajkavaca u tri županije civilne Hrvatske, hrvatskoga provincijala kako se govorilo. Taj je jezik uveden u *Novine* i *Danicu*, pojavivši se tamo bio je dovoljno nov da stvori doživljaj početka i oduševi pristaše, a dovoljno poznat i prokušat da se prihvati. Na dulje staze uspjeh je bio potpun.

Tekstovi što su se objavljivali u Gajevim listovima normirali su i ujednačivali standardni jezik. Najužem krugu preporoditelja od početka je pripadao Požežanin Vjekoslav Babukić (1812-1875), jedan od rjeđih izvornih govornika štokavskoga narječja među njima. On se osim toga od rana počeo ozbiljno zanimati za jezik. Kad je Gaj pokrenuo svoja dva lista na književnom jeziku štokavskih dijalekatskih obilježja, našao mu se je Babukić pri ruci. On je jezično dotjerivao rukopise. Lektorirao ih je, kako bismo mi danas rekli. Usklađivao ih je sa svojom predodžbom o tome kakav bi književni jezik imao biti standardan. Gajevu je jezičnu reformu stručno oblikovao i svojom jezičnom kompetencijom provodio upravo Vjekoslav Babukić. Njegova je uloga u povijesti hrvatskoga standardnog jezika doista velika.

Još godine 1836., kada su *Novine* i *Danica* počele izlaziti pod ilirskim imenom i na književnom jeziku štokavskih dijalekatskih obilježja pisanom Gajevom novom latiničkom grafijom, objavio je Babukić u *Danici* u nastavcima svoju gramatiku: *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, koja je još iste godine tiskana u Zagrebu kao zasebna knjiga. Objavljena je nešto zatim i u njemačkom prijevodu (Beč, 1839), a poslije i u talijanskom (Zadar, 1846). Ne prestajući s radom na gramatici, sve je više odustavljao od ustupaka kajkavskom i čakavskom narječju za koje je isprva sudio da su potrebni. Na tom dugogodišnjem radu zasnovana je njegova mnogo opširnija *Ilirska slovnica* (Zagreb, 1854). Sve u svemu, Babukićeve gramatike pokazuju kako je opravdan sud da je jezični standard hrvatskih preporoditelja „u početku više idealan nego stvaran, konkretan” (Dalibor Brozović). Tek u drugoj polovici 19. stoljeća Babukić je doista inzistirao na štokavskim dijalekatskim obilježjima standardnog jezika. A i u okviru standardne norme, a ne samo jezične pragmatike, pokazuje se da „u Hrvata pak Preporod još ne uvodi jezičnoga standarda s dosljedno novoštokavskim tipom, nego će se razvitak u tome smjeru odvijati sve do konca 19. stoljeća, uz borbe različitih „jezičnih škola” (Dalibor Brozović).

Uvođenje novoštokavskoga standardnog jezika u nove funkcije na mnogo širim životnim područjima i njegovo protezanje na sve Hrvate, pa i na kajkavce, koji su mu dotle ostajali uvelike tuđi, značio je u prvi mah njegovu osjetljivu destabilizaciju. Izgubila se je ona unutrašnja novoštokavska suvislost, kakva se pokazuje u književnom jeziku kakav je u Kačića, Relkovića, Ivanošića ili Katančića. Time se je unazadila standardnost. A suvislost koja se već bila postigla, morala se je mučno uspostavljati i naporno opet napipavati. Standardni jezik se sada još više

nego prije morao učiti, a morao je postati takav da se i može naučiti. Nije se moglo niti smjelo ostati na tome da novoštokavština standardnoga jezika proizlazi iz spontane jezične kompetencije onih koji se njime služe, nego je morala početi proizlaziti iz njihova jezičnog školovanja. Da se sve to slegne i ustali, potrajalo je desetljećima, sve tamo do pred kraj 19. stoljeća.

U tom oblikovanju novoga svenarodno mjerodavnoga književnog jezika ključan je događaj Matičino izdanje Gundulićeva *Osmana* 1844. u kojem je Ivan Mažuranić majstorski nadopunio izgubljena dva pjevanja (14. i 15) i tomu dodao rječnik. Time je suvereno uspostavljen kontinuitet književnoga jezika štokavskih narječnih obilježja od zlatnoga doba dubrovačke književnosti do novoga vremena na pragu budućnosti što se tada pomaljalo na vidiku. Zalog je to cjelovitosti hrvatskoga književnog jezika koji se nije dao sasvim gurnuti u stranu ni kada su stasali naraštaji koji su imali manje osjetljivosti za svu puninu baštinjenih jezičnih vrijednosti.

Dakako uz gramatiku bio je potreban i rječnik. Da se on pojavi potrajalo je nešto dulje. Slavni Ivan Mažuranić i mnogo manje poznati Jakov Užarević izradili su skupa i izdali njemačko-hrvatski rječnik: *Deutsch-illirisches Wörterbuch – Njemačko ilirski slovar* (Zagreb, 1842). Bila je to najpreča potreba jer su u sjevernoj Hrvatskoj tada mnogi naobraženi Hrvati bolje poznavali njemački nego hrvatski leksik. Da bi se hrvatski izražavali kvalificirano, morali su posezati za rječnikom.

Tomu temeljnomu preporodnom rječniku prethodila je zbirka riječi koju je Gaj radi svojih čitatelja smatrao potrebnim objaviti na kraju prvoga godišta *Danice* i *Praktični ilirsko-njemački i njemačko-ilirski rječnik* koji su sastavili Richter, Ballmann i Fröhlich (Veselić, kako se sam nazvao), a izašao je u Beču 1839. i 1840. Tu se još upotrebljavala stara latinička grafija, a u hrvatskom se predgovoru miješaju obilježja štokavskog i kajkavskoga narječja. Poslije je Fröhlich (Veselić) sam izradio priručni rječnik njemačkoga i ilirskog jezika (Beč, 1853. i 1854). Ta su filološki improvizirana leksikografska izdanja poduprla uspostavljanje i upoznavanje hrvatskoga jezika kao jednoga među europskima. Tako se je, sve korak po korak, učvršćivao njegov novostečeni položaj.

Spomenuti tu valja još i rječnik što ga je sastavio Slovenac sljedbenik ilirskoga pokreta Jožef Drobnič (1812-1861). Rodno mu je mjesto Sveta Ema, selo položeno sasvim blizu Sutli tek nešto uzvodno od Podčetrтка, ne baš daleko od hrvatske zemlje. On je pod imenom Josip Drobnič iz-

dao *Ilirsko-njemačko-talijanski mali rječnik* (Beč, 1846-1849). Rječniku je dodan njemački i talijanski prijevod prve Babukićeve gramatike. Ilirski leksik u njem mješavina je štajerskih slovenskih i hrvatskih riječi. Njegov rukopis doradili su i dotjerali Antun Mažuranić i Vjekoslav Babukić. Kako god mu je filološka vrijednost mala, uloga mu u učvršćivanju hrvatskoga standardnog leksika nije neznatna. Drobnič je poslije odustao od ilirskoga usmjerenja i dao znatan prinos kao pisac i kulturni radnik na svojem slovenskom jeziku, s kojim se je i školovao za svećenika. Kako god Drobničev rječnik predstavlja kompilaciju bez znatnije filološke vrijednosti, mnogo se kupovao i rabio, pa je i on odigrao ne malu ulogu pri proširivanju i ustaljivanju novoga hrvatskoga standardnog leksika. Načelna rješenja preporoditelja morala su se tek konkretizirati u svakodnevnici novoga vremena i sve se je to tek moralo sleći i uobičajiti.

Riješivši uspješno i trajno najozbiljnija pitanja što su se postavljala u vezi s hrvatskim književnim jezikom, preporoditelji su pokrenuli dugotrajan razvoj koji je bio potreban da se taj jezik potpuno izgradi i razvije kako bi mogao vršiti sve komunikacijske funkcije koje su mu bile namijenjene. Kako to već biva u životu, završetak je tek bio novi početak. Standardni jezik, načelno sada već definiran, trebalo je tek izbrusiti da to doista postane.

Što se upravo događalo razabire se iz predgovora koji je Rudolf Fröhlich napisao za svoju obradbu njemačko-hrvatskog rječnika što je izašao 1840. Tamo se čita: *Samo jedno još, i ovo želeće, da vu Poravnanju, i u Osnaženju svojega jezika plemenitoga ... Trudbu položiti nebi pre-puztil. na kojega Snaženje, po vseh Ztran Hvale vredni pravi, i verni Priateli, i Ljubitelji Očevine i Jezika horvatzko-Slavinzkoga vre jemput dižejuse, i z svojim Vandavanjem Knig poradi Osnaženja Jezika na plemenito Putovanje zpravljajuse.* Tu zapanjuje nerazmjer između preporodnoga žara i kompetencije u vladanju jezikom koji se želi preporučati. Pisac ne umije razlučiti štokavski od kajkavskoga. Po njemačkoj pravopisnoj konvenciji piše imenice velikim slovom. Tu se vidi što su ilirci, uvodeći uspješno standardni jezik za sve Hrvate, morali svladavati. Odluka o narječnim obilježjima standardnoga jezika i o grafiji za nj mogla se donijeti brzo. Kad su se pitanja dobro promislila i odvagnule mogućnosti, mogla je biti i trenutačna. Ali usaditi taj standardni jezik u jezičnu zajednicu, druga je stvar. Da njezini pripadnici ovladaju njime u dovoljnoj mjeri da bi se komunikacija mogla odvijati glatko, za to, ako je uveden reformom, treba vremena.

Posebnu teškoću predstavljaju civilizacijski rječnik i frazeologija. Standardni jezik mora služiti komunikaciji u nadetničkoj civilizaciji svojega vremena. Na njem se mora moći glatko sporazumijevati o svemu o čem se u dano vrijeme govori u civilizaciji kojoj taj standardni jezik pripada. Ta se sposobnost ne stječe spontanom porabom materinskoga jezika u osobnom krugu svakodnevnoga ophođenja, nego školovanjem na standardnom jeziku. Spontano naučenim jezikom to nije moguće postići. To nije mogao lako postići niti Rudolf Fröhlich, kako god je u svojem iskrenom preporodnom oduševljenju preveo i svoje prezime i pišući hrvatski prozvao se Veselić. Bio je sin krajiškoga vojnog liječnika. Otac mu je neko vrijeme bio tajnik čitaonice u Karlovcu. Gimnaziju je polazio u Vinkovcima, a onda studirao i živio u Beču. Uz rječnike napisao je i više praktičnih gramatika i udžbenika jezika s kojim se je tako bezrezervno identificirao. Pisao je i diferencijalne gramatike i udžbenike drugih slavenskih jezika jer je kao pravi preporoditelj smatrao da su oni svi zapravo samo jedan jezik i da ih sve treba predstavljati Nijemcima. Djeluje znakovito što je nakon vrlo aktivnog života s četrdeset i tri godine prevladan melankolijom i izgubljenosti završio samoubojstvom utapajući se u jezeru Mondsee nedaleko od Salzburga. On na poseban način utjelovljuje težinu položaja s kojega su preporoditelji kretali s izgradnjom hrvatskoga standardnog jezika za europsko novo doba, da ga postave ravnopravno uz ostale.

No i najkvalificiranijim suradnicima *Novina* i *Danice*, koji su hrvatskim jezikom vladali kud i kamo bolje od nevoljnoga Veselića, da mu ne uskratimo neslužben, ali po njegovu osjećaju autentičan oblik prezimena, bar u jeziku kojim se i ovo piše, – i njima je bilo teško popravljati i dotjerivati tekstove za *Danicu* i osobito za *Novine*, jer su upravo one stajale standardni jezik na pravu kušnju. Trebalo je prikazivati odnose u svijetu kako su nastajali i događaje kako su se redali, bez probiranja, a sve na hrvatskom. To je i njima bilo vrlo mučno. Taj položaj nije nam teško razumjeti, ali jest teško zamisliti ga, a još teže uživjeti se u nj. Zato se ovdje navodi što je zabilježeno da je o tome poslije pripovijedao nitko manji nego Antun Mažuranić, stariji brat Ivanov, koji je također pripadao najužem krugu preporoditelja i sudjelovao upravo kao izvrstan jezični ekspert u pripremanju tekstova za Gajeve listove. Kažu da je znao zaplakati kada bi o tome pripovijedao. Govorio bi: „Sastavljati jedan broj političkih novina to je bila velika muka”. Suradnici nisu bili naviknuti „o političkim stvarima drukčije razgovarati nego njemački; manjkali su im

hrvatski izrazi za najobičnije političke pojmove”. Raspoloživa leksikografija nije tu ništa pomagala. Kad se to zna, razumije se što je značilo kad se 1842. pojavio Mažuranićev i Užarevićev njemačko-hrvatski rječnik.

Ideje ilirskoga pokreta predstavljale su u svoje doba novost, za govorjenje o njima nije mogao biti dovoljan tradicionalni književnojezični leksik. U vremenu prije četvrtoga i petog desetljeća 19. stoljeća takvih misli i pojmova naprosto nije bilo. A pogotovu se o njima tako nije govorilo. Naši su se pak preporoditelji našli pred zadatkom da u javnosti o svem tome mjerodavno progovore hrvatski. Duhovno je to i misaono bilo prevratno vrijeme, što se poslije, godine 1848., u revoluciji pokazalo i politički.

U okviru istraživačkoga projekta posvećenog izgradnji civilizacijskog rječnika u književnim jezicima bošnjačkom, hrvatskom i srpskom koji je ovaj pisac vodio u organizacijskom okviru Balkanske komisije Austrijske akademije znanosti istražene su u tom pogledu dvije političke brošure iz prve polovice četrdesetih godina 19. stoljeća, dakle iz vremena nešto prije velike revolucije, u kojima zauzeti ilirci na hrvatskom jeziku iznose svoje političke ideje. To je istraživanje dalo relevantnih rezultata. Oni su u bitnom svojem dijelu i objavljeni u publikacijama Austrijske akademije, ali su u nas ostali potpuno nezapaženi. Ovdje se stoga mora pokušati u najsazetijem obliku iznijeti ono što je od toga najvažnije. Inače, naime, nije moguće razumjeti povijest hrvatskoga standardnog jezika u vremenu ilirizma.

Te dvije političke brošure jesu *Mali katekizam za velike ljude* Dragutina Rakovca (Zagreb, 1842) i *Šta namjeravaju Iliri* Bogoslava Šuleka tiskana zbog austrijske cenzure u prijateljskom inozemstvu (Beograd, 1844). Tada je, naime, u Austriji ilirsko ime bilo zabranjeno. Iz tih dviju brošura ekscerpirane su 322 riječi, sve koje su se svojim značenjem izravniye ili manje izravno odnosile na vlast i državu jer je projekt imao istražiti razvoj civilizacijskoga rječnika upravo na tom području. Uz pomoć neprocjenjivo vrijednog velikoga Akademijina rječnika utvrđeno je onda koje od tih riječi pripadaju tradicionalnom leksiku hrvatskoga književnog jezika i kada su se u njem prvo pojavile. Pokazalo se da od te 322 riječi njih 252 pripadaju tradicionalnomu rječniku, a za 70 se nije našla starija potvrda. U prijelomno doba, kad se počelo govoriti o mislima kakve se prije nisu niti mislile, upotrebljavaju zauzeti pisci mnogo riječi kakve se prije nisu rabile. Na tom uzorku može se točno utvrditi koliko je tu bilo kontinuiteta u jezičnom izrazu, a koliko novotarstva i prekida s tradicijom jezičnoga izraza.

One 252 riječi tradicionalnoga hrvatsko književnojezični rječnik mogu se po vremenu svojega pojavljivanja raslojiti na kulturnopovijesna razdoblja koja su ih književnom jeziku ostavila u baštinu. Najstarijem leksičkomu sloju, praslavenskomu, pripada od tih riječi njih 63. To nisu sve one koje se mogu izvoditi iz praslavenskoga, takve su naprosto slavenske i po tom se izvođenju poznaju kao takve, nego su to one za koje ima dokaza da su se već u praslavenskome rabile kao riječi. Takve su na primjer: *gospoda, knez, moć, sloboda, služba, sud, vladati, zakon, župan* i druge.

Srednjovjekovnom kulturnom sloju pripada od toga uzorka 71 riječ. Takve su na primjer: *ban, car, danak, dopustiti, država, gospodar, kralj, kruna, plemić, poklisar, sloga* i druge.

Od kasnosrednjovjekovnoga i renesansnog kulturnog sloja baštinja je u tom uzorku 51 riječ. Takve su na primjer: *buna, dužnost, izdaja, neplemenit, otpravljati, pedepsati, pravica, zastava, žezlo* i druge.

Za katoličke obnove i u razdoblju baroka pojavila se je od našega uzorka 41 riječ. Takve su na primjer: *čelništvo, domovina, osnovati, pješak, pogodba, poglavar, razdor, stolovati, ugovor, upravitelj, velikaš, zavičaj* i druge.

Riječi koje se prvi put javljaju u razdoblju prosvjetiteljstva u našem je uzorku 26. Takve su na primjer: *barjak, bjegunac, bunt, imenovati, komanda, nadvojvoda, narodnost, podanik, porez, proces, ustav* i druge.

Većina tih riječi i danas se može rabiti, manji njihov dio ima danas izraziti stilistički naboj i dočarava ozračje starine, samo vrlo malo njih ne mogu se danas više baš nikako upotrijebiti.

Riječi pak kojima uz pomoć velikoga Akademijina rječnika nije bilo moguće naći potvrde starije od dviju brošura u našem je uzorku bilo 70 na broj. Među njima je niz latinskih i grčkih europeizama kao što su *anarhija, apsolutistički, diploma, instalacija, liberalizam, literatura, opozicija, politika, tolerancija* i druge. To pokazuje da pri preporodnoj izgradnji civilizacijskoga rječnika nije bilo načelnoga i odbojnog purizma. Svi se ti internacionalizmi mogu u hrvatskom standardnom jeziku rabiti i danas. Ima posuđenica kao *garda* iz francuskog, vjerojatno njemačkim posredstvom, a iz slavenskih jezika preuzeto je *naslov, tumačnik* i *ustavan* iz češkoga, *otpor* iz češkoga ili ruskoga, *opredjeljivati* iz ruskoga, *grb* iz češkoga i poljskoga ruskim posredstvom, a tradicionalno hrvatsko *žezal* po češkom je uzoru preoblikovano u *žezlo*. Tako se rabi i danas.

Većina riječi bez starijih potvrda, ako te potvrde nisu tu promakle, nove su hrvatske riječi nastale kao kovanice stvaralačkom tvorbom ili

promjenom značenja za aktualne potrebe. I opet većina tih riječi i danas se bez sustezanja mogu upotrijebiti.

Za odgovor na pitanje o tome koliko je tradicionalnoga književnojezičnog kontinuiteta u toj izgradnji civilizacijskog rječnika kako se ona pokazuje na utvrđenom uzorku, a koliko inovacije, potrebno je utvrditi omjere. Riječi naslijeđenih iz starijih razdoblja hrvatskoga književnog jezika u tom je uzorku 252, a onih za koje nije bilo moguće naći starije potvrde 70. To je omjer od 1 : 3,5 % u korist baštinjenoga leksika. Drugim riječima, vrhunski intelektualni predstavnici preporodnoga pokreta izlažući svoje nimalo tradicionalne i sasvim nove političke ideje poslužili su se pri tome riječima od kojih su više od tri četvrtine već postojale u hrvatskom književnom jeziku. Samo do oko jedne četvrtine njih su nove riječi. To pak ne znači ništa drugo nego da su svojim izrazom duboko i čvrsto ukorijenjeni u tradiciji toga književnog jezika. Od svih pak riječi u postavljenom uzorku svega 10 se danas baš nikako i ni pod kojim uvjetima ne mogu rabiti jer se naprosto ne razumiju ili barem ne prepoznaju. To jasno govori o snažnom kontinuitetu.

Nema dakle govora o tome da bi narodni preporod predstavljao ikakav prekid kontinuiteta u književnom jeziku. On je, dakako, donio mnogo novoga. Ali je upravo dojmljivo koliko se kontinuiteta pokazalo da je pri tome zadržao. Aktivirao je i adaptirao rječničko blago starijih razdoblja i velike književnojezične tradicije. Bio je to doista preporod.

U našoj kulturnoj svijesti, međutim, jako je prisutna i upravo premoćna predodžba o narodnom preporodu kao novom početku u povijesti književnoga jezika i time snažnom prekidu svakoga kontinuiteta. Nije baš lako odgovoriti na pitanje odakle ta predodžba. Veliku je tu ulogu sigurno odigrala krilatica „Vuk i Gaj”. O tome će, o toj fatamorgani, temeljito biti govora u sljedećem poglavlju. Ali tu treba uzeti u obzir i činjenicu, sasvim nedvojbenu, da je u tri županije civilne Hrvatske, Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Križevačkoj, preporodom naglo napušten već lijepo izgrađen civilizacijski rječnik književnoga jezika koji je narječno bio stiliziran kajkavski, a dakako i sam tako stilizirani književni jezik. To jest bio potpun prekid kontinuiteta. Perspektiva tih triju županija prenesena je tu, sasvim neopravdano, na sav hrvatski prostor. To mora svatko u sebi ispravljati. Preporod je bio doista preporod, oživljavanje naslijeđenih, ali zametnutih i zapretanih potencijala, pa i jezičnih.

Za dopunjanje civilizacijskoga rječnika našla se tada pri ruci i književnost srpskoga prosvjetiteljstva. Osobito se mnogo čitao i bio koristan

baš u tom pogledu Dositej Obradović. O tome svjedoči 1866. tada pedesetogodišnji Ivan Kukuljević Sakcinski koji je mlađima htio objasniti koliko su za njegov naraštaj iliraca značile i srpske knjige. On piše u *Narodnim novinama*: ... moramo ipak priznati da smo se mi, osobito stariji književnici, sa srpskom knjigom, te duhom i smjerom kojim je pošla bila srpska književnost, počamši od Obradovića, Davidovića i Karadžića, veoma mnogo okoristili. Dakako on tu misli na štokavsko pisanje, osobito na štokavski stiliziran prozni duktus i stil. Ali se to u punom smislu može odnositi jedino na Karadžića jer su prosvjetiteljski pisci Obradović i Davidović pisali slavenosrpski, a mladim i jezično nespremnim ilircima mogli su biti korisni najviše svojim bogatim i dobro razvijenim civilizacijskim rječnikom. Tragovi utjecaja toga rječnika razabiru se u hrvatskom jeziku još i danas. Odatle su preuzete na primjer riječi *ustrojstvo* i *sveučilište*, koje danas zvuče izrazito hrvatski jer su u srpskom pale žrtvom protucrkvenoslavenskoga čistunstva Karadžićevih sljedbenika, pa od tih riječi u srpskom standardnom jeziku nije ostalo traga. Zamijenjene su potpuno europskim internacionalizmima *struktura* i *univerzitet*.

No izgradnja rječnika, pa i nazivlja, za sva područja suvremenog života onodobne Europe, i to u najkraćem mogućem vremenu, potpuna je novina, koja je značila veliku destabilizaciju i zahtijevala napor i vremena, kojega nije bilo, da se prevlada i rječničke inovacije stalože i učvrste.

Stvari su se još više zaoštrile kad je u ožujku 1848. izbila revolucija i sasvim iznenada u Gajevim novinama objavljeno: „Štampa je slobodna“. Sada se moglo i moralo izricati sasvim izričito i otvoreno ono što je pod nadzorom Metternichove cenzure ostajalo potisnuto i prikriveno. U Zagrebu je počeo izlaziti novi list *Slavenski jug*, koji je radikalno iznio revolucionarne ideje. Raspisao se je samo kratko jer je već 1849., čim je prevladala monarhistička reakcija, prestao izlaziti. U programatskim člancima što su u njem izlazili javljaju se pregršti riječi, tada sasvim novih, bez kojih hrvatski jezik danas ne možemo zamisliti. Među njima i sklop *ljudsko pravo*. Koliko god to bilo zanimljivo, ovdje se ne može pobliže razmatrati. No dosta će biti reći da je u prvom broju u programatskom članku Dragojla Kušlana riječ *država* u zagradama na francuskom, jeziku revolucije, protumačena kao *l'état*, a *društvo* kao *la société*. Oboje su nosivi pojmovi revolucionarnih ideja. A očito je: Kušlan nije bio siguran da će njegovi čitatelji razumjeti te riječi. I doista, kada se podrobnije istraži povijest njihova značenja, pokazuje se da je riječ *država* dotle značila ‚područje vlasti i uprave‘ i da je bila jednakovrijedna s riječi *pro-*

vincija. To se značenje do danas održalo u crkvenom nazivu *redoržava*, za što se također kaže *provincija*. A *društvo* je imalo samo značenja ‚skupina ljudi koji se druže‘ i ‚udrugā. Apstraktni pojmovi države bez obzira na oblik vlasti, kao što su kneževina, kraljevina, carevina, i društva bez obzira na to kako je politički organizirano, pa mu se ta organizacija može promijeniti revolucijom, prije se nije tako niti pomišljalo, pa nije trebalo niti riječi za to.

Još godine 1843. održao je Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889) u Hrvatskom saboru, gdje se do tada govorilo samo latinski, kao prvi politički govor na hrvatskom jeziku, a 1847., u predvečerje revolucije, Sabor je odlučio da od tada posluje samo na hrvatskom, da ga učini „diplomatičkim jezikom“, kako se govorilo. Bio je to prevratan čin, ali je utemeljio trajno stanje. Kad je revolucija ugušena, hrvatski je književni jezik ostao u javnoj uporabi, ako u razdobljima najčvršćeg apsolutizma ne kao jedini niti kao prvi, nego uz privilegirani njemački jezik centralističke carske uprave. No pitanje hrvatskoga civilizacijskog rječnika te pravnoga i upravnog nazivlja tako nije silazilo s dnevnoga reda.

Kada je izbila revolucija 1848., bio je to u Hrvatskoj politički vrhunac ilirskoga pokreta. Njezino pak gušenje 1949. značilo je njegov potpuni slom. Osam godina apsolutističke vladavine strogoga monarhičkog centralizma potpuno su ga dokrajčile. Može se mirno reći da je ilirski pokret doživio potpun brodolom. A ipak je on utemeljio i bitno oblikovao modernu Hrvatsku, udario joj je svoj neizbrisiv pečat. Kad se to tako vidi, a nedvojbeno je tako, postavlja se pitanje kako je to moguće, kako je kraj potpunoga političkog poraza moguća isto tako potpuna pobjeda u kulturi i naobrazbi. Odgovor tu zapravo i nije teško dati: učinio je to austrijski apsolutizam. On je doduše uništio preporodni pokret kao politički činilac, ali je obrazovne stečevine ilirizma upotrijebio za svoju kulturnu politiku prema svim Hrvatima u Carstvu, ne samo prema onima za koje je bilo nadležno Jelačićevo Bansko vijeće. Dolazilo je to iz centralističkoga ministarstva prosvjete grofa Thuna u Beču.

Da bi se to razumljelo, potrebno je i opet raskrstiti s nekim čvrsto ukorijenjenim šablonskim predodžbama. Poznato je, govori se i uči, da je austrijski monarhički apsolutizam bio germanizatorski. Da je sustavno i dosljedno ponjemčivao. I to je bez sumnje istina, ali nije sva istina. Apsolutistička je politika težila za tim da Austrijsko Carstvo bude država u kojoj će svatko tko nešto znači biti Nijemac ili mu se ne će poznati da nije. Kada se zna kakve su bile prilike i odnosi u gradovima

Habsburške Monarhije, kako su disali građani i kakav im je bio narodnosni sastav, mora se priznati da takav cilj nije bio potpuno nerealan. U građanskim krugovima svih narodnosnih sredina znalo se njemački, a i kulturno su i u društvenom ophođenju ljudi iz takvih krugova bili prilagođeni Nijemcima. Nije bilo nemoguće postići da nauče jezik toliko i da se prilagode tako da im se ne pozna da nisu Nijemci. A kako će oni privatno u svojem krugu govoriti, to vlasti nije bilo briga. Ludio skrajnje etničke netrpeljivosti kakvo je u zlehudom 20. stoljeću zahvatilo neke sredine tada se u Europi još nije bilo pojavilo. Nitko nije bio tako lud da bi smatrao mogućim, pa onda težio za tim da u Carstvu kojemu većina stanovništva nisu bili Nijemci, da bi u takvom Carstvu svi Česi, svi Mađari, svi Slovaci, svi Slovenci, svi Hrvati, svi Srbi, svi Rumunji, svi Poljaci, svi Rusini, svi Talijani, baš svi postali Nijemci. Tako lud nitko nije bio. Naprotiv, apsolutističkoj vlasti bilo je jako stalo da svojem puku podigne razinu naobrazbe, da ga opismeni i školuje. Dok ti ljudi u Carstvu nisu predstavljali ništa ozbiljnije, vlada se je živo brinula, mnogo življe nego ikoja vlada ikada prije te apsolutističke, za naobrazbu tih širokih pučkih slojeva, naobrazbu na njihovu jeziku jer nikoji drugi nisu dovoljno dobro znali i na primjereno niskoj razini. U pučkim školama apsolutistička vlada nije zatirala, nego je njegovala sve jezike carskih podanika. Na toj razini ona je za sve jezike Carevine učinila mnogo više nego ikoja vlada prije nje. A u školama za Hrvate ona je primjenjivala stečevine naobrazbe što je ponikla iz ilirskog pokreta. One su tako preko bečkoga centralističkog ministarstva prodrle do svih Hrvata u Carevini. I do onih koji su danas u austrijskom Gradšću i do kojih nikada nije dopro preporodni pokret iliraca.

Apsolutistička vlada je priznavala svoje narode, proglašavala njihovu ravnopravnost, i išla čak tako daleko da je sve zakone i zakonske odredbe objavljivala na svim njihovim jezicima. Izdavala je upravo u tu svrhu i službene novine na svim tim jezicima. To je važno vrelo za povijest svih tih književnih jezika u pedesetim godinama 19. stoljeća, kojega istraživanje jedva da je još načeto. Kad se spomene austrijski apsolutizam, nazvan po tadašnjem ministru unutrašnjih poslova Bachovim ili za razliku od starijega Metternichova neoapsolutizmom, svi misle na germanizaciju. Teško je zamisliti da je to razdoblje važno za jezike koji su se govorili u Monarhiji, a nisu bili njemački. A ipak su se svi zakoni, uredbe i proglašeni objavljivali na njima svima. Vladi je stoga bilo potrebno i stalo da se u njima svima razvija i izgrađuje pravno i upravno nazivlje.

Već 1849., revolucija je bila tek ugušena, a apsolutizam još nije nastupao sasvim otvoreno, sam ministar unutrašnjih poslova Alexander Bach potaknuo je rad na skupljanju i utvrđivanju upravnoga i pravnog nazivlja na slavenskim jezicima Habsburške Monarhije. U lipnju iste godine počelo je Ministarstvo pravosuđa rad na tom pothvatu. Okupilo je kvalificirane osobe iz svih tih naroda. Za Hrvate su u tom poslu sudjelovali Ivan Mažuranić i Dimitrija Demeter. Vlada je htjela odrediti samo jedno nazivlje za Hrvate i Srbe, ali Srbi, koje je u toj radnoj skupini predstavljao šibbenčanin Božidar Petranović, nisu pristali na to jer se nisu htjeli odreći svojega crkvenoslavenskog i ruskoga nazivlja, koje je opet bilo neprihvatljivo za Hrvate. Tako se izjalovio prvi pokušaj državne vlasti da utvrdi isti jezik za Hrvate i Srbe, kako bi joj bilo odgovaralo. Veliki je pothvat donio ploda. Izašla je službeno izdana pravno-politička terminologija za slavenske jezike u Austriji: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs* (Beč, 1853). Time je prvi put utvrđena i popisana pravna i politička terminologija za hrvatski standardni jezik. To je važna postaja na putu njegova razvitka i potpune izgradnje, a ima se zahvaliti austrijskoj apsolutističkoj vladi, germanizatorskoj.

Ona je to pak doista bila. Puštala je i željela da narod svakoga jezika njeguje svoj jezik i da se naobražava na njem, ali samo na nižoj društvenoj razini i u sferama koje su u javnom životu bile malo važne. Ako se radi o školstvu, samo u pučkoj školi. U gimnaziji je već počimao pritisak. Sve što je bilo doista ozbiljno i važno imalo se u Carevini odvijati na njemačkom jeziku. Tek odredbe vlasti imale su do puka stizati na njegovu jezik. Tako se hrvatskom jeziku, i drugima koji su bili u istom položaju, onemogućivalo da postignu punu standardnost jer ona podrazumijeva da se na takvu jeziku glatko i bez zapinjanja može govoriti i pisati o svemu što se kao tema pojavljuje u nadetničkom civilizacijskom krugu kojemu taj jezik pripada. Standardni jezici pod takvim režimom ostaju kržljavi i nepotpuno razvijeni, a to će biti da je i bila svrha, kako ne bi mogli postati ravni njemačkomu, koji je trebao trajno ostati glavni jezik Carstva, neophodan svim njegovim stanovnicima ako nisu sasvim priprosti i slabo važni ljudi. Trebalo je zadržati stanje kakvo je opisao Antun Mažuranić oko izdavanja ranih godišta Gajevih *Novina*, da Hrvati doduše govore hrvatski, ali da budu naviknuti o političkim i drugim javnim predmetima govoriti samo njemački.

Razumljivo je stoga da je apsolutističko razdoblje (1849-1860) ostalo u teškoj uspomeni kao vrijeme potištenosti i pritisnutosti hrvatskoga

jezika. Apsolutistička je vlada odlučno i centralistički obnovila školstvo i podigla ga je na do tada nezamislivo visoku razinu. Tako je osnovana i državna gimnazija u Zagrebu. Bila je i ostala na daleko najbolja. Imala je ponjemčivati buduću mladu hrvatsku inteligenciju. Nastavni je jezik bio, dakako, njemački. Hrvatski, doduše, nije bio sasvim progнан s nje, učio se kao „zemaljski jezik“, imao je malo tjednih sati, učio se kao strani jezik, i u nastavnom pogonu dobio je sasvim sporedan položaj. Druga je stvar što su u toj gimnaziji kao nastavnici bili namješteni izvrsni hrvatski profesori, kao što su Vjekoslav Babukić i osobito Antun Mažuranić te Adolfo Veber Tkalčević i u tim vrlo nepovoljnim okvirima uspijevali u svojih učenika pobuđivati ljubav za hrvatski jezik i ponos na nj. Oni su to umjeli. Gimnazija koja je bila zamišljena kao instrument ponjemčivanja postala je tako u zbilji rasadište hrvatstva. Njezini su maturanti uz mnoge druge znatne suvremenike bili August Šenoa i Vatroslav Jagić.

Za hrvatsku inteligenciju nastupilo je u pedesetim godinama 19. stoljeća vrlo teško i jako potišteno vrijeme. Bila je pod stalnim pritiskom apsolutističke bečke vlade da u javnom djelovanju napusti hrvatski jezik. U građanstvu i među intelektualcima bio je doista ugrožen. Svi pripadnici tih krugova koji su imalo osjećali hrvatski bili su od toga pritisnuti i poniženi. I u stiješnjem okolnostima nasilno prigušivane javne riječi to je izazivalo otpor i izričitu reakciju. U tišini koja je nastala kad je 1849. prestala izlaziti *Danica*, a iste je godine ukinuta i *Zora dalmatinska*, uporni su borci za hrvatsku budućnost i za budućnost hrvatskoga jezika pokrenuli 1852. u Matici hrvatskoj književni časopis *Neven*. Njegov glavni urednik Mirko Bogović objavio je već u prvom godištu članak *Naš narodni jezik*. U njem se je oborio na njemčarenje i javno potužio na bijedan položaj narodnoga jezika u hrvatskoj sredini. Ali kao krivca za to optužio je, ne vlast, nego hrvatsko građanstvo koje od svoje volje u svakoj prilici daje prednost njemačkomu jeziku. To je, dakako, bila istina, ali se građanstvo tako držalo hoteći ugoditi težnjama središnje bečke vlasti i njezinih eksponenata razmještenih po Hrvatskoj. Bogović je vrlo živo i dojmljivo opisao te tužne prilike.

Iste godine 1852. javio se mladi gimnazijski profesor Adolfo Veber, koji je kao hrvatski književnik sam sebe prozvao Tkalčević, (1825-1889) rodnom iz Bakra, u Programu Zagrebačke gimnazije člankom o jezičnoj nastavi: *Korist i način predavanja latinskih klasikah*. Taj se članak prikazuje kao da je posvećen metodici nastave klasičnih jezika, a zapravo je Veberov programatski proglas o njegovanju hrvatskoga književnog jezi-

ka, a time i program zagrebačke filološke škole koja je tada nastavljajući jezičnu kulturu i jezičnu politiku satrvenoga ilirizma upravo nastajala.

Težište je te Veberove rasprave stilističko, smatra da čitanje i tumačenje latinskih klasika u školi treba služiti razvijanju hrvatskoga stila, koji ne treba da ropski preslikava klasične uzore, ali da se njima nadahnjuje razvijajući bogate izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika, blisko srodne izražajnim mogućnostima latinskoga. Upoznavanje latinskih klasika najkraći je put do postizanja visokih stilskih vrijednosti u pisanju hrvatskim jezikom. Sam je Veber u toj svojoj raspravi postigao upravo umjetničku kvalitetu stilskoga oblikovanja. On je tu upozorio na vrlo bitnu osobinu hrvatskoga književnog jezika, njegovu orijentaciju prema latinskomu, koja mu je obilježje već od prvih početaka i bitno određuje njegovu stilsku izražajnost. Da se u tome više pozornosti poklanjalo Veberu, bilo bi to na veliku korist istančanosti hrvatskoga književnog jezika. Nažalost, škola hrvatskih vukovaca, koja je poslije Veberove zagrebačke škole potpuno zavlada hrvatskim školstvom i kulturnim prostorom, nije imala baš nikakva sluha za to. Jezično okružje ostalo nam je do danas obilježeno time. Ipak je Veberov članak, ako se pravo razumije, i danas još, reklo bi se: baš danas, u jezičnoj kulturi velik poticaj i izazov.

Vjekoslav Babukić, radeći još od tridesetih godina neumorno na gramatici, dovršio ju je baš u to gluho doba, na poticaj bana Jelačića, koji se lišen svake moći i utjecaja iz petnih žila trudio da za hrvatski jezik spasi što se spasiti dade. Dovršio je i izdao svoju novu i opširnu gramatiku pod jednostavnim naslovom *Ilirska slovnica* (Zagreb, 1854). Jelačićev napor nije donio očekivana ploda. Ta Babukićeva gramatika nikada nije bila propisana kao školski udžbenik. A i znanstveno nije odjeknula koliko je zapravo zasluživala. Babukić je za nju pomno razradio meta jezik, promišljeno razradio hrvatsko gramatičko nazivlje i dao u skladu sa svojim shvaćanjima potpuniji opis hrvatskoga standardnog jezika nego je do tada igdje predočen. Zbog okolnosti u kojima je izašla ostala je Babukićeva velika gramatika na sporednom kolosijeku standardnojezičnoga razvoja.

Iste godine kao i Babukić objavio je svoju gramatiku Andrija Torkvat Brlić (1826-1868) rodnom iz Slavenskoga Broda, sin Ignjata Alojzija Brlića: *Grammatik der Illyrischen Sprache wie solche im Munde der Serben und Kroaten gebräuchlich ist – Gramatika ilirskoga jezika kako se rabi u ustima Srba i Hrvata* (Beč, 1854). Ni ta gramatika nije imala znatnijega odjeka, a zanimljiva je po tome što je Brlić posezao za Karadžićem i Da-

ničićem, pisao fonološkim pravopisom, pa je po tome osamljeni pret-hodnik škole hrvatskih vukovaca.

Obzorje se potpuno zamračilo kada je iste te 1854. godine uredbom apsolutističke vlasti njemački propisan kao jedini dopušteni nastavni jezik u svim gimnazijama Carevine. Odgovor je došao i opet od Vebera. On je 1856. u *Nevenu* objavio opširnu studiju: *Ustroj našega jezika*. Tu ističe i ilustrira bogatstvo i blagoglasje hrvatskoga jezika, prikazuje njegovo ustrojstvo i ustvrđuje kako je svakomu drugom ravan, ako ne i nadmoćan. Nadmoćan je svakako njemačkomu onako kao što mu je nadmoćan latinski, i to istim svojstvima svojega ustroja i jednakim izražajnim sredstvima. Sročena kao čisto jezikoslovan i stilistički traktat, ta je rasprava zapravo bila politički proglas vrlo žestokoga naboja. Bila je to himna hrvatskomu jeziku i poziv na njegovu njegu i na obranu od ponjemčivanja hrvatskog društva, ponjemčivanja kako nasilnoga, tako i iz oportunitizma dobrovoljno prihvaćenoga. Bio je to poziv školovanim Hrvatima da se ne stide svojega jezika, nego da se njime ponose. Bio je to odgovor na pritiske vlasti i nastojanja njezinih pokornih izvršitelja u školama da mlade pridobiju da prigrle njemački jezik i napuste hrvatski kao tobože primitivan i slabo izgrađen.

No Veber je, još po narudžbi bečkog centralističkog ministarstva, napisao gramatiku hrvatskoga jezika. Oko nje je onda zbog prigovora nekog anonimnog recenzenta došlo do zapleta. Rukopis je dulje vremena ostajao neobjavljen. Kad se pokazalo da recenzentovi prigovori ipak nisu opravdani, izašla je ta Veberova gramatika tek poslije pada apsolutističke vlade: *Slovnica za četvrti razred katoličkih glavnih učionah* (Beč, 1862. i drugo izdanje već 1863). Zbog svih tih zapletaja tu je malu gramatičicu svojim izlaženjem pretekla kapitalna Veberova *Skladnja ilirskoga jezika* (Beč, 1859). Izašla je na samom kraju apsolutističke vladavine. To je prva opsežna i temeljita hrvatska sintaksa, područje koje su hrvatske gramatike do tada obrađivale vrlo oskudno, moglo bi se reći maćuhinski. Taj pionirski Veberov rad, kako god nije bez mane i nedostataka ima i zadržao je temeljnu vrijednost. O njoj se sve do njezinog nedavnog pretiska malo znalo jer je vrlo utjecajna škola hrvatskih vukovaca nije znala valjano ocijeniti, pa ju zato i nije znala cijeliti, a i nas nije to naučila. Veber je radio neumorno. Nepunih deset godina poslije sintakse izašla je njegova cjelovita gramatika: *Slovnica hrvatska za srednja učilišta* (Zagreb, 1871., drugo izdanje 1874., treće 1876). Ta je gramatika jasno odredila jezični standard po učenju zagrebačke škole. Bio je to jezik stiliziran novoštokav-

ski, ali s *h* u genitivu množine i dosljednim čuvanjem starih množinskih nastavaka (*žene, ženam, ženah, ženami*). U rječniku toga jezika nije bilo novoštokavskoga purizma prema riječima čakavskoga i kajkavskog narječja, a i u sintaksi se osjećao i njihov utjecaj. Pravopis je bio morfološki (*sladak, sladka, sladko*). Temeljno je načelo bilo da književni jezik nije narodni pretočen u knjige, nego da ima svoje njemu inherentne zakone kao što ima i svoje zadaće različite od zadaća koje ima narodni jezik.

Odmah nakon pada apsolutizma i uspostave ustavne vladavine, do čega je došlo 1860. pošto je postalo jasno da Habsburzi pod svojim carskim žezlom ne će ujediniti Njemačku i da Austrijsko Carstvo može preživjeti samo izvan sastava Njemačkoga shvaćajući se ne kao njemačka država, nego kao država mnogih naroda, ozračje je postalo sasvim drukčije. U tom slobodnijem ozračju odjeknuli su silno stihovi Bogom danoga pjesnika Petra Preradovića *Rodu o jeziku* (1860) i *Jezik roda moga* (1861). Odjeknuli su glasno. Apsolutizam je razgrađujući feudalno društveno ustrojstvo i politički poredak, namećući administrativno društvene stečevine revolucije, pripremio mjesto i dao status građanstvu, ali ono se sada nije konstituiralo kao njemačko, nego je mjesto koje je pripremio apsolutizam zauzelo građanstvo onih naroda koji su prevladavali u pojedinim zemljama monarhije. Svaka se zemlja sada i službeno konstituirala nacionalno, a društvena elita se je tomu prilagođivala i etnički. Šenoa je opisujući pad apsolutizma u Hrvatskoj lijepo prikazao kako su ljudi od nekoga položaja dotle krili ako su u obitelji razgovarali hrvatski, a onda odjednom počeli kriti ako su razgovarali njemački. Tko nije dobro vladao hrvatskim književnim jezikom, nije više u Hrvatskoj mogao računati s karijerom u javnoj službi. Ne treba mnogo objašnjavati da se je položaj hrvatskoga jezika time stubokom promijenio.

Promijenio se i položaj hrvatskoga jezikoslovlja. Ono je prestalo biti neobvezatan kulturni diletantizam. Njegova pitanja postala su važna javna pitanja. Došlo je i do polemika. Mladi i blistavi Vatroslav Jagić koji se vratio sa studija u Beču od najboljih učitelja, izvrsno potkovan u porredbenoj lingvistici, koja je upravo tada počela cvjetati, napao je 1864. u novoosnovanom znanstvenom časopisu *Književnik* Vebera, ravnatelja gimnazije na kojoj je službovao, zbog pogleda na pravopis koje je svim svojim autoritetom zastupao. A kad mu je ovaj vrlo odlučno odgovorio, napao ga je 1865. u istom časopisu zbog nekih njegovih pogleda na sintaksu. Jagić je bio izvrsno lingvistički izobražen i sjajno pripravljen za takvu raspravu. Ali je bio i vruće glave i nije imao dovoljno osjetljivosti

za stilističku stranu književnog jezika, u čem je Veber bio jači od njega. Veber je jako naškodilo sebi odgovarajući Jagiću žestoko. Njegov autoritet je pretrpio udarac od kojega se nikada više nije oporavio. I dalje je ostao glava zagrebačke filološke škole, dobivao priznanja i doživljavao uspjehe, ali je njegovo jezikoslovlje od tada počelo ulaziti u svoj suton. Od napada mladog i preuzetnog, u ponečem nedovoljno osjetljivog i pomalo bezobzirnog Jagića ostala je na njem sjena koja se više nije dala otjerati. Zagrebačka je škola ostala potkopana. A Jagićevi argumenti, silno učeni u duhu onodobne jezikoslovne učenosti, zapravo i nisu bili relevantni za predmet rasprave, oblik genitiva množine sa završetkom na *-h*.

No zagrebačka je škola i dalje predvodila i određivala standardizaciju hrvatskoga književnog jezika. Tek pravopis nije bio ujednačen jer je u književnosti, osobito u časopisu *Vijenac*, bio drukčiji nego se učio u školama, pa je hrvatska vlada 1877. imenovala komisiju koja je imala razmotriti to pitanje i dati prijedlog za njegovo rješenje. Komisija nije zabacila rješenja zagrebačke škole, ali nije dala niti odlučno dosljedan prijedlog. Spriječio je to Armin Pavić (1844-1914) rodom iz Požege, njezin član, koji je već bio pristaša Karadžićeva fonološkog pravopisa, a kako s takvim mišljenjem nije mogao prevladati u komisiji, postigao je bar to da je pitanje ostalo otvoreno. Kako god je jezični standard zagrebačke škole bio uspostavljen i mjerodavan, nije se potpuno stabilizirao i učvrstio jer je dio kulturne javnosti tada već pogledao prema Karadžiću i njegovu fonološkom pravopisu te prema njegovu novoštokavskom purizmu.

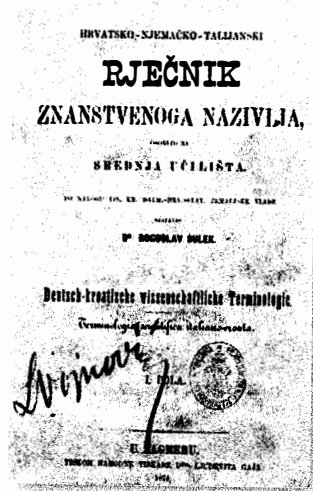
Svoje poglede na hrvatski književni jezik iznio je Veber godine 1884. u *Vijencu* pod naslovom *Brus jezika ili zagrebačka škola*. Tu je ostao vjeran projektu hrvatske jezične standardizacije ilirskoga pokreta, svojim prethodnicima jezikoslovcima Vjekoslavu Babukiću i Antunu Mažuraniću, a, nada sve, ostao je vjeran sebi.

Iste godine 1859. kao i Veberova *Skladnja* izašla je potpuna gramatika koju je napisao Antun Mažuranić (1805-1888) rodom iz Novoga Vinodolskog, stariji brat Ivanov: *Slovnica hrvatska* (Zagreb, 1859). On je još u doba najživljeg ilirizma počeo kao poslije njega Veber obrađivati hrvatsku gramatiku oslonjen na latinsku: *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (Zagreb, 1839. i drugo izdanje 1842). To pokazuje koliku je ulogu nastava latinskog jezika na gimnazijama odigrala pri standardizaciji hrvatskoga književnog jezika. Mažuranićeva je *Slovnica* osobito važna po tome što je on u njoj utvrdio odnos čakavskog i novoštokavskoga naglašavanja i utvrdio da su to stariji i mlađi razvojni stupanj. Usporedivši čakavsku ak-

centuaciju s ruskom pokazao je da se u objema čuva praslavensko stanje i tako udario temelj poredbenoj slavenskoj akcentologiji. Inače je njegova standardna norma, kako ju predočuje u *Slovnici* posve sukladna onoj koju poznajemo iz Veberovih gramatika. Narječna su obilježja novoštokavska, množinski nastavci su stari i čuvaju praslavensku raznolikost, a genitiv množine završava na *-ah*. Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić i Adolfo Veber Tkalčević predstavljaju tako skupa, i uvelike složno, gramatiku zagrebačke filološke škole.

U drugoj polovici 19. stoljeća stajao je uz gramatičara Vebera kao drugi stup te zagrebačke filološke škole Bogom dani leksikograf Bogoslav Šulek (1816-1895) rodom iz Subotišta kraj Senice u današnjoj Slovačkoj. Taj Slovak je još kao dvadesetgodišnjak privučen Gajem i ilirizmom došao 1838. u Zagreb i tu se je posve pohrvatio. Godine 1841. pristupio je ilirskom pokretu i počinje raditi u *Novinama* i *Danici*. Sjajno je naučio hrvatski i razvio široko razgranatu spisateljsku djelatnost. Bio je vrlo aktivan i plodan novinar, a pisao je i znanstveno-popularna djela te prirodoslovne školske knjige. Za cijeloga radnog vijeka bavio se hrvatskim stručnim i znanstvenim nazivljem. Kao filolog najviše se je istaknuo u leksikografiji, i na tom je području jedan od najzaslužnijih u svoj povijesti hrvatskoga književnog jezika. Nosivi stupovi njegova gigantskoga opusa jesu veliki rječnici koji otvaraju novu epohu u hrvatskoj leksikografiji. To je na prvom mjestu njegov njemačko-hrvatski rječnik, koji je u sveščićima počeo izlaziti još 1853. i konačno se, u dva sveska, pojavio sedamnaest godina kasnije: *Deutsch-kroatisches Wörterbuch – Njemačko-ilirski rječnik* 1-2 (Zagreb, 1860). Taj rječnik obilježuje epohu u povijesti hrvatskoga književnog jezika. Daje isto kao i Mažuranić-Užarevićev rječnik, samo u kud i kamo većim dimenzijama. Šulek je bio svjestan povijesnoga i kulturnog raskrižja na kojem je stajao. Odlučno je nastojao tuđice koje su u onoj situaciji samo navirale školovanim govornicima hrvatskoga jezika zamijeniti vlastitim riječima. Neumorno je tražio. Imao je u tome i prijateljskih suradnika. Osobito mu je mnogo pomagao Ivan Trnski, i pri traženju prikladnih domaćih riječi i pri ocjenjivanju onih koje je namislio unijeti u rječnik. Šulek je odlučnu prednost davao štokavskim riječima, ali kada među njima nije bilo prikladne, posezao je bez sustezanja za kajkavskim i za čakavskim, prilagođujući tek njihov glasovni lik štokavskom narječju. Ako ni tu nije nalazio ono što je tražio, uzimao je riječi iz slavenskih jezika, ne smatrajući ih doista tuđima, najviše iz razvijenijega češkog civilizacijskoga rječnika, koji je njemu kao

naobraženom Slovaku bio najbliži. Posezao je i za ruskim bogatstvom. Glasovni lik je, dakako, preoblikovao tako da bude kao štokavski. Ako se prikladna riječ nigdje nije mogla naći, kovao je nove naprežući do skrajnosti tvorbene mogućnosti hrvatskoga jezika. Druga su njegova velika djela rječnici stručnoga nazivlja. Tu je *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja 1-2* (Zagreb, 1874-1875. i pretisak: Zagreb, 1995), a za botaniku je temeljan njegov *Jugoslavenski imenik bilja* (Zagreb, 1879). Tu su položeni temelji nazivlju koje se i danas rabi. Uveo je vrlo mnoge nove riječi. Za mnogo njih se danas uopće više ne zna. Ne razumiju se. Mnoge djeluju neobično ili nategnuto. Nitko ih danas ne bi izgovorio. A mnoge, vrlo mnoge, tako su žive i prisutne da se hrvatski jezik više ne može bez njih ni zamisliti.

Bogoslav Šulek, *Rječnik znanstvenog nazivlja*, 1874-1875.

No vrlo uspješnoj zagrebačkoj školi usprotivio se je Fran Kurelac (1811-1874) rodnom iz Bruvna u Krbavi, a starinom Ogulinac, kako nam se sam predstavlja. On je 1849. postavljen za nastavnika hrvatskog jezika u gimnaziji u Rijeci koja je tada bila došla pod hrvatsku upravu bana Jelačića, pa je u njoj trebalo razviti i hrvatsko školstvo. Tamo je okupio oko sebe učenike i riječka je škola postala konkurencija zagrebačkoj. Godine 1854. otpušten je iz službe jer je u očima apsolutističke vlasti pretjerao u hrvatskom rodoljublju i slavenskom oduševljenju. Nikada više nije sredio svoje životne prilike. Probijao se je kao privatni učitelj jezika, živio je prvo u Rijeci, a onda kod prijatelja u Karlovcu, dvije je godine

bio nastavnik crkvenoslavenskoga na liceju u Đakovu, a onda je, što kao pomoćni učitelj, što dajući privatne satove mučno i oskudno preživljavao. Sa svojim je učenicima ostao u vezi i dopisivao se s njima. Riječka je škola tako ostajala i kad su se razišli iz Rijeke. Njoj su pripadali znatni predstavnici hrvatskoga intelektualnog života, u svojoj mladosti Vinko Pacel, Ivan Črnčić i Franjo Rački.

Još 1852. Kurelac je u Programu gimnazije riječke objavio vrlo zapazen članak o morfološkoj normi hrvatskoga standardnog jezika: *Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac glede sklonovanja osobito drugoga padeža množine*. Tu je propisivao stari genitiv množine bez nastavka, kako se vidi i iz samoga naslova, a za to se je ustrajno zalagao sve do kraja svojega života. Žestoko je napadao zagrebačku školu koju je nazivao *ahavci* zbog nastavka *-ah* za genitiv množine, kakav je ona propisivala.

Potrajalo je dok se oko Kurelčeva mišljenja razmahala javna rasprava. On je zastupnicima zagrebačke škole odgovorio vrlo žestoko u knjizi *Recimo koju* (Karlovac, 1860). Najviše je javno djelovao prigodnim govorima, proglasima i drugim nastupima, prijevodima, izdanjima te svojim predgovorima u njima. Ono od toga što je potjecalo iz njegova riječkog razdoblja skupio je i uz Strossmayerovu potporu objavio u knjizi: *Fluminensia ili koječega na Reci izgovorena, spjevana, prevedena i nasnovana* (1862). Tu je objavljen i rodoljubni govor zbog kojega je svojedobno bio otpušten iz službe. Jezičnu građu koju je sam skupio u svojem rodnom kraju objavio je u knjizi *Imena vlastita i splošna domaćih životinja u Hrvatov, a ponešto i Srbalj* (1867) i u njoj pokazao kako izvrsno poznaje hrvatski jezik. U *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* izdao je više zanimljivih i oštroumnih filoloških rasprava.

No najviše je djelovao živom riječi, svojom osobom i nadahnutim nastupom, svojim neobuzdanim temperamentom. Ako itko, on je bio svoj. Njegova bezmjerna ljubav za hrvatski jezik djelovala je zarazno. A u stilu, svojem osobnom stilu, bio je doista umjetnik. Nitko osjetljiv na to ne može se oteti njegovu čaru. Tako je stvorio svoju školu. Mnogi mladi htjeli su mu biti slični.

Čar Kurelčeva stila neodoljiv je, kako god mu je jezik vrlo nategnut i nitko takvim spontano ne bi pisao, a kamo li govorio. A on je uvelike činio upravo to: držao govore. Najveće jezične vrijednosti njemu su bile starina i slavensko jedinstvo. A to se dvoje skladno sklappalo u jedno jer što je izraz u slavenskim jezicima starinskiji, to bliži su oni jedan drugomu. Bliži su praslavenskomu, zajedničkomu izvorištu.

Živa izražajna vrijednost bio je Kurelcu i crkvenoslavenski, što nije besmisleno kada se radi o hrvatskom književnom jeziku zbog njegove glagoljaške tradicije. Tražio je i nalazio stare i neobične riječi. Time je svime očaravao svoje učenike i nije slučajno što je svoju školu utemeljio baš u Rijeci jer sjevernočakavski dijalekti onoga kraja čuvaju i održavaju na životu osobito mnogo slavenske starine, a i glagoljaška crkvenoslavenska tradicija bila je tamo najživlja. Kurelac je doista nudio nešto što hrvatskomu književnom jeziku jako treba, treba i danas, ali nije imao stručnoga znanja, nikada nije završio studije, niti osjećaja za mjeru da sve svoje impulse i težnje suvislo sredi kako bi se to uvjerljivo uklopilo u bogatu tradiciju hrvatskoga pisanja i pomnije oblikovana govora. Kao da nije shvatio da nikako ne stoji na početku, da ne stvara književni jezik ni iz čega, kako se njemu u zanosu preporodnih dana možda činilo. A k tomu bez njegove osobe i žestoke naravi, bez zamaha njegova temperamenta, sve je to ostajalo neuvjerljivo. Njegovu projektu standardnoga jezika nedostajao je jedan od nezaobilaznih preduvjeta za uspjeh: bilo je preteško uspješno se povesti za njim. A on je u žaru i žestini svoje naravi u tim svojim jezičnim osobitostima dobrano pretjerao.

Kako je vrijeme protjecalo, sve više su to shvaćali i njegovi učenici i sljedbenici. Oduševljenje je splašnjavalo, jedan po jedan oni su se pomalo priklanjali većini, uspješnoj zagrebačkoj školi. Kurelac je ostao ogorčen i sam. Poslije blistavoga početka i iskričavoga zamaha povijest riječke škole povijest je neuspjeha. Od zanosa tolikih izvrsnih nije na kraju ostalo ništa. No usprkos tomu Fran Kurelac stvorio je za hrvatski književni jezik trajne vrijednosti. Za njegovu stilistiku on predstavlja i danas uzor kojemu tek treba naučiti plodno pristupati. A kako je u književnom jeziku povijest trajna prisutnost, i kraj svih neuspjeha bez Frana Kurelca hrvatski jezik ne bi bio taj koji je danas naš. Jezik nosi svoju povijest u sebi. Bez Kurelca naša bi stilistička osjetljivost bila drukčija. Manje istančana.

Zagrebačka je škola radila svoje i nije se mnogo obzirala na riječku. Tek kad je ova, grdeći zagrebačku, postala previše bučna, otvarala se polemika. Tako je mladi Vatroslav Jagić, pristajući tada još bez zadržke uz zagrebačku školu, u Gajevim *Novinama* objavio članke, godine 1859. pod naslovom *Quomodo scribamus nos?* – „Kako mi da pišemo?“ u kojem dosljedno brani normu zagrebačke škole: genitiv množine na *-ah* i stare i raznolike nastavke ostalih množinskih padeža, a 1860. objavio je prikaz i ocjenu Kurelčeve knjige *Recimo koju*, što se pojavila te godine. Piše o njoj sa simpatijom, priznaje jezične vrijednosti što ih njezin pisac

predstavlja i važnost pitanja na koja upozorava, ali mu ne dopušta da neopravdano osuđuje zagrebačku školu i da ju tako nemilo grdi. A sam Veber objavio je u *Pozoru* 1862. svoj *Brus jezika*, spis posvećen polemici s Kurelcem i riječkom školom. Mirnim tonom i ljubeznim načinom on je sasvim uvjerljivo pokazao da normiranje standardnoga jezika kako ga zacrtava Kurelac nije valjano utemeljeno jer pri tome dolazi do *pomješanja ustroja davnosti i sadašnjosti*, nije uspostavljen primjeren odnos prema danostima suvremene jezične strukture i dojmljivih osobina starijih jezičnih stanja. Iznoseći sve to blago i razložito, Veber je riječkoj školi zadao udarac od kojega se više nije oporavila.

Zagrebačka škola nije se obzirala niti na zadarsku i na Kuzmanićeve zahtjeve da se ističe hrvatsko ime jezika i da se u pisanju vjerno slijedi predložak novoštokavskih ikavskih govora kakvi su prošireni u Dalmaciji. Drugim riječima, to bi bila hrvatska književnost prema uzoru besmrtnoga Kačićeva *Razgovora*. Tu nije bilo spomena vrijedne polemike. Ante Kuzmanić bio je u svojim shvaćanjima i nastojanjima nevjerojatno ustrajan, preko svih promjena političkih prilika, javljajući se u različitim i sve novim glasilima. On je smatrao da Dalmacija treba da postane središte hrvatskoga kulturnoga i književnog života, pa kad su Zagrepčani ustrajali na svome, ne osvrćući se na njegove pozive i opomene i zanemarujući njegovo neslaganje, on je čak i pomišljao na to da se Dalmacija svojim književnim jezikom odvoji od Zagreba. Ali njega je i bez polemičke paljbe pregazilo vrijeme. Novi hrvatski preporodni pokret u Dalmaciji koji je stvorio Narodnu stranku osnovao je u Zadru 1862. svoje novine *Narodni list (Il nazionale)*. Usmjerenje te stranke bilo je nacionalno i liberalno. Među utemeljiteljima novoga lista osobito se ističu prvaci dalmatinskih narodnjaka: Miho Klaić (1829-1896) rodom iz Dubrovnika, pa Mihovil Pavlinović (1831-1887) rodom iz Podgore u Makarskom primorju te njegov prvi urednik Natko Nodilo (1834-1912) rodom iz Splita. U književnom jeziku oni nisu nastavili Kuzmanićeve školu nego su težili da budu što bliže zagrebačkoj, koja je i inače bila bliska njihovim shvaćanjima, i da tako postiču najpotpunije jezično jedinstvo na cijelom hrvatskom prostoru, a i šire od toga, dokle seže uska jezična srodnost, jer od te perspektive dalmatinski narodnjaci, nositelji hrvatskoga nacionalnog pokreta, nisu odustajali.

Tako je i u Dalmaciji konačno i neopozivo prevladala književna ije-kavština. Dalmacija se je u književnom jeziku posve pridružila sjevernoj Hrvatskoj. *Narodni list* dao je znatan prinos izgrađivanju hrvatskoga civi-

lizacijskog rječnika i nazivlja. Povijest toga izgrađivanja ne može se pisati ako se ne uzima u obzir i taj prinos. Nisu se u svemu odmah podudarali s piscima na sjeveru, ali nikada nisu stvarali niti su htjeli stvarati odvojen književnojezični izraz. Iz tog je vremena ostala kao baština riječ *čitovnica*, kako se još i danas lokalno naziva mjesna čitaonica iz preporodnoga vremena npr. u Starome Gradu na Hvaru ili u Podstrani kraj Splita. A Klaić, Pavlinović i Nodilo svojim su spisima bitno sudjelovali u oblikovanju hrvatskoga književnog jezika novoga vremena, osobito njegove stilistike. Kao stilist naročito se je isticao Mihovil Pavlinović, kojega je u tom pogledu Šenoa isticao kao uzor svim Hrvatima. To živo osvjetljuje činjenicu da je svenarodni književni jezik u Hrvata doista postao živa zbilja.

Postignuće je to svih, skupina i pojedinaca, koji su se ovdje spominjali, a i mnogih drugih koji su ostali nespomenuti. U jeziku kojim se pišu ovi redci prisutan je i trajno djeluje prinos svih njih. To nikada ne valja izgubiti iz vida. Ali nema dvojbe, najznatniji je prinos zagrebačke škole. Ona je nadjačala sva druga usmjerenja i položila bitne temelje konačnoj standardizaciji. Njezin su jezik stvaralački potvrdili vrhunski i u hrvatskoj javnosti potpuno prihvaćeni umjetnici riječi. To su prvenstveno Stanko Vraz ljubavnom lirikom u svojim *Đulabijama* (1840), Dimitrija Demeter svojim epom *Grobničko polje* (1842), Antun Nemčić virtuoznom putopisnom prozom *Putositnice* (1845), Ivan Mažuranić svojim besmrtnim epom *Smrt Smail-age Čengića* (1846) i nadahnutom političkom prozom *Hrvati Madžarom* (1848), Petar Preradović (1818-1872) svojom lirikom, te napokon August Šenoa (1838-1881) svojim pjesmama povjesticama i velikim pripovjedačkim djelom, što je oboje proželo sav hrvatski duhovni prostor. Znatno je tomu svojom lirikom pridonio i Ivan Trnski (1819-1910) koji nam danas kao pjesnik malo govori, ali je u svoje vrijeme bio jako prisutan i visoko cijenjen. Bilo se stvorilo svehrvatsko književno čitateljstvo. Bez toga se standardizacija hrvatskoga književnog jezika onako kako se doista dogodila ne bi bila mogla ostvariti. Ta živa veza između hrvatskoga standardnog jezika i njegove književnosti pokazala se je u daljnjem razvoju i njegovim zapletima kao odlučno važna.

Zagrebačka je škola uvelike dotjerala i učvrstila hrvatski književni jezik, ali ne potpuno. Ostajao je nemir. A ne valja pustiti iz vida ni želju političkih centara, osobito onoga bečkog, da bi se istim jezikom i nazivljem ophodili s Hrvatima i sa Srbima u Carevini. Bilo je to korisno i za širenje svojega vladanja prema jugoistoku i preko tadašnjih granica Carstva. A na to se smjeralo. Jednako je tako poslije 1876., kada je država uređena

dualistički, budimpeštanski politički centar imao iste interese u svojoj jezičnoj politici. Njima nije bilo do toga da se stvari oko zagrebačke škole smire i njezina standardizacija, gotovo dovršena, potpuno učvrsti. Istina, poslenici te škole i njihovi ozbiljni sljedbenici vjerovali su da izgrađuju standardni jezik za sve Južne Slavene. Od te predodžbe i od toga cilja ili raca nisu odustajali. Ali svakomu tko ih je trijezna pogleda promatrao sa strane bilo je već jasno da ono što izgrađuju ne će biti ništa drugo nego hrvatski standardni jezik i nikoji drugi. Do jedinstva na širokom prostoru valjalo je s očista bečkog i budimpeštanskoga centra moći tražiti drugi put. Politički su stoga podupirali književnojezičnu školu drukčiju nego je bila zagrebačka. Ali o tome će biti govora u sljedećem poglavlju.

Suočavanje s novim srpskim jezičnim standardom

Ovdje su se prikazivali razvoj i izgradnja hrvatskoga književnog jezika od 9. do druge polovice 19. stoljeća, a da se gotovo nikako nije spominjao srpski. Rečeno je jedino to da su hrvatski pisci preporodnoga razdoblja uzimali riječi iz književnog jezika srpskoga prosvjetiteljstva kada je hrvatskim jezikom koji se nalazio u nagloj izgradnji trebalo obuhvatiti sva područja relevantna za onodobni europski intelektualni diskurs, pa im je odjednom trebalo mnogo novih izraza (vidi str. 175). A književni jezik srpskoga prosvjetiteljstva bio je od vremena cara Josipa II. (1765-1790) pod sam kraj 18. i na početku 19. stoljeća lijepo razvijen. Načelo vjerske tolerancije omogućilo je pravoslavnim Srbima da se u Carstvu raskrile u znaku prosvjetiteljstva, pa su tu hrvatski pisci mogli nalaziti riječi koje su im trebale, a u svojoj ih književnojezičnoj tradiciji nisu imali. No taj srpski književni jezik nije bio onakav kakav danas poznajemo. Osim zajedničke ćirilometodske crkvenoslavenske baštine prije toga i nije bilo relevantnih dodira.

Srbima je kao književni jezik od srednjovjekovnih početaka služio crkvenoslavenski u lijepo odnjegovanoj srpskoj redakciji. Oko polovice 18. stoljeća napustili su svoj srpskocrkvenoslavenski i preuzeli ruskocrkvenoslavenski. Vjerovali su da je ruska redakcija izvornija i autentičnija i osjećali da ih bolje štiti od crkvenih pritisaka u katoličkome carstvu. Srpska pravoslavna crkva uvela je ruski crkvenoslavenski jezik kao svoj liturgijski i on je to ostao sve do danas. Taj strogo crkveni jezik nije bio pogodan za svjetovni život u modernoj Europi. U tu je svrhu srpsko građanstvo razvilo drugi književni jezik koji je nosio obilježja vojvođansko-šumadinskog ekavskog novoštokavskoga dijalekta, a kulturni i sav civilizacijski rječnik preuzeo je od ruskoga crkvenoslavenskog jezika ili čak iz onodobnog ruskoga književnog jezika. Takav se književni jezik zvao slavenosrpski. Srpski su pisci bili tako priključeni ruskoj književnoj komunikaciji, a udaljeni od hrvatske. Kad su se srpski čitatelji zainteresirali za Relkovićeve *Satira*, a kraj sličnih uvjeta života i gotovo jednake svakodnevice to je lako razumljivo, preveden je na srpski, upravo na sla-

venosrpski, i tako je postao čitak izobraženim Srbima. Pri takvu stanju stvari srpski je književni jezik ostajao udaljen od hrvatskoga i teško je moglo dolaziti do jačih uzajamnih utjecaja.

No oko polovice 19. stoljeća došlo je do korjenitog prekida u kontinuitetu izgradnje srpskoga književnog jezika. I ruskoslavenski i slave-nosrpski potpuno su odbačeni, a jezik narodne novoštokavske usmene književnosti postao je model srpskoga standardnog jezika. Relkovićeve deseteračkog i novoštokavskog *Satira* nikomu više ne bi palo na pamet prevoditi na srpski. Prije bi se reklo da je Relković srpski pisac kojega su Hrvati zbog njegove konfesionalne pripadnosti preoteli i neopravdano proglasili svojim. Isticalo bi se kako bi on, da ga upitaju, za sebe rekao da je Slavonac. A cjelina stoljetnoga razvoja hrvatskoga književnog jezika kako je ovdje naznačena naprosto se ne bi uzimala do znanja. Takvo razmišljanje nije samo prisutno, nego i prevladava u današnjoj srpskoj kulturnoj i intelektualnoj sredini. Tim je svojim naglim zaokretom srpski književni jezik postao vrlo relevantan za hrvatski i tomu valja posvetiti punu pozornost. Za to je pak potrebno razmotriti sklopove jezično-političkih silnica u širem okviru i uperiti pogled na velika središta moći onoga vremena. Tomu se dakle sada valja okrenuti.

Kada je u drugoj polovici 19. stoljeća standardizacija književnoga jezika već bila obuhvatila sve Hrvate, prevladavši od svojih prvih početaka na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće mnoge teškoće, nesigurnosti, pa i zaokrete, te se već posve ozbiljno i nepovratno bila primaknula uspješnomu završetku, našla se suočena s novim srpskim jezičnim standardom, koji je upravo tada nastajao u naglom i dinamičnom razvoju, a bio je vrlo blizak hrvatskomu standardu kakav se tada već izgrađivao preko dvjesto godina. Taj jezični standard bio je nešto sasvim novo. Uvelike je vezan uz osobu i djelo Vuka Stefanovića Karadžića (1787-1864), neumornoga skupljača novoštokavskih narodnih umotvorina i izvrsnoga poznavatelja novoštokavskoga srpskoga dijalekta.

Zbog velike bliskosti hrvatskih novoštokavskih govora srpskima novoštokavskima i zbog uskoga dodira njihovih prostora pismeni su i za književni jezik zauzeti Hrvati oduvijek sasvim spontano smatrali da srpski puk govori istim jezikom kao i hrvatski, barem kao onaj štokavski, tek što su nažalost, kako se na to moglo gledati s katoličkoga gledišta, pali pod neiskorjenjiv utjecaj grčkih shizmatika. Hrvatski standardni jezik, kako se korak po korak izgrađivao, a u njegovoj je narječnoj stilizaciji sve dominantnije prevladavala štokavština, bio je, dakako, u načelu na-

mijenjen i Srbima. To je bilo u duhu neumornoga aktivizma posttrident-ske katoličke obnove, iz kojega je ta jezična standardizacija i poniknula. Znalo se ipak vrlo dobro kako je teško dobiti pravoslavce da se ne tuđe od toga jezika i da čitaju knjige na njem.

Srbi su imali svoj književni jezik, posve određen tradicijom njihove crkvenoslavenske pismenosti, a poslije k tomu još i snažnim utjecajem ruske. Ruska je knjiga tako Srbima bila bliža od hrvatske, čak i onda ako se hrvatska tiskala ćirilicom. Hrvatski književnojezični razvoj u svojem rastu prema novovjekoj standardizaciji tako uopće nije bio suočen sa srpskim. Kada je koja hrvatska knjiga bila zanimljiva i srpskim čitateljima, prevodila se. To lijepo pokazuje primjer *Satira* Matije Antuna Relkovića.

To se bitno promijenilo kada je u drugom desetljeću 19. stoljeća Jernej Kopitar (1780-1844), Slovenac rodom iz Kamnika sjeverno od Ljubljane u Kranjskoj, učeni knjižničar u bečkoj dvorskoj knjižnici, ali i s dobrim vezama s policijom carskoga grada, zadužen za cenzuru tiskovina na slavenskim i balkanskim jezicima, stao provoditi svoj nacrt jezične politike za južnoslavenski prostor. On je, kao i neki drugi vrhunski intelektualci među austrijskim Slavenima, smatrao da je njima održavanje i učvršćivanje Austrijske Carevine u najvećem interesu jer je ona, kako je mislio, predstavljala najpovoljniji okvir za njihov budući razvoj. Kopitar je, oštrouman i dalekovidan kakav je bio, jasno razabirao kako je jugoistok presudan za budućnost Carstva i da će se tamo odlučivati njegova sudbina. Zbivanje u Sarajevu 1914. drastično je to potvrdilo. Kako je i sam potjecao s austrijskoga jugoistoka, posvetio je upravo tamošnjem jezičnom razvoju osobitu pozornost. Smatrao je da taj prostor treba uključiti u moderni europski razvoj između ostaloga i takvom jezičnom politikom koja će zanemariti sve što je izraslo u dotadašnjem kulturnom razvoju i učvrstilo se kao tradicija književnoga jezika i da tamo književne jezike valja izgrađivati isključivo na temelju spontanog pučkoga govora i usmene narodne književnosti. Te pak nove književne jezike, oslobođene svake tradicije, da treba okupiti na sjeverozapadu oko slovenskih govora pojačanih hrvatskim kajkavskima, a dalje na istok i jug oko srpskih štokavskih, kojima treba pridružiti još govore Bošnjaka muslimana te Hrvata štokavaca, pa i čakavaca, jer kamo bi inače s njima. Za Kopitara je to moglo značiti i očitovanje slovenskoga ekspanzionizma, svojstvenoga svakoj naciji na početku svojega konstituiranja, i stavljanje velikosrpske ideje u službu učvršćivanja austrijske vladavine, okrećući Srbe Zapadu, Austriji, i kidajući njihove vrlo uske književne veze s Rusijom, slabe-

ći time ruski utjecaj na njih. Za Karadžića kao seljačko dijete značilo je pak vjerojatno u prvom redu socijalni obrat i uzvisivanje sredine iz koje je potekao nad građansku, od koje je do kraja života ostao otuđen. Za njega je to, dakako, bio elementarni srpski ekspanzionizam, njemu naravan kao zrak i voda.

Kopitar je tako na jugoistok od Alpa za budući razvoj zacrtao samo dva književna jezika: slovenski i srpski. Za Hrvate i njihovu pismenost u toj projekciji nije bilo mjesta (o tome je najbolje pisao Mario Grčević).

Tradicija se načelno zabacivala, u obzir se uzimala samo fizionomija pučkih govora i njihova tipologija. Kulturni su se afiniteti zanemarivali. Lijepo se to vidi kada zauzimajući se da kajkavci ostanu pri svojem književnom jeziku i ne preuzimaju drukčiji, stiliziran štokavski, kojemu ih je priključivalo preporodno gibanje, podupire i hrabri Ignaca Kristijanovića, koji se odupirao preporoditeljima i htio ostati pri kajkavskom književnom jeziku.

Već 1810., kada su njegove zamisli tek sazrijevale, a Vuk Karadžić još živio u Karadordjevoj Srbiji, pisao je Kopitar Dobrovskom, drugomu utemeljitelju slavistike, kako zagrebački bogoslovci nemaju prave predodžbe o svojem hrvatskom narječju, kajkavskom, nego smatraju da je dubrovački štokavski praviji i bolji jezik. Kopitar to zove predrasudom, ali je zapravo već tada osjetio kako mu namisao udara o zapreku. Ta se pokazala nesavladivom. Kopitar nije znao da kajkavske Hrvate, i kraj sve njihove jezične bliskosti Slovincima, s Dalmacijom veže „bratska i mistična ljubav“ (*fraternus et mysticus amor*), kako je 1832. pisao Ivan Derkos. Ta se ljubav pokazala jačom od Kopitarovih pragmatičkih zamisli. On je naime zanemarivao ono što se ne smije zanemariti ako će, što se zamišlja kao objektivna pragmatičnost, doista to i biti.

U tom svojem nastojanju Kopitar je samo djelomično bio uspješan. Nije mu pošlo za rukom ni to da svoje Slovence odvraća od književnojezične tradicije koja se nadovezivala na Trubarovo djelo. Nije uspio niti jezično razdijeliti Hrvate i preraspodijeliti ih na Srbe i Slovence. Svoj projekt je ostvario samo kod Srba, i to uz pomoć srbijanskoga emigranta u Beču, Vuka Stefanovića Karadžića (1787-1864). Njegova reforma srpskoga književnog jezika položila je čvrste temelje uspješnoj izgradnji novoga srpskoga jezičnog standarda mimo svu tradiciju srpske pismenosti i zasnovati ga samo na novoštokavskoj usmenoj književnosti, njezinim izražajnim osobinama i vrijednostima. Kopitar nije samo, kao sjajno naobražen i dobro školovan učenjak, snažno podupro Karadžića, slabo pripravljena samouka, u velikom filološkom pothvatu kojega se taj bio poduhvatio, nego je i Karadžićovo djelo, kako je on počeo raditi na njem, učinio znanstvenim i kulturnim događajem zapaženim i u velikom svi-

jetu. Karadžićeva književnojezična reforma imala je u Kopitaru ne samo podstikača i voditelja, nego i vrlo uspješnog međunarodnoga lobista, kako bi se to danas reklo. Osobito su tu bili znatni Kopitarovi osobni dodiri s Jacobom Grimmom, velikim njemačkim filologom i utemeljiteljem germanistike. Kopitarov utjecaj sezao je preko Grimma sve do Goethea.

Kopitar je uspio zainteresirati Jakoba Grimma za slavistiku, osobito pak za epske pjesme u Karadžićevim zbirkama, koje su tako zadobivale svjetsku slavu. Grimm je čak i sam počeo učiti srpski. Izdao je Karadžićevu gramatiku, objavljenu kao dodatak njegovu *Srpskom rječniku*, u njemačkom prijevodu i za nju je sam napisao predgovor (Leipzig – Berlin, 1874). U tom je predgovoru Grimm dao nesputanoga maha svojemu oduševljenju. Napisao je kako se doduše ne može očekivati da će suvremenici već sada, dok je oko toga u igri još toliko strasti, prepoznati da je srpski samostalan jezik i u svim krajevima po kojima se prostire jedan te isti. Ali gramatičari su, veli, pozvani da oni prije nego drugi kažu istinu. U tim će predjelima, koji su poslušni dvama svjetovcima i trima duhovnim poglavarima, biti protivljenja čak i samomu imenu, jer niti će se turski Srbin, niti ilirski, niti hrvatski htjeti zvati Srbinom. A onda, malo dalje, dodaje još i to da je Srbin doista najprikladniji naziv da se njime gramatički (!) obuhvate svi ti narodi istoga podrijetla i jezika. Nema, naime, slavijega imena za sve njih jer nijedno južnoslavensko pleme nema povijesti koja bi bila ravna srpskoj.³ To je doista zapanjujuća gramatičarska uznositost. Po tome nije važno što narodi misle o sebi i o svojem jeziku. To treba zanemarivati, nije potrebno niti spominjati. Koji su narodi i koji njihovi jezici, to suvereno određuju – gramatičari!

³ To je sve tako važno i dugoročno sudbonosno za hrvatski jezik da je ovdje vrijedno navesti i izvorne Grimmove riječi:

Dass die serbische Sprache für das, was sie ist, für eine selbstständige nämlich und in den verschiedenen Landstrichen ihres Umfangs ein' und dieselbe, von den Zeitgenossen jetzt schon erkannt werde lässt sich, wo noch so viel Leidenschaftlichkeit mit ins Spiel kommt, kaum erwarten. Die Wahrheit hier früher als andere auszusprechen, ist Beruf der Grammatiker. Selbst der Name wird in diesen zwei weltlichen und drei geistlichen Oberherren gehorsamen Gegenden Anstoß geben, weder der türkische, noch der illyrische, noch der croatische Serbe heißen wollen (Grimmov predgovor str. XXIII).

...
In der That scheint Serbe die beste Benennung, mit der man alle diese Völker einer Abkunft und Sprache grammatisch umfassen könnte (Grimmov predgovor str. XXIII).

...
Nächst dem scheint es mir keinen ruhmreicheren Namen für alle Südslaven zu geben. Kein anderer südslavischer Stamm erfreut sich einer Geschichte, die der serbischen vergleichbar wäre (Grimmov predgovor str. XXIV).

Takvo je bilo vrijeme i takvi su bili narodi o kojima je bila riječ da je Grimmu to prošlo. Za toga velikana europske kulturne povijesti doista se ne može osjećati drugo nego samo duboko poštovanje. O njem se ne može govoriti drukčije nego s velikim pijetetom. S njime smo uvijek u dobrom društvu. Ali sve to ne može prekriti činjenicu da su njegovi sudovi koji se ovdje navode etički duboko problematični. Čitatelj se mora zapitati odakle Grimmu, uza sav njegov zaslužan i nesporan ugled, pravo da kao gramatičar (!) drugim ljudima suvereno određuje kojemu narodu pripadaju, kako se taj narod zove, koji je i kako se zove njihov jezik. Ako oni kažu drukčije, onda su to nerazumne strasti. Ali to pitanje tada nitko nije postavio, nego su ti Grimmovi sudovi i shvaćanja sukladna njima bitno određivali status hrvatskoga jezika i problematike vezane uz nj u okviru međunarodne slavistike. Mnogima je i utjecajnim odgovaralo tako gledati na to. Pristup tim pitanjima bio je tako od početka napak. Posljedice se živo osjećaju sve do dana današnjega. To nam bazdi u lice kada se na Sudištu u den Haagu našim osuđenim obrazloženja drakonskih presuda prevode na jezik koji oni doduše uglavnom dobro razumiju, ali ipak nije njihov. Strasti i predrasude, reći će odgovorni za prevodilačku službu. Pitanja što se nameću oko Grimmovih sudova doista se moraju javno postavljati.

Izgradnja novoga srpskoga jezičnog standarda dogodila se naglo. Bio je to revolucionaran jezičnopolitički čin. Ipak se pripremao kroz dulje vremena. Bodreći, upućujući i podupirući Karadžića, Kopitar je 1814. počeo ostvarivati svoju zamisao, a njegov štićenik ju je svesrdno prihvatio. Isprva je to bio samo osoban učen pothvat, tek po svojoj namjeri i znanstvenoj vrijednosti jezičnopolitički relevantan. Najprvo je kao prethodna legitimacija objavljena još ponešto improvizirana zbirka narodnih pjesama, ali već iste 1814. godine i gramatika, koja je doista položila temelje novoj standardnoj normi. Već 1818. dodaje se tomu i *Rječnik*, kojim se bitno zacrtavala buduća leksička norma, a implicitno se određivao i pravopis. Pridodana je bila i nova verzija gramatike, ona koju je Grimm izdao u njemačkom prijevodu. Zbirka usmenoga pjesništva, doista valjana utemeljena, počela je izlaziti 1832. i na široko je pobudila veliku pozornost. Zamišljena književnojezična reforma, u ovom slučaju upravo revolucija, time je dobila za ono doba stručno besprijekorne i stoga doista čvrste temelje. Razumije se da je to među naobraženim Srbima izazvalo snažan otpor. Tek postupno, korak po korak, probijao se Kopitarov i Karadžićev projekt srpskoga standardnog jezika među srpskim

intelektualcima. „Rat za srpski jezik i pravopis”, kako ga je 1847. nazvao Karadžićev učenik i suradnik Đuro Daničić, trajao je pedesetak godina. Tek 1868., dakle dvije godine poslije Karadžićeve smrti, službena je Srbija prihvatila tu jezičnu reformu.

Kopitarova i Karadžićeva zamisao trijumfirala je za obojicu posmrtno, ali potpuno. Njihov je pothvat bio već od početka i učen i jezičnopolitički. Jedno je bilo neodvojivo od drugoga, uzajamno se podupiralo. Zahvaljujući ponajprije Kopitaru, novi je srpski standard od samoga početka imao visok ugled u međunarodnim učenim krugovima, osobito njemačkim. Premda usmena književnost, kojom se vrijednosno legitimirao, nikako nije bila samo srpska, pa ni tekstovi objavljeni u njegovim zbirkama nisu zapisivani samo iz srpske predaje, sve se to shvaćalo kao isključivo srpsko i tako je predstavljeno svijetu. Tako je u njem i prihvaćeno.

Hrvati u svojem preporodnom gibanju nisu, dakako, niti pomišljali da bi novoobjavljeni tekstovi novoštokavske usmene književnosti bili samo srpski i da bi se, ako ih prihvate kao relevantne za sebe, lišavali svoje vlastitosti. Takva je novoštokavska folklorna književnost bila ne samo dobro poznata njihovim ljudima od pera, nego su njezina izražajna obilježja i vrijednosti bile ugrađene u hrvatsku jezičnu standardizaciju od samoga njezina početka. Uostalom, novija su istraživanja jasno pokazala da su Karadžiću, i opet dakako zahvaljujući Kopitaru, dok je radio na svojem *Rječniku*, stajala na raspolaganju djela hrvatske leksikografije. Tako od samoga Karadžića doznajemo da je sastavljajući svoj *Rječnik* imao pod rukom djela hrvatskih leksikografa Della Belle, Belostenca, Jambrešića, Stullija i Voltića. Doista zamjerno reprezentativna biblioteka. Najavljujući pak to svoje djelo obećaje da će ono obuhvatiti sve „srpske riječi” koje se nalaze u njima.

Ničega jezično tuđeg nisu hrvatski ilirci mogli osjetiti u Karadžićevu pisanju ili u njegovim zbirkama narodnih umotvorina. A bili su otvoreni i prema ćirilici, što po svojem slavenskom opredjeljenju, što opet po još bližoj uspomeni na porabu zapadne ćirilice, tako zvane bosančice, u hrvatskoj pismenosti. U Karadžićevu nastupu oni stoga nisu prepoznavali polaganje temelja nekomu novom srpskom jezičnom standardu. Za njih je to bilo samo znatno i ugledno obogaćenje njihove ilirske književnosti, skladna i svježa dopuna korpusu ilirskoga književnog jezika, a k tomu je taj nastup još i dovodio „braću Srbe”, i što se jezika i književnosti tiče, u „ilirsko kolo” od kojega su se do tada tuđili. Za ilirce tu nije bilo nikakva suočavanja. A da se sa srpske strane sasvim drukčije gledalo na to, da se

tako gledalo i u velikom svijetu, nije im isprva dopiralo do svijesti, barem ne u svoj težini svojega značenja. Nije ih bilo briga za to. Ni za kakvo suočavanje oni nisu znali.

Da su ilirci Karadžićev nastup i neumorno izgrađivanje novoga srpskog jezičnog standarda doživljavali upravo tako, dade se nedvojbeno iščitati iz svega što se o njem isprva objavljivalo u *Danici ilirskoj*. Sam je pak Ljudevit Gaj u svojem *Vjekopisnom nacrtku* to za svoju osobu vrlo jasno izrekao. On tamo piše, sjećajući se svojih gimnazijskih dana u Karlovcu: ... pročitav „Razgovor ugodni” Kačićev, dokučih slast i dostojanstvo ilirskoga jezika.⁴ Susret s Kačićem odredio je dakle njegov odnos prema hrvatskom književnom jeziku zacrtanom štokavski. To ga je ponukalo da se odlučno prikloni upravo takvu. Poslije, na sveučilištu u Grazu, bio mu je susret s Karadžićevim zbirkaama doživljaj visoke jezične vrijednosti: *čitah narodne pjesme srbske, po Vuku na sviet izdane, te dokučih i osjetih neprecjenost njihovu*.⁵ Gaju je dakle Karadžić, što se tiče ilirskoga jezika, bio potvrda i aktualizacija njegova Kačića, a ne otkriće nečeg novoga i nepoznatoga. Njegov se nastup doživljavao tek kao dobrodošlo pojačanje i potvrda pri izgradnji hrvatskoga standardnog jezika. Zato je ta izgradnja i dalje išla svojim već zacrtanim putem. Pojava Karadžićevih djela nije ga potaknula ni na kakve promjene. A u svjetlu toga autentičnoga vrela što ostaje od one krilatice „Vuk i Gaj”?

Koliko god je, međutim, preporodni pokret snažno ponio hrvatsku štokavsku jezičnu standardizaciju, on je ujedno u svojem dinamizmu poremetio njezinu unutrašnju ravnotežu. Destabilizaciju je prouzrokovalo naglo bogaćenje rječnika jer je standardni jezik morao dobiti potrebnu polivalentnost i na njem se moralo govoriti i pisati o područjima i predmetima što su do tada bili izvan obzora onih koji su govorili i pisali hrvatski. Trebalo je vremena da se uporabom slegne ta leksička prinova. I uvođenje nove grafije stvorilo je određene nesigurnosti. Slova s dijakritičkim znakovima dobro su doduše sjela, ali je trebalo još dograditi grafijski sustav, osobito pak riješiti pitanje digrafa (dvoslova) koji su se i dalje rabili. Njih će se ipak još zamijeniti slovima s dijakriticima, a tek gdje koji od njih ostaviti (*lj, nj i dž*). Potrebna je bila i veća normativna ujednačenost nego se je do tada bila postignula tek spontanom uporabom, a ne eksplicitno propisujućim normiranjem i sustavnim lektoriranjem, kakva do tada nije ni bilo. Od nesigurnosti koje su još bile ostale

⁴ Gaj, Velimir, Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875, XXIII.

⁵ Isto, XXIV.

sve do polovice 19. stoljeća najvažnije su bile tri: ikavsko-ijekavsko dvojstvo, izbor između morfonološke i fonološke ortografije i nastavci množinskih padeža u deklinaciji. Razvoj hrvatske štokavske standardizacije tekao je tako da je bez energična normativnoga zahvata bilo teško za ta pitanja postići dosljedna i uredna rješenja.

Premda bi se zbog dijalektalne situacije među hrvatskim štokavcima moglo očekivati i obratno, i kako god je ikavština imala čvrsto i duboko korijenje u tradiciji hrvatskoga štokavskog pisanja, ikavsko-ijekavska dvojba spontano se i razmjerno rano, iako ne bez otpora, riješila u korist ijekavskog refleksa staroga jata. Pomogao je tomu velik ugled dubrovačke književnosti i njezina jezika. Tu je normativna sigurnost postignuta sporo i teško, ali bez potresa.

Zbog velike glasovne prozirnosti štokavske morfologije, prikladna joj je i fonološka i morfonološka ortografija, tek ni jedna u baš sasvim dosljednoj provedbi. U ranijim razdobljima hrvatskoga štokavskog standarda karakteristično je u tome pogledu kolebanje. Tako već u prvoj tiskanoj gramatici hrvatskoga jezika Bartol Kašić 1604. izričito propisuje fonološki pravopis, ali se toga, ispisujući hrvatske primjere, baš i ne drži. Ilirci su dosljedno proveli morfonološko pisanje, kakvo se učvrstilo u Čeha i Rusa.

Tradicionalna je nesigurnost vladala i oko nastavaka množinskih padeža. Tako je naime i u najvećem dijelu hrvatskih štokavskih govora. U njima je situacija što se toga tiče rijetko kada sasvim čista. Ilirci su dosljedno vratili izvorno slavensko stanje i tako uspostavili najveću raznolikost i etimološki utemeljenu raspodjelu nastavaka množinskih padeža.

Od obaju je tih energičnih normativnih rješenja hrvatski štokavski standardni jezik postao prenapregnut. Dosljedno morfonološko pisanje zahtijevalo je temeljito razumijevanje tvorbenih odnosa i određivanje granice preko koje se ipak ne će ići (tako npr. hoće li se pisati dosljedno morfonološki *svatba* ili ipak, kompromisno, fonološki *svadba*). Trebalo je dobro naučiti da je genitiv množine *ženah*, dativ *ženam*, lokativ *o ženah*, a instrumental *ženami* itd. za imenice svih deklinacija te odgovarajuće pridjevske i zamjeničke završetke. Spontano i suvereno vladali su donekle time samo govornici konzervativnijih čakavskih i kajkavskih dijalekata. Već su 1604. u Kašićevoj gramatici kao moguće varijante predviđeni množinski genitivi kao *ženâ* i instrumentali kao *s ženama*. To su prvi zametci novoštokavske standardizacije.

Ilirci su tim svojim napregnutim normativnim rješenjima novi štokavski svehrvatski standard jače uklapali u slavenski jezični okoliš, a izla-

zili su u susret čakavcima i kajkavcima, pa i Slovencima, s kojima se još dugo računalo da će se ipak još uklopiti u tu standardnojezičnu izgradnju. Time su ilirski jezikoslovci ostajali na smjeru težnje za integracijom bez isključivanja, težnje svojstvene izgradnji hrvatskoga standardnog jezika od prvih njezinih začetaka. Koliko god su se orijentirali prema štokavštini, njihov stav prema drugim narječnim osobinama nije bio puristički. A govorila je iz toga i svijest o normativnoj naravi književnoga jezika, koji kao kulturna stečevina zahtijeva školovanu disciplinu. Književni jezik, znali su, svi moraju učiti. Dosljedno su domišljali i zastupali njegovu autonomiju od svih organskih dijalekata. Takvim otklonima pak od smjera koji je do tada bila zacrtala uporabna norma hrvatskoga štokavskog standarda sugeriralo se osim toga, i to uspješno, da za ljubav preporodnih ciljeva svi Hrvati moraju učiti nov jezik, kao što su učili nova slova s dijakritičkim znakovima, te kako se ne traži samo od kajkavske manjine da napusti svoj pisani jezik. To je nedvojbeno pomoglo da se u njoj nije javio jači i odlučniji otpor prihvaćanju književne štokavštine. Ali zagrebačka je filološka škola, poslije, zadržala sva ta rješenja do pred kraj 19. stoljeća, ne odstupajući ni u čemu. Ako pragmatičnost takva njezina stava i može biti upitna, ne može biti dvojbe o tome da je time čuvala ozbiljne jezične vrijednosti kojih je važnost, nažalost, poslije uvelike potisnuta iz hrvatske kulturne svijesti.

Kada se ima u vidu sve to, razumljivo je da novoštokavski hrvatski standardni jezik, kako su mu normu zacrtali preporoditelji, nije lako dobivao unutrašnju čvrstoću. U kulturnoj se javnosti nije stišavao osjećaj da normativna rješenja nisu potpuno uspjela, pa i ne mogu biti sasvim trajna. Opet su se i opet pokretala pitanja i javljala osporavanja. A nema dvojbe da se to i potpirivalo od strana koje bi bile željele druga rješenja. Time se plaćala cijena za skretanje s razvojnoga smjera koji je u proteklih dvjestotinjak godina bio već jasno zacrtan i dobro utemeljen sve bez napregnuta nastojanja. Trebalo se prije potpunoga i konačnog dovršenja standardizacije vratiti na nj radi njezine konačne konsolidacije. To je pak značilo u prvom redu napustiti strogo morfonološki pravopis i stare slavenske nastavke u množinskim padežima. Oko toga su se javljale i polemike, osobito intenzivno sa zadarskom i s riječkom školom, a poslije između zagrebačke i nezadovoljnih u njezinoj okolini.

A dotle je novi srpski jezični standard bio već izgrađen, a od 1868. i u Srbiji službeno potpuno prihvaćen, te se sada vrlo dinamično razvijao kao izražajno sredstvo srpske kulture onoga vremena i pomagao da

se ona uključi u novovjeku europsku civilizaciju. Dijalekatska obilježja bila su mu bitno sukladna onima hrvatskoga štokavskog standarda. Zaštitni znak bio mu je Vuk Stefanović Karadžić, osoba neporecivoga europskog ugleda i među onima koji su radili na jezičnom normiranju nedvojbeno tada daleko najbolji poznavatelj upravo takva dijalekatskog tipa. Svi nezadovoljni hrvatskom školskom jezičnom normom upirali su pogled u nj jer su se u njegovoj normi nazirala rješenja koja su im se činila poželjnima i za hrvatski standardni jezik, a njegov je veliki ugled davao probojnu težinu argumentaciji što se pozivala na nj. Kako pak u njegovu standardnojezičnom modelu, za razliku od razradbe i razvoja toga modela u srpskoj kulturnoj sredini, nije bilo ništa očito tuđega hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji unutar njezinih vlastitih odrednica, nego je, kako se to s hrvatske strane shvaćalo, taj model doveo i srpski književni jezik u „ilirsko kolo“, nije u toj situaciji bilo zašto tuđiti se od njega i ne pozivati se na nj.

Tako se uz hrvatske filološke škole 19. stoljeća, zagrebačku, riječku i zadarsku, zametnula još jedna, tzv. škola hrvatskih vukovaca. Počinje se nazirati 1864. pri svečanom obilježavanju Karadžićeve smrti. Tek tu se, pošto se bilo već dobro zakoraćilo u drugu polovicu 19. stoljeća, hrvatski književni jezik, na samom kraju svoje standardizacije, pred njezino uspješno dovršenje, doista suočio s tada još novim srpskim jezičnim standardom.

Tako je škola hrvatskih vukovaca, nadograđujući na hrvatsku štokavsku standardizaciju kako se izgrađivala od prijelaza iz 16. stoljeća u 17., dovršila standardizaciju hrvatskoga književnog jezika. Dopršila ju je onako kako je taj razvoj bio zacrtan još od početka i nije odstupila od njegova jasno određena smjera. Može se čak reći da je ispravila otklon nastao u jeku preporodne dinamike, u kojoj je jedino imao svojega smisla, a onda predugo ostao neispravljen. Time je ta škola, kako razabiremo gledajući unatrag, stekla nedvojbene zasluge za hrvatski književni jezik. Njezino djelovanje se po onome što je proizašlo iz njega ne može izbrišati iz njegove povijesti. Ono je ugrađeno u nj.

Veliki autoritet škole hrvatskih vukovaca kojim je ona uspješno dovršila hrvatsku jezičnu standardizaciju dolazio je i odatle što je ona u hrvatsku filologiju uvela i učvrstila u njoj metodološke i spoznajne stečevine solidne pozitivističke lingvistike druge polovice 19. stoljeća. Bili su u glavnoj struji jezikoslovne misli svojega vremena. Ako među njima i nije bilo vrhunskih znanstvenika, Vatroslav Jagić nije pripadao njihovoj

školi, oni su položili čvrste temelje novom razdoblju u hrvatskoj gramatici i leksikografiji sa svime što to znači za naobrazbu i školstvo. Po tome su do u šezdesete godine dvadesetoga stoljeća u hrvatskoj jezikoslovlju ostali dominantni.

Ali djelovanje i utjecaj hrvatskih vukovaca ima i manje svjetle strane. Kako god je ta škola dovršila standardizaciju hrvatskoga književnog jezika u smislu koji je bio imanentan njegovu razvoju i kako god su njezina rješenja bila dobra i prihvatljiva, ona se isključivo okrenula Karadžićevu pisanju i onom njegovih najbližih učenika i suradnika, zanemarila je tradiciju i izražajne vrijednosti hrvatske pismene i književne baštine, prekinula svjesnu i živu vezu s njome. Time je ozbiljno okrnjila hrvatsku kulturu. Veći prigovor nastaje vukovcima iz onoga što su nastojali isključiti iz hrvatskoga jezičnog standarda i iz kulturne svijesti o njem nego iz onoga što su unosili u nj i utvrđivali u njem. Ta njihova težnja za isključivanjem bila je za hrvatski jezik štetna i za osviješten odnos Hrvata prema jezičnoj baštini vrlo nepovoljna. Od toga je svijest o svojem književnom jeziku u Hrvata ostajala neprimjerenom i iskrivljenom. To se i danas još osvećuje.

Novi je pravopis (Ivan Broz, 1892) odlučno uveo fonološko pisanje, ali ipak ne do dogmatskih skrajnosti niti se povodeći baš u svemu za Karadžićevim. Po tome je bio primjeren hrvatskomu jezičnom standardu. Mnogo su više u tom smislu bili puristički nova gramatika (Tomislav Maretić, 1899), rječnik (Ivan Broz i Franjo Iveković, 1901), te napokon *Jezični savjetnik* (Tomislav Maretić, 1923) i u svem su orijentirani na srpski novoštokavski kanon: Karadžićeve zbirke narodnih umotvorina, njegove spise i spise i zbirke njegova učenika i suradnika Đure Daničića. Ali srpski jezični standard upravo u to doba napušta taj kanon kao obvezatan i sve šire otvara svoja vrata jezičnim navikama i izražajnim vrijednostima kakve su nastajale u glavnome gradu Beogradu, novom i sve snažnijem žarištu srpske kulture. Tako hrvatski vukovci, čak ni prihativši srpski novoštokavski kanon kao isključivo mjerodavan za svoju standardizaciju, nisu doveli hrvatski standardnojezični razvoj, dovršavajući ga uspješno, do toga da se poistovjeti s rezultatom njima suvremenoga srpskog. Hrvatski i srpski standardni jezik ostali su prepoznatljivo različiti.

No sve se to tiče samo standardne jezične norme. Drugo je živa poraba standardnoga jezika, te razvoj i usklađivanje osjećaja za jezične vrijednosti. Previše je jaka i previše prisutna bila višestoljetna hrvatska štokavska standardizacija, a preko nje i sva bogata hrvatska književna baština, a da

bi takvo shvaćanje hrvatskoga književnog jezika u njegovu konačnom standardnom obliku kakvo su u svojem normativizmu zastupali hrvatski vukovci moglo postati živom zbiljom. Odupirala se književnost, odupirao se, svemu lektoriranju usprkos, i hrvatski intelektualni diskurs.

Duboku proturječnost u nastupu nove filološke škole u hrvatskoj kulturnoj sredini osobito jasno, kako god sasvim nehotice, ilustriraju riječi njezina najuglednijeg predstavnika. Tomislav Maretić u predgovoru prvomu izdanju svoje gramatike (Zagreb, 1899., I-II) piše:

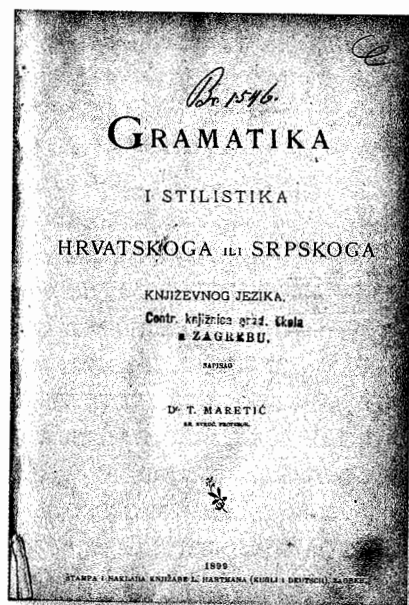
„Pored svih dojakošnjih hrvatskih i srpskih gramatika odavno ljudi, kojima je stalo do čista i dobra jezika, osjećaju nestašicu knjige koja bi im bila potpuno i pouzdano rukovodstvo *pravilnoga današnjega književnog jezika*. Tu nestašicu hoće da ukloni ova knjiga.

Ako sam htio, da ova knjiga bude onakova, kakova treba, morao sam građu za nju uzimati iz djela pisanih najboljim književnim jezikom. Svi ljudi, koji o toj stvari mogu pravo suditi, slažu se u tome, da je Vuk Stefanović Karadžić do danas prvi naš pisac, što se tiče pravilna i dobra jezika, da je on za književni naš jezik ono, što je Ciceron bio i jest za književni latinski jezik. Budući da o Vuku i ja ovo mislim, za to je trebalo, da iz njegovih djela saberem što potpuniju građu za ovu moju knjigu. Vuku se od svih drugih pisaca u pravilnosti književnoga jezika najviše približio Daničić, za to sam ja obilno upotrebio i ona Daničićeva djela, koja su za taj posao najzgodnija. Napokon sam upotrebio narodne umotvorine, što ih je na svijet izdao Vuk poznatom svojom vještinom, u kojoj ga nitko nije dostigao. Drugijeh izvora nisam htio upotrebiti, jer ne bi dosta bilo uzeti samo još dva ili tri pisca, već mnogo više, a onda bi u knjizi mojoj bilo odviše citata i ona bi morala biti znatno veća. Osim toga sam uvjeren, da i ona tri pomenuta izvora sadržavaju u sebi obilnu građu.”

Maretić je dosta škrt na riječima. No tu se je izrazio tako jezgrovito da sve leži kao na dlanu. Izloženo je temeljno načelo filološke škole hrvatskih vukovaca. Njihov najznatniji gramatičar u tim je svojim riječima do kraja čestit. Bez obzira pak na to što tko mislio o Vuku Karadžiću kao Ciceronu hrvatskoga književnog jezika jedno se tu pokazuje sasvim jasno. Tomo Maretić zapravo nije vukovac, on je ciceronijanac, ciceronijanac u autentičnoj tradiciji humanizma u Hrvata. U srpskom kulturnom ozračju odnos prema Vuku Karadžiću sasvim je drugi. On tamo predstavlja jezičnu spontanost, pravo naroda da govori i piše jezikom doista svojim, bez nametnutih spona i ičijega nadzora. On nedvosmisleno proglašuje da narod za svoj jezik ne treba Cicerona. Za takvo razmišljanje kakvo

je tu Maretićevo potrebna je humanistička naobrazba. I samomu Vuku Karadžiću teško da bi išta bilo stranije nego da se postavlja za Cicero-na ikojemu književnom jeziku. Štoga o sebi proglašavala i objavljivala škola hrvatskih vukovaca, ona je zapravo čvrsto ukorijenjena u hrvatskoj kulturi i u njezinim tradicijama.

Reagirajući na pojavu Maretićeve gramatike pisao je iste 1899. godine Antun Radić ovo: „Ja ne ću mnogo o tom govoriti, što obrazovani Hrvati, bili oni književnici, ili ne bili, sude o Vuku Karadžiću kao hrvatskom Ciceronu. Svakomu je dovoljno poznato da hrvatski pisci i čitaoci odavna već teško, no vrlo razborito podnašaju onaj filološki jaram, što im se bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavoga hrvatskoga obrazovanoga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti.”⁶

Tomo Maretić, *Gramatika*, 1899.

A nešto malo dalje stoji u njega i to: „Svaki obrazovani Hrvat zna, da nije moguća ni pomisao o ilirskoj, pače o čitavoj današnjoj hrvatskoj književnosti bez stare književnosti hrvatske. Što je današnja hrvatska književnost bez ilirske književnosti? Što je ilirska književnost bez Mažurani-

⁶ Radić Antun, *Hrvatski književni jezik*, Vienac, Zagreb 1899., str. 456-457, 566-568, 584-585, 599-601, 615-616, 629-631 = *Sabrana djela* 15, Zagreb 1937., 31-52.

ća? Što je Mažuranić bez Gundulića? Što je? Ništa. Disjecta membra. Bez ove sveze nitko na svijetu ne može kazati razložne riječi ni o hrvatskom književnom jeziku, ni o mislima, ni o duhu u hrvatskoj književnosti.”⁷

Taj je otpor bio uspješan. O tome se vrlo zorno može uvjeriti svatko ako samo zaviri u Maretićev *Jezični savjetnik*. Kad se uspoređi ono što on zahtijeva s onim što danas u hrvatskome standardnom jeziku živi, pokazuje se kako njegov zadržati vukovski dogmatizam iz povijesne perspektive djeluje bespomoćno i smiješno. Hrvatski je književni jezik i kraj takve standardne norme i njezine ideologije očuvao svoju hrvatsku fizionomiju. Zbog toga je pod utjecajem Kopitarove projekcije nastalo i do danas se negdje održalo i shvaćanje da su Hrvati, preuzevši ga kao svoj književni, uzeli i iskvarili srpski književni jezik. Na to, kažu, nemaju pravo.

A istina je da Hrvati nikada nisu preuzeli kakav drugi književni jezik, nego su uvijek samo izgrađivali i uređivali svoj, kakva god shvaćanja o tome izricali i kakva god načela zastupali u koje doba njihovi filološki stručnjaci propisujući jezične norme. Hrvatski štokavski književni jezik u svojoj konačnoj standardizaciji prihvatio je, ako se gleda u cjelini, samo ono što je bilo na crti kojom se kretalo njegovo izgrađivanje od svojega početka. Ono pak čime se nova norma s kraja 19. stoljeća, norma škole hrvatskih vukovaca, udaljivala od toga, to kulturna javnost, osobito književnost i izobražena jezična praksa, nije prihvatila. Tako ipak nisu odbačene mnoge stečevine zagrebačke filološke škole, a nisu prihvaćena ni dijalekatska obilježja tuđa organskoj hrvatskoj novoštokavštini. Ipak je od vrijednih postignuća izgradnje hrvatskoga standardnog jezika štokavske boje u prethodnim stoljećima zbog utjecaja škole hrvatskih vukovaca ušlo u dvadeseto manje nego je moglo i trebalo. Dok je ta filološka škola ostajala mjerodavna, postojao je osjetljiv rascjep između izričito kodificirane norme i živoga književnojezičnog uzusa. Taj je rascjep potrajao šezdesetak godina. Preokret je tu obilježio Ljudevit Jonke svojim temeljitim istraživanjem djela Adolfa Vebera Tkalčevića i objavljivanjem svojih važnih rezultata (1956).⁸ Tu se pokazuju vrijednosti zagrebačke filološke škole, kojima se od vremena njezina konačnog utrućanja nije poklanjala nikakva pozornost. Time završava premoćni utjecaj vukovske škole u hrvatskoj sveučilišnoj kroatistici. Repovi mu se vuku još i danas.

⁷ Isto, 34.

⁸ Jonke, Ljudevit, *Veberove zasluge za naš književni jezik*, Rad JAZU 309, Zagreb 1956., 33-80.

Prikaz suočavanja o kojem je ovdje riječ ostao bi nepotpun da se ne spomene još jedna njegova dimenzija, a ta je politička. Hrvatski vukovci imali su za sve vrijeme dok su bili utjecajni jako političko zaleđe, prvo u Austro-Ugarskoj, a onda u Jugoslaviji. I Beč i Pešta težili su za tim da na jugoistoku bude što manje hrvatske samosvojnosti, u svemu, pa i u standardnom jeziku, a cijelo područje da bude tako uređeno da se njime što lakše upravlja jedinstvenom centralnom administracijom i da bude pripravljeno i za eventualno dalje širenje državne vlasti prema Solunu i Carigradu. Bilo je to u temeljnom smislu Kopitarovih zamisli.

Bečka se jezična politika provodila izravno u Dalmaciji i Bosni. Upravo je u Dalmaciji otpor tomu jezičnopolitičkomu zaokretu bio osobito snažan, ali pod austrijskom upravom bezuspješan i bezizgledan. U Bosni i Hercegovini nije ga ni moglo biti. U Hrvatskoj i Slavoniji postojala je autonomna prosvjeta i uprava, ali je u njoj u prijelomnom razdoblju vlada bila mađaronska, a ban je bio grof Dragutin Khuen-Héderváry, kako se u Hrvatskoj službeno nazivao, pa se i na području jezične standardizacije provodila bečka i peštanska politika. Najistaknutija dva hrvatska vukovca, Armin Pavić (1844-1914) i Tomislav Maretić (1854-1938) pripadali su mađaronskoj unionističkoj stranci i bili saborski zastupnici izabrani na njezinoj listi. Franjo Iveković (1834-1914) bio je Khuenov kandidat za zagrebačkog nadbiskupa. Tek Ivan Broz (1852-1893) ostao je odmaknut od te političke sprege, a upravo on je bio i najmanje dogmatičan od svih u toj školi.

Pavić je na zagrebačkom sveučilištu bio prvi profesor hrvatskoga jezika, član Akademije, a u odlučnom razdoblju, 1898-1904, stajao je na čelu prosvjetnoga resora autonomne hrvatske vlade. Akademija je još od vremena kad joj je Đuro Daničić bio glavni tajnik i zasnovao rad na velikom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* bila pod presudnim utjecajem te škole. Ona je tako imala oslonac i u Akademiji, i na Sveučilištu, i u vladi i u saborskoj većini stvorenoj izbornim manipulacijama. Živo je to osjetio i lijepo opisao ondašnje zbivanje Antun Radić: „Nije dakle posve istina, da je obrazovani hrvatski svijet preko noći promijenio mišljenje o književnom svom jeziku: da je „javno mnijenje“ filološka ta stvar dosta uzburkala, dokazuju oni prizori u zagrebačkom hrvatskom Saboru. Ne valja misliti, da je ona buka bila samo radi pravopisa: ovako misliti značilo bi isto, kao kad bi tko rekao, da se je istočna i zapadna crkva razdvojila i zavadila poradi nekvasna kruha. Pravopis je bio samo exponent onoga jada, što se je u hrvatskom obrazovanom svijetu nakupio protiv nove njeke kulturne struje. No kako su braniooci nove ove struje – bili

pamet, ili sreća? da kažemo s Gundulićem – bili na takovim mjestima, protiv kojih se uzalud viče i nabacuje, jer su čvrsta i ugledna, – mrmljalo se i vikalo, a kako je u nas malo zgode za mirno razmišljanje, rijetko je pala koja mirna i razložna.”⁹ Tu je zapravo sve rečeno i objašnjeno. Tako se i razumije zašto mišljenja i argumenti što ih je iznosio Radić nisu u kroatistici pobudili onu pozornost niti dobili onu težinu koju po svojoj ozbiljnosti i temeljnoj važnosti zavrjeđuju.

Jugoslavija je pak, kada je stvorena, samo preuzela i nastavila austro-ugarsku jezičnu politiku. Tek što iz Beograda njezina oštrica nije bila više uperena prema jugoistoku, nego prvenstveno prema sjeverozapadu. A škola hrvatskih vukovaca imala je i dalje punu političku potporu. Ali otpor nije prestajao, nego je sve više poprimao racionalne i znanstveno utemeljene oblike, onako kako ga je poveo Antun Radić. Tek tada, kad ih je pisao, njegove su riječi odjekivale u prazno. Tijekom tridesetih su godina, međutim, njegova gledišta stala korak po korak dobivati odlučnu prevagu u hrvatskoj kroatistici. Razvoj standardnoga jezičnoga uzusa i procjena njegovih izražajnih vrijednosti nisu potvrdili projekcije škole hrvatskih vukovaca s prijelaza 19. st. u 20. Samo se vrlo uvjetno stoga može reći da je ta škola pobijedila u konačnoj izgradnji hrvatskoga jezičnog standarda. Njezin uspjeh se, kad se sve zbroji ispod crte, svodi na to da se potpuno uobičajio umjereni fonološki pravopis, pisanje *vrijeme* mjesto *vrieme* i mlađi i nerazlikovni nastavnici u množinskim padežima. U svem ostalome shvaćanja zagrebačke škole nipošto nisu zatrta, kako su vukovci htjeli da budu. Naprotiv, sve su življa.

Duboki rascjep do kojega je pod kraj 19. stoljeća i na početku 20. došlo između normativnih stručnjaka tada premoćne filološke škole i kulturne javnosti, a počeo se premošćivati tek od druge polovice pedesetih godina 20. stoljeća, ostavio je svoje tragove. U širim je krugovima te javnosti otpor normativnim rješenjima ostao prisutan, više osjećajan nego djelotvoran. Taj otpor je u svojoj upornosti i žestini osobito dobro razumljiv kada se ima u vidu politička pozadina konačnoga standardnog normiranja. Površno gledajući, stvarao se dojam da je njime iz književnoga jezika uklonjeno upravo ono što je u njem bilo hrvatsko, a nametnuto nešto nehrvatsko. S obzirom na duh u kojem je ta standardna norma propisana i poslije, barem u teoriji i školovanju, dugo održavana, nije danas lako uvjeravati da to nije istina, da osobito nije istina za ustaljeni hrvatski standardni uzus, premda je znalcu to očito. Ostala je stoga u ne-

⁹ Radić, Antun, *Sabrana djela* 15, Zagreb, 1937., 37.

kih i težnja za destabilizacijom postignutoga stanja jer ga je dio pismenih pripadnika hrvatske jezične zajednice doživljavao neprimjerenim, to više što su o svim tim pitanjima stručnjaci normativisti vukovske škole vrlo malo raspravljali i ništa nisu objašnjavali, bar ne tako da bi bilo pristupačno mnogima.

Hrvatski vukovci bili su mladogramatičarski pozitivisti. Književni jezik i njegovu narav, bitno različitu od one organskih govora, naprosto nisu uzimali do znanja. U tome su bili bitno slabiji jezikoslovci od Adolfa Vebera Tkalčevića i drugih učitelja zagrebačke škole. Osim toga su u svoje doba nastupali s pozicija najuglednijih institucija i državne vlasti, pa nisu imali ni potrebe mnogo obrazlagati i objašnjavati. Njihova je prolazila.

Tako je, premda je hrvatski književni jezik bio standardiziran na način po sebi u bitnome zadovoljavajući, ipak došlo do nekog intimnog otuđenja, većeg ili manjeg, mnogih Hrvata od svojega standardnog jezika. U dijelu javnosti proširio se osjećaj da im je oduzet njihov pravi jezik, da ga treba tražiti, naći i vratiti. Ti kao da su ostali opčinjeni suočenjem s novim srpskim jezičnim standardom. Od toga nisu dolazili k sebi. Takvo se stanje duha pokazalo plodnim tlom za shvaćanja koja su opet i opet poticala pokušaje da se samovoljnim zahvatima drastično promijeni standardnost hrvatskoga standardnog jezika, da se iskorijeni iz vlastita tla na kojem je izrastao kako bi naglo postao bitno drukčiji. Najdrastičnije se to osjetilo od 1941. do 1945. pod režimom satelitske tvorevine njemačkoga Trećeg Reicha. Tada je poprimalo razmjere koji su se mogli doživljavati i kao groteskni i kao jezoviti. To je nanijelo veliku i trajnu štetu plodnomu njegovanju hrvatske jezične kulture. Takve težnje nagrizaaju, dakako, stabilnost standardnoga hrvatskog jezika, otežavaju smirenu porabu te velike, teško izgrađene stečevine i tako nanose štetu hrvatskoj kulturi, pa i kad se nameću manje ekstremno i agresivno. Svako potkapanje stabilnosti hrvatskoga standardnog jezika kakav je povijesno izrastao oda zla je.

Suočenje hrvatskoga književnog jezika na samom kraju svoje standardizacije s novim srpskim standardnim jezikom ima još jednu posljedicu koja se osjeća sve do danas. U međunarodnoj slavistici do nedavno je potpuno prevladavalo shvaćanje, sasvim u tradiciji Kopitara i Grimma, da je novoštokavski standardni jezik kojim se Hrvati danas služe, zapravo onaj srpski što ga je zasnovao Vuk Stefanović Karadžić. Izraz takva shvaćanja postao je uobičajeni dvočlani naziv srpskohrvatski (ili, utješno, hrvatskosrpski) jezik. On bi kao jezikoslovni naziv mogao i poslužiti da se njime označuju samo takve jezične pojave kakve objektivno po-

stoje. Ali onako kako se obično shvaća i rabi navodi na to da se ne vodi računa o suočenju o kojem se ovdje govori i da se zanemari vlastit rast i iz njega proizašla samobitnost hrvatskoga standardnog jezika. A bez svijesti o tom suočenju i njegovu ishodu ne može se razumjeti niti jezična povijest niti današnja standardnojezična situacija na području središnjega južnoslavenskoga jezičnog prostora, u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, te Crnoj Gori. Iz slavističke perspektive pak upravo je to ono o čem se tu radi. Tek ako se to prestane zanemarivati, može se otkloniti određen nesklad što tu još postoji između Hrvatske i Europe. Tek ako se to prestane zanemarivati, ako se dakle jezikoslovno domišljeno razlikuju književni jezici od organskih dijalekata, i ako se književni jezici stanu primjereno proučavati na njihovim književnim korpusima, tek tada se mogu znanstveno rasplesti čvorovi često politički motiviranih predrasuda u jezikoslovnoj tradiciji, tek onda se slavistika može znanstveno dobro utemeljiti i kad proučava jezike kao što su hrvatski, srpski, crnogorski ili bošnjački, a tek se time može otkloniti određen nesklad koji tu još postoji između perspektiva što se otvaraju kada se gleda iz Hrvatske i kada se gleda iz Europe.

Puna standardnost na uzburkanoj plovidbi

Hrvatski književni jezik postigao je tako punu standardnost. Pod sam kraj 19. st. dobio je jasno određenu i konačnu standardnu normu te postigao primjerenu stabilnost. Pod autonomnom vladom nagodbene Hrvatske, podvrgnutom i Pešti i Beču, ali posve autonomnom u resorima pravosuđa, uprave i prosvjete, dobio je taj jezik čvrst okvir kao medij sporazumijevanja i izražavanja hrvatskoga društva. I u resorima pod zajedničkim ugarsko-hrvatskim suverenitetom, u kojima je vlast željela javno rabiti samo mađarski jezik kao na pošti i željeznici, pa je oko toga dolazilo do sukoba i nereda, svi su se statuti i pravilnici uredno prevodili i na hrvatski, pa makar onda ostajali zakopani u arhivima budimpeštanskih „zajedničkih” ministarstava. Ako bi zatrebalo, mogli su se svakomu pokazati kao dokaz da se poštuje Nagodbom utvrđeni ustavni red i da su ta ministarstva doista zajednička, a ne samo ugarska. Jezični stručnjaci koje su iz Hrvatske pozivali u tu svrhu u Budimpeštu obavili su tamo velik posao koji je u široj javnosti ostao slabo poznat. Sezalo je to sve do vojništva. U okviru ugarskoga domobranstva (*honvéd*) ustrojeno je hrvatsko domobranstvo, vojska trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, od čije je vlasti Dalmacija bila izuzeta. U toj je vojsci zapovjedni jezik bio hrvatski, svi zakoni, pravilnici i službovnici objavljeni su na hrvatskom jeziku, a u Zagrebu je uređena vojna akademija s hrvatskim nastavnim jezikom, na kojoj su se školovali časnici za hrvatsko domobranstvo. Hrvatski je tako postao pravi standardni jezik među drugim standardnim jezicima u onodobnoj Europi.

No svi oni koji su osjećali i mislili hrvatski nikada nisu prihvatili Austro-ugarsku nagodbu i dualističko uređenje države. Nisu prihvaćali ponovno podređivanje Hrvatske ugarskoj vladi, koje je 1848. bilo potpuno ukinuto. Stoga je Ugarsko-hrvatsku nagodbu bez širega pristanka provela unionistička stranka i mađaronska politika. Kako god je ta nagodba dala prostora i za banovanje Ivana Mažuranića i baš time u mnogome stvorila modernu Hrvatsku, mađarski pritisak nije jenjavao i nije išlo bez nasilja, što je došlo do punog izražaja za banovanja Khuen-Héderváryja

(1883-1903). Baš u to je vrijeme završena konačna i uspješna standardizacija hrvatskoga jezika. Bitni su pri tome temeljni priručnici: 1892. Brozov pravopis, 1899. Maretićeva gramatika, 1901. Brozov i Ivekovićev rječnik. Sve u vrijeme banovanja Khuen-Héderváryja, za tvrde prevlasti mađaronske politike u Hrvatskoj. Sam je Maretić bio Khuenov saborski zastupnik, biran u izbornom kotaru u kojem su srpski glasači bili u većini i glasovali za Khuenove kandidate.

Ti politički odnosi u onodobnoj Hrvatskoj nisu ostali bez utjecaja na to da je konačnu standardizaciju hrvatskoga jezika, za koju je razvoj književnoga jezika bio već posve dozrio, provela isključivo i bespogovorno škola hrvatskih sljedbenika Vuka Stefanovića Karadžića. Njima je mađaronska hrvatska vlast poravnala sve putove. Ona je određivala nastavne programe i odlučivala koji će se udžbenici i priručnici propisati. Novi priručnici bili su stručno vrlo dobri, a škola hrvatskih vukovaca uvodila je kao prva u nas stečevine pozitivističkoga jezikoslovlja, škole takozvanih mladogramatičara, koja je predstavljala najviše domete onodobne lingvistike. Podupirala ju je bezobzirna Khuenova vlast. Ušutkala je ili gurnula u stranu svaki glas koji bi se dignuo protiv temeljnih priručnika hrvatskoga književnog jezika koji su se temeljili isključivo na djelima Vuka Stefanovića Karadžića i njegova učenika i najbližeg suradnika Đure Daničića i na njihovim zbirkama narodnih umotvorina. Tako su odbacivali svu bogatu baštinu hrvatskoga književnog jezika, koja je bila vrlo živa i još uvijek to jest. Ušutkavala je i glas čovjeka takve intelektualne i moralne težine kakav je glas Antuna Radića, nije se osvrtna na vrlo negativnu kritiku takva postupka koju je objavio Vatroslav Jagić, koji je tada bio kao slavist stekao svjetski glas i autoritet. Tako je „sprega filologije i vlasti” (Dalibor Brozović) skršila svaki otpor standardizaciji koja se odlučno provodila. A jednakovrijedne filološke škole zasnovane na hrvatskim koncepcijama i na hrvatskoj jezičnoj baštini tada naprosto nije bilo.

Da bi se doista razumjelo što se je i kako tada događalo treba uzeti u obzir činjenicu da je 1881. konačno razvojačena Vojna krajina i upravno-politički potpuno pripojena Hrvatskoj i Slavoniji, kojima je državno-pravno uvijek i pripadala, ali je od njihove vlasti bila potpuno izuzeta i podvrgnuta austrijskoj vojnoj upravi.

Ta je promjena za okolnosti pod kojima je dovršena standardizacija hrvatskoga jezika višestruko relevantna. Uključivanje Vojne krajine u političku Hrvatsku značilo je znatno povećanje udjela srpskog naroda u njezinu korpusu. To više što joj je tada pripadao sav Srijem sve do Zemu-

na, a Dalmacija bila izuzeta iz nje. Srbi u Hrvatskoj postaju time politički činilac brojčano znatan kakav u staroj civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji nisu bili. Razumljivo je da je to moralo utjecati i na standardizaciju hrvatskoga jezika koja se upravo tada dovršavala.

Khuen-Héderváry postavljen je za bana sa zadatkom da slomi hrvatski otpor uključivanju u mađarsku državu i poravna putove za postupno dokidanje državnopravnoga statusa Hrvatske, poništavanje njezine realne autonomije. Suočen s otporom svih hrvatskih političkih snaga Khuen se oslonio na Srbe u Hrvatskoj. Njihovi političari podupirali su ga u izvršavanju toga zadatka, a on je za uzvrat pokazivao veliku susretljivost prema njihovim zahtijevanjima. Nije dakle čudo što je škola hrvatskih vukovaca dobila čvrstu i dosljednu podršku Khuenove vlasti da dovrši standardizaciju hrvatskoga jezika. Time je razbijao i slabio one koji su održavali hrvatsku književnojezičnu tradiciju i na njoj htjeli graditi budućnost, slabio hrvatski identitet i narodnu samosvijest, razgrađivao Hrvate kao povijesni subjekt i tako poravnavao put da se postupno dokine i njihov politički subjektivitet, a ugađao je Srbima u Hrvatskoj, koji su ga politički podupirali protiv jake hrvatske opozicije. Oni su se time oslobađali od toga da u javnom životu poštuju baštinu hrvatskoga književnog jezika. Kada je Vuk Karadžić bio sve i sva, bilo je to njima baš po mjeri.

Ali Khuen je time postizao još i više. Uklapao je Hrvatsku u širi jugoistočni jezični prostor jače nego bi mu ona i bez toga pripadala. A prema tom prostoru bila je uperena buduća mađarska ekspanzija, privredna i svaka druga koja se pokaže dostižnom. Bilo je to vrijeme kad je i nezavisna Srbija potpuno pripala austro-ugarskoj interesnoj sferi. A mađarska politika bila se je priključila njemačkom i austrijskom *Drang nach Osten*, ekspanziji prema istoku. Gradila se željeznička pruga Berlin – Bagdad. A osim toga vukovci su tada bili u Hrvatskoj najbolji jezikoslovci. Nije dakle čudo što su pri standardizaciji hrvatskoga jezika upravo oni uživali potpunu, pa i bezobzirnu podršku vlasti: hrvatskih autonomnih prosvjetnih vlasti u rukama mađaronske politike.

Maretić je svojim akademjskim raspravama o pravopisu i jeziku pretpreporodne hrvatske književnosti nehistorijskim pristupom i potpunom neosjetljivošću za implicitnu sustavnost postignutih rješenja, ne uzimajući u obzir kulturni kontekst latiničke pismenosti na mediteranskom i srednjoeuropskom ozemlju, stvorio dojam da je to sve potpuno nesuvislo, samo zbunjeni pokušaji na kakve se u novom vremenu ništa ne može valjano utemeljivati. Grubo je i surovo diskvalificirao svu hrvatsku jezičnu

baštinu kao nešto što nije ni od kakva aktualnog značenja. Svojim autoritativnim nastupom vratio je Hrvate u primordijalni položaj: standardni jezik valjalo je bez obziranja na išta drugo tražiti tamo gdje jezik po tada vrlo raširenom i međunarodno priznatom shvaćanju jedino doista i postoji: u narodu. A takav čist narodni jezik „izvađen ravno iz narodne duše” ležao je prepariran pri ruci u korpusu što su ga činila djela Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Daničića i u njihovim zbirkama narodnih umotvorina. Trebalo je samo pri oblikovanju standardnoga jezičnog izraza ograničiti pogled jedino na to i dobiva se valjano polazište za budući razvoj, posve pak treba zbaciti svu hrvatsku književnu baštinu i sve dijalektalno osim ijekavske novoštokavštine.

To pak kako je djelovala sprega filologije i vlasti koja je preko škole hrvatskih vukovaca nametnula upravo takvu standardizaciju izvršno osvjetljuje slom pokušaja da se pravopisna i jezična norma službeno i vladinom odlukom uspostavi prema načelima i shvaćanjima zagrebačke škole. Godine 1877. zasjedao je Pravopisni odbor, zapravo pododbor Zemaljskoga školskog odbora pojačan najboljim jezičnim stručnjacima pod predsjedništvom Adolfa Vebera koji je hrvatskoj vladi imao predložiti obvezatne pravopisne propise za sve škole. Članovi toga pravopisnog pododбора bili su uz predsjednika Vebera još klasični filolog Franjo Petračić, filozof i pjesnik Franjo Marković, povjesničar Tadija Smičiklas, pedagog Ljudevit Modec i sveučilišni profesor hrvatskoga jezika Armin Pavić.

Taj pododbor raspravljao je vrlo temeljito o glavnim pravopisnim i jezičnim pitanjima koja su tada bila aktualna, podnio je Zemaljskom školskom odboru opsežno i vrlo temeljito argumentirano izvješće. Bila su se našla kompromisna rješenja u spornim pitanjima i uklonile ozbiljnije slabosti zagrebačke škole. Većina je zastupala umjereni morfonološki pravopis, jedino vukovac Armin Pavić zalagao se za strogi fonološki, argumentirajući na temelju svojega proučavanja dubrovačke barokne književnosti da je upravo to stari hrvatski pravopis. Zemaljski školski odbor podastrio je to izvješće vladi onakvo kakvo ga je sastavio pravopisni odbor. No Armin Pavić, kojega je politički položaj bio vrlo jak, svojski se zauzeo skupa s drugim politički utjecajnim mađaronom Stjepanom Spevcem da se na temelju tih zaključaka ne propišu obvezatna pravopisna pravila. Tako je osujećena posljednja prilika da zagrebačka škola dovrši hrvatsku jezičnu standardizaciju. Ostao je nered, nesigurnost i s njima nezadovoljstvo. Petnaest godina poslije toga, 1892. pojavio se je Brozov *Hrvatski pravopis*, umjereno fonološki, u stopama Karadžićeva pravo-

pisa, sasvim u smislu Pavićevih predočaba. Školske vlasti su ga odmah propisale i time je pitanje bilo riješeno. Pripravljeno je tlo za Maretićevu vukovsku gramatiku i za vukovski rječnik Broz-Ivekovićev.

Da bi se bolje razumjele političke transmisije koje su utirale put jezikoslovno visokovrijednom radu vukovske škole i snažno podupirale njegove rezultate, korisno je malo поближе promotriti glavne osobe:

Stjepan Spevec (1839-1905) rođen u Vukancima kod Zlatara u Hrvatskom zagorju bio je vrhunski pravnik svojega vremena. Studirao je u Zagrebu i Beču i tamo je doktorirao. Vrativši se predavao je još na Pravoslavnoj akademiji, a onda od 1874. na Pravnom fakultetu tada upravo obnovljenog Sveučilišta u Zagrebu. Bio je prvi dekan toga fakulteta i drugi rektor toga sveučilišta. Od 1875. do 1891. bio je Khuenov mađaronski zastupnik u Hrvatskom saboru. 1884. izabran je za njegova potpredsjednika. U radu Sabora istaknuo se je kao vrlo agilan referent odjela (hrvatskoga ministarstva) za pravosuđe i odjela (hrvatskoga ministarstva) za bogoštovlje i nastavu. Od 1886. bio je u hrvatskoj vladi odjelni predstojnik (ministar) za bogoštovlje i nastavu. Za njegova predsjednikovanja donesen je zakon koji je dopuštao osnivanje mađarskih osnovnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, što po odredbama Nagodbe do tada nije bilo moguće. Godine 1891. imenovan je za predsjednika stola sedmorice i na tom je visokom sudačkom položaju ostao do smrti.

Armin Pavić (1841-1913) rođen u Požegi studirao je u Beču klasičnu filologiju i slavistiku. Služio je kao gimnazijski profesor u Varaždinu, Požegi i Zagrebu. Dao je znatan prinos istraživanju hrvatske barokne književnosti i objavljivao zanimljive poglede i zamisli. Izdao je djela Gundulićeva i Palmotićeva. Godine 1877. postavljen je za prvoga profesora hrvatskog jezika na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Dekan toga fakulteta bio je dva puta: od 1882. do 1883. i od 1894. do 1895., a rektor Sveučilišta od 1896. do 1897. Godine 1874. izabran je za redovito člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Od 1884. do 1906. bio je mađaronski Khuenov zastupnik u Hrvatskom saboru. Godine 1898. došao je na položaj odjelnog predstojnika (ministra) za bogoštovlje i nastavu u autonomnoj hrvatskoj vladi. Za njegova mandata postala je Maretićeva gramatika obvezatan školski udžbenik.

Franjo Iveković (1834-1914) rođen u Klanjcu studirao je teologiju u Zagrebu i Budimpešti, doktorirao u Beču. Na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu bio je profesor istočnih jezika i biblijske egzegeze. Njegov *Rječnik hrvatskoga jezika*, koji se pojavio 1901. godine, uključuje i

materijal koji je pripremio njegov nećak Ivan Broz, a zasnovan je gotovo isključivo na djelima Karadžićevim i Daničićevim te njihovim zbirkama narodnih umotvorina, a potpuno izostavlja hrvatsku književnojezičnu baštinu i suvremeni leksik, koji se upravo u to doba bio lijepo i primjerenore razvio. Kad je 1875. Franjo Iveković objavio novi prijevod hrvatskoga lekcionara, prekinuo je višestoljetnu tradiciju hrvatskoga lekcionara i jako se, gotovo isključivo oslonio na Karadžićev prijevod *Novoga zavjeta*. To je izazvalo živo nezadovoljstvo i od toga se rasplamsala javna polemika. Bio je to jedan od prvih javnih nastupa škole hrvatskih vukovaca, kojoj je Iveković već tada pripadao. Bio je Khuenov kandidat za zagrebačkoga nadbiskupa. Još prije njega nastupio je kao vukovac Dubrovčanin Pero Budmani svojom *Gramatikom srpsko-hrvatskoga (ilirskog) jezika* (Beč, 1865).

Ivan Broz (1852-1893) rođen u Klanjcu studirao je slavistiku u Zagrebu, a poslije je bio Jagićev slušač u Beču. Iako je po svojim jezikoslovnim shvaćanjima bio pripadnik škole hrvatskih vukovaca, osjećao je i shvaćao važnost i vrijednost hrvatske književnojezične baštine i nije u tom pogledu bio nimalo jednostran. Rana smrt onemogućila mu je da sa svojim shvaćanjima dođe do izražaja. Svojim je izvanredno uspješnim pravopisom položio temelje i danas živnoj hrvatskoj pravopisnoj tradiciji. Mlađa i ponešto prilagođena potrebama drugih vremena izdanja Brozova pravopisa piredivao je i izdavao Dragutin Boranić (1870-1955) rođen u Kraju Donjem kod Marije Gorice. Tih je izdanja od 1921. pa sve do 1951. bilo deset. Time je utemeljena čvrsta hrvatska tradicija fonološkog pravopisa.

Ivan je Broz počeo raditi i na rječniku hrvatskoga jezika, ali ga nije dospio završiti. Iz njegove ostavštine preuzeo je građu njegov ujak Franjo Iveković i dovršio rječnik po najstrožim načelima vukovske škole potpuno isključujući hrvatsku jezičnu baštinu i suvremen civilizacijski leksik, u duhu koji nikako nije bio Brozov.

Tomislav (Tomo) Maretić (1854-1938) rođen u Virovitici diplomirao je klasičnu i slavensku filologiju u Zagrebu. Od 1886. predavao je na Sveučilištu u Zagrebu slavensku filologiju. Poslije umirovljenja vratio se je na Filozofski fakultet i od 1919. do 1924. predavao poredbeno indoeuropsku lingvistiku. Od 1886. redoviti je član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a od 1915. do 1918. njezin predsjednik. U dva navrata bio je po pet godina mađaronski Khuenov zastupnik u Hrvatskom saboru. Stekao je neprolazne zasluge svojim prijevodima klasične književnosti,

osobito Homera. Njegova je gramatika, izašla 1899. u Zagrebu, pisana uz potpuno izostavljanje hrvatske književnojezične baštine, a bila je u većem dijelu 20. stoljeća temelj hrvatske jezične norme i glavni jezični priručnik generacijama jezičnih stručnjaka. Njegov pak *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik* od 1924. godine, izdan također u Zagrebu, iskazuje skrajnje zaoštrenovoštokavski purizam koji je zastupao. Iz njega se može dojmljivo iščitati i to kako su ta nastojanja bila u zbilji malo uspješna.

Za školu hrvatskih vukovaca bio je osobito važan Đuro Daničić, pravim prezimenom Popović (1825-1882) rođen u Novome Sadu. U Beču je studirao pravo, ali ga je tamo Miklošič uveo u slavensku filologiju i on se tomu potpuno posvetio. Bio je i najbliži učenik, suradnik i suborac Vuka Stefanovića Karadžića. Pomogao mu je da svoju borbu za potpunu reformu srpskoga književnog jezika povede na najvišoj razini onodobnoga jezikoslovlja. Godine 1866. pozvan je u Zagreb za tajnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti koja je tada bila u osnutku. A 1877. zacrtao je i započeo rad na njezinu monumentalnom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* koji je završen tek 1976. Nije se aktivno miješao u hrvatske prijepore oko standardnoga jezika, ali su hrvatski vukovci gledali u njega s velikim poštovanjem i pozivali se na njegov snažni jezikoslovni autoritet. On je dopuštao da se jezik koji je standardizirao uz srpski naziva i hrvatski, ali je napisao kako nikoji Srbin niti časa ne dvoji koje će ime na kraju nadvladati i srpsko da će ostati kao jedino.

Kada se razmotri ovaj pregled i razmisli o tome što on kazuje, postaje bjelodano kakva je to bila sprega filologije i vlasti i kako joj se oslabjela zagrebačka filološka škola nije mogla oduprijeti. Postaje bjelodano i to zašto je negodovanje koje se javilo u hrvatskoj kulturnoj srednini, pa i zauzet i izvrsno argumentiran glas Antuna Radića odjeknuo u prazno, a i porazna kritika Vatroslava Jagića, kako god bila velika njegova težina, nije iz bečke udaljenosti imala nikakva utjecaja na zbivanja u Hrvatskoj. Spomenuta „sprega filologije i vlasti“ propisala je konačnu standardizaciju hrvatskoga jezika po svojim shvaćanjima, u smislu skrajnjega novoštokavskog purizma. Zanimarivala je pri tome svu prethodnu izgradnju hrvatskoga književnog jezika i bila je u svojem normiranju skrajnje nepopustljiva ne samo što se tiče glasova, oblika, tvorbe, nego i sintakse, stilistike pa i rječnika. Daničić je zasnivajući veliki Akademijin rječnik pokazao da potpuno odbacuje leksik hrvatskoga književnog jezika kakav se u drugoj polovici 19. stoljeća već bio bujno razvio, proširio i ustali. Daničić je očito mislio da je to bio razvoj u krivom smjeru koji valja

poništiti da bi se uspješno pošlo naprijed. Svaka težnja novoštokavskom dijalekatskom purizmu nalazila je u njegovu ugledu čvrstu potporu.

Toj su jezičnoj politici i toj jezikoslovnoj školi stajale na raspolaganju prosvjetne vlasti na svem području Hrvatske i Slavonije. One su pak određivale nastavne planove i propisivale udžbenike za nastavu materinskoga jezika. U njezinim je rukama bila katedra za hrvatski jezik na zagrebačkom sveučilištu, a time i izobrazba kvalificiranih budućih nastavnika hrvatskoga jezika u srednjim i učiteljskim školama. Razumljivo je dakle da je dovršetak već dozrele i jako uznapredovale standardizacije kakav je ta politika i ta škola namjerila provesti bio uspješan. Podupirao ga je autoritet vlasti i znanosti, pa nije bilo teško ušutkati nezadovoljstvo i negodovanje.

Ušutkati ih bilo je to lakše što je jezikoslovna razina toga konačnoga završetka standardizacije bila izvrsna i ugledna, a shvaćanje po kojem narodni govor treba izravno pretočiti u knjige bez ikakva osvrtnja na stariju pismenost i njezinu tradiciju bilo potpuno u skladu s nazorima koji su prevladavali u tadašnjem mladogramatičarskom jezikoslovlju. Uopće, valja poslije svega što je ovdje upravo rečeno posebno naglasiti da je ta standardizacija bila vrlo dobra i uvjerljiva, da je ostajala u okvirima hrvatskoga književnog jezika kako je rastao i razvijao se stoljećima. Vuk Stefanović Karadžić i Đuro Daničić jezikom su svojih djela i zbirkama narodnih umotvorina koje su skupili i objavili dali model novomu srpskom standardnom jeziku kojemu je neosporno pripala budućnost. Bio je to jezik novoštokavske usmene književnosti, takozvana „novoštokavska folklorna koine“ (Dalibor Brozović). Taj se novi srpski standardni jezik beskompromisnim novoštokavskim purizmom oštro ograđivao od tradicionalnog crkvenoslavenskoga i njime prožetog slavenosrpskog. No ista ta folklorna koine već je od kraja 16. stoljeća uključena u izgradnju hrvatskoga književnog jezika, usmjeravala je njegovu kolebljivu, ali sve izrazitiju standardizaciju. Ništa što je od Karadžića i Daničića ulazilo u hrvatski književni jezik pod kraj 19. stoljeća nije u njem bilo strano ili neprihvatljivo. Vrlo to jasno pokazuje uloga koju je njihov prijevod *Svetoga pisma* tada odigrao u hrvatskoj književnosti. A stilistički je i estetski bilo izvanredno uvjerljivo.

O tome osobito izričito svjedoči Antun Radić, sam inače osobito oštar kritičar škole hrvatskih vukovaca. On je u *Obzoru* 1901. objavio prikaz novoizdašlog Broz-Ivekovićeve *Rječnika hrvatskoga jezika*. Tu je, koliko god nije odobravao vukovcima njihov odnos prema baštini hr-

vatskoga književnog jezika, pokazao duboko poštovanje i zahvalnost za taj leksikografski pothvat, ali je iznio i niz ozbiljnih kritičkih primjedaba, a još više ih je najavio. No na kraju je svojemu prikazu dodao oduševljeni poziv: „Jedno bih samo htio prikričati: Ljudi, koji možete, kupite i čitajte ovaj Rječnik. Vidjet ćete: uzljubit ćete ovaj jezik više, nego je Hugo ljubio svoj. A imat ćete i zašto, jer takovoga više na svijetu nema – barem za nas Hrvate“ (str. 65). Antunu Radiću tu je lako vjerovati. On sigurno nije vukovac. Estetska i stilistička uvjerljivost vukovske škole bila je doista velika.

Postojao je i još jedan snažan razlog da utihne kritika jezične standardizacije kako ju je dovršavala škola hrvatskih vukovaca. Autonomna hrvatska vlada koja je odlučivala hoće li dati svoju potporu toj ili zagrebačkoj filološkoj školi određivala je to samo za Hrvatsku i Slavoniju. U Dalmaciji i u Bosni i Hercegovini ta vlada nije imala nikakve vlasti. Tamo je austrijska vlast sve oko jezika uređivala kako se njoj činilo da je prikladno ne pitajući zagrebački vladin Odjel za bogoštovlje i nastavu baš ništa. Austrijske su vlasti iz razloga o kojima je ovdje bilo već govora bile bezuvjetno sklone školi Karadžićevih sljedbenika i takav su jezik uvodile u škole u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Da su autonomne vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji ustrajale na standardizaciji za kakvu se zauzimala zagrebačka filološka škola, Hrvati bi se podijelili u standardnom jeziku. A to je svakoj hrvatskoj jezičnoj politici bilo najmanje u interesu. Ako se to ima u vidu, razabire se da konačnoj standardizaciji hrvatskoga jezika prema načelima škole hrvatskih vukovaca zapravo i nije bilo alternative.

O tome vrlo izravno i živo svjedoči Antun Radić. On je godine 1907. zabilježio u *Glasi Matice hrvatske*:

„Ja se dobro sjećam, što mi je vrlo i neprežaljani naš učitelj, pokojni dr. Ivan Broz, govorio jednom na Strosmajerovu šetalištu, pošto se je vratio s naučnoga svojega putovanja po južnim našim krajevima. On je rekao da je nastojanje zagrebačke škole bila zabluda i za Hrvate velika šteta. Bosansko-hercegovačka vlada uvela je eto fonetički pravopis, a uveden je i u hrvatske škole u Dalmaciji. Ostanemo li mi kod etimologijskoga pravopisa, mi ćemo ove krajeve izgubiti, – njihove se škole ne će moći služiti našim školskim knjigama. A time gubimo kud i kamo više, nego dobivamo vežući se etimologijskim pravopisom sa Slovencima.

Tako je od prilike govorio pokojni Broz. Jesu li i ovi razlozi pomogli, da je hrvatska vlada prihvatila fonetički pravopis, kojemu je pravila postavio baš pokojni Broz, to se ne zna. No Vukova je škola pobiedila“ (str. 57).

Upravo zbog svega toga nije bilo preteško ušutkati otpore prema takvoj standardizaciji. Antun je Radić doduše iznio vrlo jake argumente, ali nisu bili u glavnoj struji tadašnjih jezikoslovnih nazora. Potpuno je stoga prevladala norma kakvu je propisivala škola hrvatskih vukovaca skupa s jezičnom ideologijom koja ju je nosila. Uvukla se je u sve pore naše školske naobrazbe i opće kulturne svijesti. Kako god naše jezikoslovlje još od pedesetih godina prošloga stoljeća i studije koju je Ljudevit Jonke objavio o zaslugama Adolfa Vebera Tkalčevića za hrvatski književni jezik sve izrazitije i složnije misli drukčije, to je u našem školstvu i kulturnoj svijesti još uvijek osjetljivo prisutno. A neki utjecajni ustrajno rade na tome da i ostane tako.

Živo se sjećam svojega prvog školskog sata rane jeseni godine 1937. Moj učitelj, dobri Franjo Filipović, kojemu ću biti zahvalan do zadnjega daha, na prvom nam je školskom satu govorio kako ćemo sada učiti i čitati i pisati i kako je za to zaslužan neki velik čovjek koji se zove Vuk. Karadžićeva majka nadjenula mu je to ime da prestraši zle sile koje su joj bile usmrtile svu djecu koju je prije njega rodila. Kod mene je postigla pun uspjeh. Nakostriješio sam se od jeze koja me je podišla od toga imena. Franjo pak Filipović sigurno to nije rekao, ali ja sam ga tada kao dijete razumio da govori kako je taj Vuk izumio pismo. Svakako je u duhu vladajuće jezične ideologije jako naglasio začetništvo toga Vuka i kako sve pisanje, sva knjiga, počinje od njega. A mene je nedugo prije toga otac bio poveo u arheološki muzej, tada još u prizemlju Akademijine zgrade, i tamo sam vidio egipatske papiruse ispisane hijeroglifima. U sebi sam se slušajući učitelja pobunio: što nam ovaj tu sad govori da je pismo iznašao neki Vuk kad su ga poznavali i majstorski se njime služili već stari Egipćani?!

Bio je to naravno nesporazum, ali što više vremena prolazi to mi se taj nesporazum čini ilustrativnijim za položaj hrvatskoga standardnog jezika posredovanog ideologijom vukovaca. Mnogo poslije posjetio sam Karadžićev rodni Tršić i tamo Vukov muzej. Posjetiteljima je govorio kustos obučen u narodnu nošnju. Više je kliktao nego govorio: „Vidi kako je iz maloga sela svanulo svijetu svjetlo kulture. Jadni Kinezi, jadni Japanci, kako se samo muče s onim svojim nemogućim pismenima. Nisu imali Vuka!” Tako je nekako kliktao. Teško sam vjerovao svojim ušima. Govorio je i štošta drugoga, a najviše mi se usjeklo u pamćenje da je višekратно spominjao kako mu često dolazi Ivo, trebalo mi je nešto vremena da shvatim kako misli na Andrića, dolazi da se tu pokloni Vuku. Našao sam

se tako u duhovnom ozračju u koje se potpuno uklapao moj prvi školski sat. Tek u Zagrebu to kraj svih sprega filologije i vlasti na dulji rok nije moglo prolaziti. Započeo je Ljudevit Jonke pišući o Veberu, a ne mogu ne upitati se bih li ja sada pisao ovu knjigu da nije bilo one djetinje tihe pobune na prvome školskom satu. Tko zna? Svakako mi je to u nekom smislu odredilo životno usmjerenje.

Tako je dakle 20. stoljeće krenulo s čvrstom jezičnom normom i njoj pripadnom jezičnom ideologijom. Krenulo je ujedno, ne valja to ispustiti iz vida, prema Prvom svjetskom ratu. Nemirna su to bila vremena. No suprotno onomu što su mnogi oko nas skloni misliti standardna norma i parole njezine ideologije nisu još same po sebi životna zbilja standardnoga jezika. To je tek jedna koliko god važna silnica, koja skupa s jezičnim uzusom govorne zajednice, njezinim dijalekatskim ustrojstvom, sociolingvističkom uvjetovanosti, tradicionalno ukorijenjenim stavovima prema jeziku i njegovim izražajnim vrijednostima – tek skupa sa svim time čini istinsku i živu zbilju standardnoga jezika.

To je pak u Hrvata bilo osobito složeno. Nova je standardna norma bila vrlo stroga i isključiva, jezična ideologija sasvim jednostrana i protivna tradiciji pismenosti, a postojao je bogat književni život i mnogostrana javna poraba književnoga jezika. Teško su se usklađivali norma i uzus. Gledajući unatrag vidi se da se novoštokavski purizam nije uspio nametnuti porabi standardnoga jezika niti približno u onoj mjeri koju su vukovski normativci htjeli nametnuti. Svatko se može lako sam uvjeriti u to ako rasklopi Maretićev *Jezični savjetnik* i pogleda koliko je njegovih normativnih zahtjeva u hrvatskom standardnom jeziku doista i prihvaćeno. Mnogo ih je hrvatska jezična javnost naprosto ignorirala ako su bili suprotni ustaljenomu književnojezičnom uzusu. Ovdje neka to osvijetli samo jedan primjer, ali doista ekstreman: Maretić u ime novoštokavskog purizma odbacuje riječi *ljekarna*, pa i *ljekarnica* jer nisu narodne, nego je prva češka, a druga novotvorenicica od riječi češkoga podrijetla koja se samo gradi kao da je novoštokavska, a preporuča da se umjesto njih kao standardna riječ rabi *apateka* (!) jer narod tako govori. Dovoljno je ogledati se po hrvatskim gradovima, pa da se vidi koliko je taj normativni nalog bio uspješan. Ali je dobro došao jezičnoj politici koja je htjela isključivo nametnuti *apoteka*. Ni ona nije bila uspješna.

Normativni zahtjevi novoštokavskoga čistunstva nisu se ostvarivali, nisu postajali jezična zbilja, osim ako su pripadali tradiciji već ustaljene hrvatske književnojezične porabe. Hrvatski književni jezik zadržao je

svoj prepoznatljivi izražajni identitet. Jedini uspjeh normativne škole hrvatskih vukovaca sastoji se u tome da su uspjeli oblike kao *njetko* i *nješto* potpuno zamijeniti oblicima kao *netko* i *nešto*. Dobro se sjećam da je starija generacija u mojoj zagrebačkoj familiji, kad bi se u svečanijim i službenijim prilikama potrudili da prijeđu na štokavski, dosljedno govorila *njetko* i *nješto*. Iz obiteljskoga pamćenja i razgovora starijih znam također pouzdano da oni, jezično školovani prema zasadama zagrebačke škole, konačnu standardizaciju u smislu skrajnjeg novoštokavskoga purizma vukovaca nisu doživljavali kao uvođenje novoga jezika, kako nam to neki autori danas žele sugerirati, osobitno inozemni, niti su to povezivali s nekakvim Bečkim dogovorom, jer o njem kao o nekakvoj važnoj prekretnici tada još i nije bilo govora. Pripovijedali su samo kako su u ono vrijeme, od samoga kraja 19. stoljeća, filolozi odjednom postali nesnosni, nepredvidivo zahtjevni i ćudljivi. Tako su moji stari to doživljavali. Tada je, uostalom, došlo do razlaza između filologa i književnika, jer su ovi svim normativnim propisima unatoč ostajali vjerni duboko ukorijenjenoj tradiciji hrvatskoga pisanja i živjeli i dalje punim životom njegove stilistike. Hrvatski književni jezik je i u dovršenom standardnom liku koji mu je dala škola hrvatskih vukovaca ostao hrvatski i prepoznatljiv kao takav.

Može se točno odrediti kada se jaz između hrvatskih filologa i hrvatskih književnika počeo zatvarati. Negdje u šezdesetim godinama prošloga stoljeća izabran je Ljudevit Jonke, hrvatski filolog najprisutniji u široj javnosti, za člana društva hrvatskih književnika, a za njim onda redom svi istaknutiji i u kulturnom životu prisutniji hrvatski jezikoslovci. To jasno obilježuje kraj premoćnog utjecaja škole hrvatskih vukovaca. Jezikoslovlje i književnost od tada su opet u punom skladu.

Tako je u suodnosu, moglo bi se upravo reći hrvanju, između norme kakvu je propisivala škola hrvatskih vukovaca i hrvatskoga standardnojezičnoga uzusa, već dobro uhodane književnojezične uporabe s gotovo svim obilježjima standardnosti u posljednjim godinama 19. i prvom desetljeću 20. stoljeća nastao ovaj naš hrvatski standardni jezik s kojim i u kojem danas živimo. Vukovska škola zvala ga je, u sporazumu s Daničićem, hrvatski ili srpski jezik. Osim što mu se norma načelno ravnala prema Karadžićevu srpskom jeziku bila je tu i politička težnja, lako razumljiva, da taj isti jezik u školama po Hrvatskoj i Slavoniji za Srbe može biti njihov srpski jezik. Za hrvatsku kulturnu zajednicu bio je samo hrvatski jezik i ništa drugo.

Od kako je godine 1868. vlada Kneževine Srbije službeno propisala Karadžićevu jezičnu normu, četiri godine poslije njegove smrti, imali su standardni hrvatski i standardni srpski načelno sasvim istu normu. Tada je, godine 1914., veliki njemački slavist i jezikoslovac August Leskien u naslovu svoje izvrsne, pa stoga vrlo ugledne i utjecajne, gramatike uveo za taj jezik, ne razlikujući kao pravi mladogramatičar skup srodnih organskih mjesnih govora od književnoga i standardnog jezika, naziv srpsko-hrvatski jezik. Ta se knjiga zove *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, a izdao ju je jedan od najuglednijih njemačkih nakladnika jezikoslovnih djela. Taj naziv i s njim povezana predodžba o tom jeziku kao o jednom i jedinstvenom široko je prihvaćena u međunarodnoj slavistici, a igrao je već glavnu ulogu i u austro-ugarskoj jezičnoj politici onoga vremena.

Standardni-hrvatski jezik kakav se doista rabio, bio je, međutim, jako modificiran već ustaljenom književnom jezičnom porabom. Isto se događalo i u srpskoj kulturnoj sredini. Tamo, uostalom, za razliku od neštoštokavskih hrvatskih sredina, vukovska škola nije inzistirala na strogoj normativnosti, nego je promicala jezičnu spontanost. Bilo je to: piši kako govoriš, a ne: piši kako tamo neki Hercegovci, i to istočni, govore. A u Kneževini Srbiji, kojoj se teritorij najvećim dijelom poklapao s nekadašnjim Beogradskim pašalukom Osmanlijskoga Carstva i u njezinom stolnom gradu Beogradu zaživjela je tada moderna srpska kultura. Njezini živi tokovi preselili su se tamo iz Pešte, Novoga Sada i Srijemskih Karlovaca. U tim okolnostima bilo je sasvim prirodno da razgovorni jezik obrazovanih Beograđana, „sav kulturni Beograd“, kako sam čuo da tamo govore, stekne premoćan utjecaj na oblikovanje žive porabe standardnoga jezika. Hrvati pak takav standardni jezik nisu mogli doživljavati kao svoj. Teoretski su se smatrali kao jedan te isti standardni jezik, orijentiran prema Karadžićevoj normi, a u zbilji su bila dva, prepoznatljivo različita, dosta da svaki zadobije snažno doživljavanu lojalnost svojih govornika. To je bilo odlučno, pa makar sprega filologije i politike ne htjela uzimati to na znanje. Protiv toga bila je na kraju krajeva ipak nemoćna. Hrvatski standardni jezik dovršen je i potpuno oblikovan na samom prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i od tada živo postoji i služi svojoj svrsi.

Hrvatski standardni jezik, potpuno izgrađen i spontano njegovan, preuzeo je brzo i potpuno sve funkcije. Uspostavio je elastičnu stabilnost, što znači da su se u njem mogle provoditi sve promjene i uvoditi novine koje su bile potrebne u sve novim okolnostima u kojima je služio sporazumijevanju, a da se ne uzdrma njegova cjelovitost i čvrstoća. Da je to

postignuto najzornije se razabire po tom što se razvila vrlo vrijedna i u kulturnom životu utjecajna dijalektalna književnost, kajkavska i čakavska. A začetnici su joj prva pera nacionalne književnosti, Antun Gustav Matoš i Vladimir Nazor. To je pak moguće samo ako postoji čvrst i dobro razvijen standardni jezik. Ako njega nema, svaki dijalektalni nastup, u pisanju ili javnom govorenju, znači nov prijedlog drukčije standardizacije. Time razgrađuje postignuto. A u kulturnoj atmosferi isključivoga novoštokavkog čistunstva, sasvim neprimjerenoga hrvatskoj književnosti i hrvatskoj kulturi, potreba za dijalektalnom književnosti visoke vrijednosti bila je velika i vrlo duboka. Čim je to učvršćen standardni jezik omogućio, takva se književnost i pojavila. Njezina pak pojava pokazuje da su Hrvati konačno doista dobili standardni jezik.

Taj standardni jezik krenuo je na svoj povijesni put čvrsto ustanovljen i, dakako, prilagođujući se sve novim prilikama. Te su prilike obilježene nemirnim i često zlokobnim tijekom europske povijesti dvadesetoga stoljeća. Kretalo se prema Prvome svjetskom ratu i svemu što je iza njega slijedilo. Otpor u smislu zagrebačke filološke škole protiv vukovačke standardizacije nije se izgubio preko noći. Seljački pokret braće Radića nije ju u svojim brojnim publikacijama nikada prihvatio. Ali taj je pokret u kataklizmi Drugoga svjetskog rata potpuno nestao s javne scene, pa danas više nitko i ne pamti taj njegov otpor službenoj standardizaciji. A i sam Antun Radić, žestoki kritičar Maretićev, poslije je pod utjecajem argumentacije Ivana Broza jako ublažio svoju oštricu, ako i nije ni za korak uzmaknuo od svojega uvjerenja. Hrvatski standardni jezik bio je u svemu uspješan i nadmoćan.

Hrvatske su prilike, međutim, bile takve da tomu standardnom jeziku plovidba nije mogla biti mirna. Krenuo je na nju nepriznat kao poseban jezik, s imenom potvrđenim samo u vlastitoj govornoj zajednici, a škola hrvatskih vukovaca, kako god nije uspjela oblikovati ga u smislu skrajnjeg novoštokavskog purizma i protiv svih stečevina stoljetne hrvatske pismenosti što nisu bile uključene u ekskluzivni korpus novoštokavske folklorne književnosti, kako je namjeravala, uspjela je potpuno onesigurati hrvatsku jezičnu samosvijest, poremetiti shvaćanje Hrvata o svojem jeziku i njihov odnos prema svojemu jezičnom standardu. Mnogima je teško taj standardni jezik doživljavati kao doista svoj i misle da bi bilo bolje da je drukčiji. Kad znamo kako je provedena konačna standardizacija, za onu premoćnu spregu vukovske filologije i mađaronske vlasti, to postaje dosta lako razumljivo. Kako god je rezultat bio dobar i prihvat-

ljiv, ono ružno zbivanje nije lako zaboraviti. Hrvatska kultura i danas još trpi od toga, valovlje oko standardnoga jezika vrlo se polako smiruje. A ni vanjske prilike nisu u tome bile od pomoći. Još dugo će trebati raditi na tome, a sada, u slobodnoj Hrvatskoj, više nego ikada.

Nije prošlo niti punih dvadeset godina od dovršetka standardizacije i urušio se politički okvir u kojem je to postignuto. U kasnu jesen 1918. raspala se je Austro-Ugarska Monarhija i na njezino je mjesto Hrvatima došla južnoslavenska država. Prvo sasvim kratkovječna Država Slovenaca, Hrvata i Srba sa zemljama i područjima koja su pripadala Austro-Ugarskoj, a onda, poslije njezina ujedinjenja s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića. Ta se je 1929. preimenovala u Kraljevina Jugoslavija. U toj novoj državnoj tvorevini bile su od početka unitarističke i centralističke težnje vrlo jake, a od vremena preimenovanja kraljevine sasvim ekstremne i potpuno premoćne. Novi južnoslavenski državni okvir značio bi, tako bi se barem očekivalo, i za hrvatski standardni jezik posve nov položaj. Vrlo nam mnogo pokazuje činjenica da jugoslavenska država zapravo nije donijela nikakvu novu jezičnu politiku. Naprosto je preuzela i nastavila austrijsku i mađaronsku. Našla je tamo sve što je trebala: i temeljnu predodžbu o jednom i jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku i odbacivanje i zanemarivanje sve jezične baštine koja doista određuje doživljaj jezičnoga identiteta i stoga ne dopušta političku samovolju. To je princip: narodni jezik protiv sve povijesti, književne i jezične. To je sjajno načelo za vladanje pučanstvom koje nije svoje. Razlika je samo u tome što je vršak koplja te jezične politike, dok je bila u austrijskim i ugarskim rukama bio uperen prema jugoistoku, kamo je bila usmjerena njihova ekspanzija, a kad se našao u rukama onih koji su stajali na čelu nove južnoslavenske države, preokrenut je prema sjeverozapadu, u sam trbuh Srednje Europe. Nju je novi mirovni poredak u Europi trebao držati pod trajnim pritiskom. Stoga je i hrvatski standardni jezik u međunarodnoj slavistici teško nalazio razumijevanja i nije dobivao podršku. Teško ju dobiva i danas. A nikakva tradicija slavističkoga školovanja nikoga na svijetu ne potiče na takvo razumijevanje i podršku.

U novoj južnoslavenskoj državi za hrvatski standardni jezik bilo je najnovije to što se sada našao u položaju da je doista i u svakodnevicu sa srpskim morao funkcionirati kao jedan te isti jezik. To pak, sasvim neočekivano za mnoge, nikako nije išlo. Trebalo je čak nešto vremena da postanu toga sasvim svjesni. I hrvatski i srpski standardni jezik već su se

previše bili obosobili, usprkos zajedničkoj vukovskoj normi dobili svaki svoje lice. Oduvijek se, još od vremena humanizma, smatralo da su hrvatski i srpski narodni govori isti jezik. Sad se odjednom vrlo tvrdokorno pokazivalo da, kada se govori književnim jezikom, to nije tako.

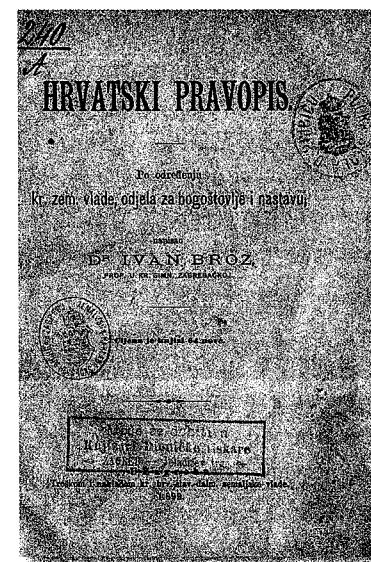
Sve što je centralistička uprava naređivala, proglašavala, propisivala, objavljivala, dakako na srpskom, bilo je Hrvatima uz malo priučavanja lako razumljivo, ali je zvučalo vrlo tuđe. Naravno, način kako je izvršeno ujedinjenje, mjere koje je nova vlast poduzimala, a prije svega to što Hrvati u novoj državi nikako nisu mogli naći mjesto koje bi im bilo prihvatljivo djelovalo je na to da takav jezik ne mogu doživljavati kao svoj. Svima koji su živjeli s time postalo je jasno da su hrvatski i srpski dva standardna jezika, svaki sa svojim izražajnim vrijednostima, koji se u javnosti ne mogu rabiti proizvoljno jedan na mjestu drugoga, nego valja uvijek znati koji je koji. Doživjeli su to svi koji su živjeli s tim jezicima i u njima, ali do nekih dijelova međunarodne slavistike nije doprlo još ni danas. Ipak zbiljsko se stanje stvari mučno i polako, ali ipak nezaustavljivo, probija.

Hrvatski standardni jezik u novoj državi nije imao nikakav status i po tome baš nikakvu zaštitu. Ali nije bilo razloga ni za njegov odlučniji progon. Smatralo se da je isti kao srpski. Središnje vlasti nastupale su samo na srpskom, ali tamo gdje je u lokalnim strukturama uprave i u pravosuđu hrvatski bio čvrsto ukorijenjen, ostavljen je da besperspektivno tavori. Vanjski svijet, sav zaokupljen novim mirovnim poretom i nedavno postavljenim državnim fasadama, nije ga ni zamjećivao.

U vrijeme pred Prvi svjetski rat, za velikih vojnih i političkih uspjeha Kraljevine Srbije u Balkanskim ratovima, kad se znatan dio mlade hrvatske inteligencije, za razliku od goleme većine seljačkoga naroda, dao povući sve do težnje za potpunim poistovjećivanjem sa Srbijom videći u tome jedini put otvoren u budućnost, srpski je književnik Jovan Skerlić (1877-1914) proveo 1914. još pred Prvi svjetski rat među srpskim i hrvatskim intelektualcima anketu o zamisli da se postigne potpuno jezično jedinstvo tako što će Srbi napustiti ćirilčko pismo, a Hrvati prihvatiti ekavštinu. Kod mladih hrvatskih pisaca to je našlo odjeka i čitav niz njih je dosljedno počeo pisati ekavski. Među njima su bila i najjača pera: Miroslav Krleža, Tin Ujević, Antun Branko Šimić i dr. Njihov jezik od toga nije postao srpski, pa se tu jasno pokazuje kako je temeljna pretpostavka Skerličeve zamisli bila kriva. Ekavština sama ne može učiniti da se hrvatski jezik doživljava kao srpski. Vrlo brzo javilo se je kod tih hrvatskih pisaca i razočaranje s ujedinjenjem i novom državom, s položajem Hrvata u njoj. Shvatili su da ekavština u njihovim tekstovima šalje sasvim krivu

poruku o tome gdje stoje. Uskoro su se vratili ijekavštini i sa svom obrazovanom hrvatskom zajednicom počeli paziti da im i u Jugoslaviji jezik ostane hrvatski. U tome su izvrsno uspijevali. Hrvatski standardni jezik odupro se je ozbiljnim ugrozama zahvaljujući na prvom mjestu svojoj književnosti. Zato se je u Hrvata uobičajilo da se pisac predstavlja kao „hrvatski književnik”. A ekavska epizoda u književnosti nije nimalo uzdrimala stabilnost hrvatskoga standardnog jezika. Sve jasnije se osjećalo da je hrvatski književni jezik nešto za što se je vrijedno zalagati, pa i boriti.

Sve je inače ostajalo kakvo je bilo još za Austro-Ugarske. No već je u ranim dvadesetim godinama došlo do promjena kojih će posljedice biti dalekosežne. Veliki srpski jezikoslovac Aleksandar Belić (1876-1969) napustio je za srpski standardni jezik umjeren fonološki pravopis kako ga je vrlo uspješno i dobro odmjereno bio odredio Vuk Stefanović Karadžić, a gotovo preslikao Ivan Broz u svojem *Hrvatskom pravopisu*. Belić je 1923. uveo svoj, poznat poslije kao Beličev pravopis, u kojem je fonološki pravopis u nekim točkama učinio gotovo fonetskim, napustio tradicionalnu „gramatičku” interpunkciju i zamijenio ju „logičkom”, te uveo sastavljeno pisanje *neću, nećeš...* mjesto *ne ću, ne ćeš...* i tako osjetno promijenio fizionomiju teksta pisanoga na srpskom standardnom jeziku. Pri svem je tome imao punu podršku Dvora i beogradske vlade. Razlika između hrvatskog i srpskoga književnog jezika time se za javnost osjetno povećala. U jednom se školama sada učilo jedno, a u drugima drugo.

Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, 1892.

Ali nije dugo ostalo tako. Još 1926. imenovalo je beogradsko ministarstvo prosvjete jezikoslovno povjerenstvo koje je imalo raditi na ujednačavanju pravopisa. Hrvatski su članovi toga povjerenstva bili Maretić, Rešetar, Boranić i Ivšić. Pošto je poslije atentata u skupštini 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar uspostavio osobnu diktaturu i preimenovala državu njegov je ministar prosvjete izdao *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole kraljevine S. H. S.*, što će reći Srba, Hrvata i Slovenaca. i tražilo se je da se u sve škole u državi uvedu propisi kakve traži Beličev pravopis. A *Uputstvo* je tiskano i izdano u Zagrebu.

Tom se je službenom uputom Beličev pravopis propisao i za Hrvate. To se, dakako, i provodilo, službeno u uredima i školama, ali hrvatska kulturna javnost Beličev pravopis nikada nije prihvatila. U napetim međunacionalnim odnosima u Kraljevini Jugoslaviji postao je taj pravopis nešto kao Gesslerov šešir.¹⁰ Čim je 1939. uspostavljena Banovina Hrvatska i u njoj vraćena autonomija hrvatskim prosvjetnim vlastima, ukinut je u njoj Beličev pravopis i vraćen Broz-Boranićev. Kao đak osnovne škole to sam stanje stvari i duhova i sam svjesno doživio i dobro upamtio.

Beličev je pravopis također propisivao da se piše *vidjećemo*, a ne *vidjet ćemo* kao po Broz-Boraniću. U tome taj pravopis nije slijedio Karadžića, a Beličev jest. O tome se, koliko ja znam, nikada nije temeljito javno raspravljalo. Danas mi se čini da bi tu moglo biti važno to što je u hrvatskim govorima dosta često i obično da se infinitivni oblik bez završnoga *-i* pojavljuje kao samostalna riječ, a u srpskima se lako može učiniti da je strogo vezan za složeni oblik futura I. Ti doživljaji u đачko doba bitno su obilježili moj stav prema hrvatskomu jeziku.

U tim okolnostima javljaju se hrvatski jezikoslovci s prvim pokušajima da opišu i razjasne odnos hrvatskoga jezika prema srpskom. Prvi je bio Julije Benešić (1883-1957) rođen u Iloku. On je u svojoj gramatici hrvatskoga ili srpskog jezika pisanoj poljskim jezikom za Poljake (Varšava, 1937) dao popis razlika u hrvatskom i srpskom rječniku. Čvrsto je zastupao mišljenje da je to jedan jezik, ali je strancima htio olakšati orijentaciju bez koje je snalaženje u jezičnoj zbilji, pa i u književnoj, nemoguće. Pokazalo se je kako je to težak pothvat. Nedostajale su sve teoretske pretpostavke.

¹⁰ Gessler je po legendi negdje pod kraj 14. stoljeća bio habsburški namjesnik u Švicarskoj. Za njega legenda kaže da je svoj šešir postavio na motku i tražio da svaki prolaznik skinu pokrivalo s glave i pokloni se njegovu šeširu. Time je ponižavajući podanike prevršio svaku mjeru. Izbio je ustanak i Švicarska se zauvijek oslobodila habsburškoga podaništva. Gesslerov šešir postao je izraz za nepodnošljivo izazovno ponižavanje.

Prihvativši se istoga zadatka mnogo temeljitije, dva tada još mlada jezikoslovca, Petar Guberina (1913-2005) rođen u Šibeniku i Kruno Krstić (1905-1987) rođen u Arbanasima kod Zadra stvorili su teoretske pretpostavke za kontrastivno supostavljanje hrvatskoga srpskomu. Oni su pošli od toga, i obrazložili to svoje polazište, da su hrvatski i srpski dva različita književna jezika, svaki sa svojim obilježjima i mjerilima. I dali su razlikovni rječnik, mnogo opsežniji od Benešićeva (*Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1940). To je ležalo u zraku. Na temelju jezičnih iskustava u Jugoslaviji mnogi su Hrvati bili skloni misliti tako.

Na oba ta pokušaja srušili su se gromoviti napadaji iz Beograda. Nastavili su se obrušavati i poslije Drugoga svjetskog rata. Te su se knjige tada rasklapale samo kriomice. A ipak su Guberinine i Krstićeve *Razlike*, kada se gleda unatrag, presjekle čvor. Moglo ih se napadati, moglo prisilno ignorirati, moglo zabranjivati, a i s pravom koješta im prigovoriti. Ipak je njihova, kako god još slabo pripremljena i nesavršeno izrečena, ostala zadnja. I danas stojimo na njihovu gledištu i sve uspješnije ga branimo. Njihova je ostala zadnja jer su izrekli očitu istinu dobro utemeljenu u zbilji. Rekli su: car je gol.

Sve je to uzrujalo hrvatsku javnost, a atmosfera je bila opterećena i time što je sve događanje sasvim očito klizilo prema Drugom svjetskom ratu. Tu su se javljali glasovi koji su tražili povratak na morfonološki pravopis. Dobili su odgovor s najpozvanijega mjesta. Neosporivi onodobni prvak hrvatskog jezikoslovlja Stjepan Ivšić (1884-1962) rođen u Orahovici objavio je u svojem tada osnovanom časopisu *Hrvatski jezik*, kojemu naslov jasno pokazuje da je nastupalo novo vrijeme hrvatske jezične samosvojnosti, opsežan članak, u kojem natenane i razložito objašnjava zašto je svakomu standardnom jeziku kojemu je glasovni lik ustrojen prema predlošku novoštokavskih govora umjeren fonološki pravopis prikladniji od umjeren morfonološkoga. Tako i hrvatskomu. Inače je slavenskim standardnim jezicima prikladniji morfonološki. Upravo zato je Broz-Boranićeva pravopisna tradicija uhvatila tako čvrsto korijenje kod Hrvata.

No smirene, razborite i vrlo sadržajne Ivšićeve riječi nisu primirile one krugove koji su uporno težili za korjenitom promjenom pravopisnih rješenja i povratkom na morfonološko pisanje. A uskoro su one i silovito pojačane. Drukčije su pravopisne koncepcije zastupali Petar Guberina, Kruno Krstić i Franjo Cipra. Oni su sastavili vrlo originalan *Hrvatski pravopis* koji je 1941. izašao u Zagrebu i odmah zabranjen! Kad su u proljeće iste te 1941. godine sile Osovine izvršile agresiju na Jugoslaviju i

ona se raspala, osnovana je u Hrvatskoj „nezavisna država” od Hitlerove milosti, zapravo njegova satelitska tvorevina bez trajnijega legitimiteta u širim narodnim slojevima i u većini stanovništva.

Nova je vlast već od prvog nastupa bila nasilnička. Za nju je prema jednom od načela ustaškoga pokreta koji je u njoj obnašao vlast hrvatski jezik bio poseban jezik koji ni s kojim drugim nema nikakvih veza, protivno bjelodanoj jezičnoj zbilji. Osnovala je Hrvatski ured za jezik kao državnu ustanovu koja je donosila jezične propise. Ne poštivati ih proglašeno je krivičnim djelom. Usuprot mišljenju vodećih hrvatskih jezikoslovaca i svima na čelu njihova prvaka, Stjepana Ivšića, uvedeno je „koriensko pisanje”, morfonološki pravopis koji je išao dalje od onoga koji je propisivala zagrebačka filološka škola. Taj „korienski pravopis” stručno je i temeljito razrađen u opsežnom priručniku *Hrvatski pravopis* koji su sastavili Franjo Cipra (1883-1958) rođen u Pečuhu i Bratoljub Klaić (1909-1983) rođen u Bizovcu kod Osijeka uz suradnju članova Ureda za jezik.

To je, dakako, jako poljuljalo standardni uzus i u kulturnoj javnosti izazvalo snažan, iako prikriven, otpor, postalo je predmet odbojnosti i poruge, i za sve dogledno vrijeme kompromitiralo i neka dobra pravopisna rješenja, kakvo je *diete*, *djeteta*, što je potpuno sukladno izgovoru po uobičajenom standardnom uzusu. U percepciji mnogih to je ostalo nerazdvojno povezano sa sjećanjem na krvave zločine i neljudsko nasilje. Ostalo je povezano sa sjećanjem na prepuštanje znatnoga dijela hrvatskih jadranskih zemalja grabežljivom talijanskom imperijalizmu.

Osim toga je Ured za jezik provodio tvrd, neosjetljiv i nerazborit purizam koji je tražio da se za sva značenja uvijek rabe samo hrvatske riječi. Mnoge su stare riječi oživljavane i brutalno nametane. Malo je tko mogao iskreno prihvatiti da mu se telefon odjednom imao zvati *brzoglas* i da se je na njem mjesto *s halo* trebalo javljati sa *spremni*. Bilo je to potpuno neprirodno. Tako se dogodilo da riječ *brzoglas*, zajedno sa *samovoz*, *automobil* i *samovez*, *kravata*, sa *slikopis*, *film* i *krugoval*, *radio*, bude svrstana među endehaizme, to jest kao izmišljenica iz vremena NDH, dostojna jedino da bude odbačena. A pri tome je *brzoglas* riječ potvrđena u pučkoj pjesmi još u drugoj polovici 19. stoljeća u značenju ‚brz glasnik’, a godine 1901. mnogostruko zaslužni Dragutin Parčić u drugom izdanju svojega talijansko-hrvatskoga i hrvatsko-talijanskog rječnika hrvatskim *brzoglas* prevodi talijansko *telefono!* Niti govora, dakle, o endehaizmu, o izmišljenici ustaške vlasti. Riječ *brzoglas*, ‚telefon’ legitimna je sastavnica hrvatske leksičke baštine. Ona je svjedočanstvo o mukotrpnjoj izgrad-

nji civilizacijskoga rječnika za moderno doba. Treba ju bez zadržke pribrajati hrvatskomu standardnom rječniku i s poštovanjem uvrštavati u nj. Kratkotrajna zloraba sa strane jedne nepametne jezične politike u službi zločinačke vlasti ne može na tome ništa promijeniti. To, dakako, ne znači da će se riječ *telefon* u hrvatskom standardnom jeziku zamijeniti riječju *brzoglas*. Ali kraj *brzovjav*, riječi na koju nikada nije pala nikakva ljaga, može mirno opstati.

Jezični propisi Ureda za jezik bili su važni samo dotle dokle je dopirala djelotvorna kontrola okupacijske vlasti. Kraj živoga i poslije početnih teškoća vrlo uspješnoga pokreta otpora u Hrvatskoj taj se prostorni obuhvat jako sužavao i velikim svojim dijelom bio jako nestalan. Svagdje dokle nije dopirala kontrola okupacijske vlasti, na području pod kontrolom pokreta otpora i partizana kao njegove vojne organizacije, javno se i službeno, a i u književnosti, upotrebljavao uobičajeni hrvatski standardni jezik s Broz-Boranićevim pravopisom. To je ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske), hrvatski partizanski parlament, i ozakonio na svojem zasjedanju 1944. u Topuskom. A izgrađujući jugoslavensku federaciju AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije), njezin partizanski parlament, donio je 1944. na svojem zasjedanju u tek oslobođenom Beogradu odredbu da se akti federalnih tijela objavljuju u originalnim verzijama na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom jeziku. Time je bila jasno zacrtana jezična politika potpunoga priznavanja i ravnopravnosti jezika svih naroda koji su se udruživali u federaciju. Tim aktima najviših zakonodavnih tijela priznati su i hrvatski jezik i hrvatska standardnojezična praksa kao konstitutivni za buduću jugoslavensku jezičnu politiku.

Odmah poslije svršetka Drugoga svjetskog rata, u teškim poratnim vremenima, ta se proklamirana jezična politika u bitnome i provodila. Hrvatski standardni jezik slobodno se upotrebljavao i u okviru skućenih mogućnosti njegovao slobodno i neometano, ako se samo pazilo da se ne izaziva riječima koje su bile etiketirane kao ustaške ili su se mogle prigodno tako etiketirati i ako se nije odupiralo poplavi tuđica i ponekom rusizmu kojima se novi internacionalno intonirani politički i ideološki govor nemilo razmetao. Bilo je vrlo jasno da je svim protivštinama i destabilizacijama koje su prouzrokovale bahata intervencija beogradske vlade i nesretna nasilnička jezična politika NDH unatoč, hrvatski standardni jezik bio gotova činjenica i da je vršio sve funkcije za koje je bio potreban.

Upravo to je pokrenulo snage koje se nisu mogle s time pomiriti da počnu pripremati udar na u ratu proklamiranu jezičnu politiku jugoslavenske federacije. Bili su to svi oni koji su s raznih idejnih pristupa složno došli do stajališta da jugoslavenska federacija treba savezni jezik, a kao takav nudio se jedino srpski standardni jezik pisan isključivo latinicom. Kraj njega su slovenski i makedonski mogli dobiti samo sasvim podređen položaj lokalnoga značenja, a hrvatskomu književnom jeziku nije kraj srpskoga nikako bilo mjesta. Imao se sasvim zapustiti i napustiti, a srpski u zamjenu postati srpskohrvatski. To je značilo da ga svaki Hrvat mora prihvatiti i doživljavati kao svoj i osjećati se njime valjano predstavljanim.

Trebalo je dakle hrvatskomu standardnom jeziku oduzeti svaki status i svaki okvir institucionalne zaštite. Krenulo je 1953. *Letopis Matice srpske* poveo je anketu o jezičnom i pravopisnom jedinstvu Srba i Hrvata među viđenijim ljudima od pera u oba naroda i onda objavio četrdesetak odgovora. Mnogi su iz iskrenog uvjerenja zastupali potpuno i bezuvjetno jedinstvo, neki dakako i bez uvjerenja hoteći se svidjeti moćnim silama koje su stajale iza ankete. Većina Hrvata nije htjela dati takav odgovor, ali su se kojekako izvijali da se previše ne izlože protiveći se otvoreno težnji moćnih. Meni se je duboko usjekao u pamćenje odgovor Julija Benešića, inače strica moje majke. Bio je vrlo izravan: „Pustite nas na miru! Što nas više budete puštali na miru, to ćemo se oko jezika bolje slagati.” Jezgrovit, jasan i istinit, taj je hrabar odgovor zapravo kazivao sve. Odjeknuo je u prazno.

Na temelju provedene ankete sazvan je 1954. u Novome Sadu sastanak uglednih jezikoslovaca i književnika iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Crne Gore, i oni su pošto su zasjedali od 8. do 10. prosinca donijeli zaključke poznate kao *Novosadski dogovor*. Po tim je zaključcima književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan i jedinstven, a pri njegovoj porabi latinsko i ćirilsko pismo potpuno ravnopravno, a jednako su ravnopravni ekavski i ijekavski izgovor. U svakoj službenoj porabi valja uvijek isticati oba imena, i srpsko i hrvatsko. Za jedinstven jezik valja dogovoriti i jedinstven pravopis. U velikom rječniku treba prikazati sve leksičko blago toga jedinstvenog jezika. Pri tom poslu valja ujednačiti jezikoslovno nazivlje, a onda u posebnim rječnicima ujednačivati nazivlje ostalih struka.

Veliku i zloslutnu težinu imaju riječi 8. zaključka Novosadskoga dogovora: *Treba odlučno stati na put postavljajući umjetnih prepreka pri-*

rodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika. Treba spriječiti štetnu pojavu samovoljnog „prevođenja” tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca. Time je oduzeta svaka zaštita hrvatskomu književnom jeziku, zabranjena svaka njegova institucionalna njega. Strogo uzevši, zabranjeno je čak i ijekaviziranje službenih tekstova koji su dolazili iz Beograda namijenjeni hrvatskim čitateljima. To je pak, u danim okolnostima, značilo kraj hrvatskoga jezika. Donošenje Novosadskoga dogovora i svu atmosferu pritiska oko njega svjesno sam doživio i dobro upamtio. Zakleo sam se tada u sebi da ću dok me ima ostati vjeran svojem hrvatskom jeziku.

Od svega zacrtanoga Novosadskim dogovorom ostvaren je samo novi pravopis, koji je izašao 1960., ćirilicom u Novome Sadu, latinicom u Zagrebu. Nazvali su ga novosadski pravopis. On je odredio daljnju povijest hrvatskoga pravopisa. Bio je ispregovaran kao razuman kompromis između Belićeva i Broz-Boranićeva pravopisa. Najveći ustupak s pozicija posljednjega bilo je napuštanje gramatičke i prihvaćanje logičke interpunkcije. Kako sam i sam bio kunić na kojem je izveden pokus te promjene, mogu iz punoga uvjerenja posvjedočiti da je to za hrvatski standardni jezik bio samo dobitak, a nikako gubitak. Gipkija i višeslojnija logička interpunkcija bolje od mehaničke i ukočenije gramatičke omogućuje da se istančanije naznače slojeviti sintaktički odnosi u rečenici hrvatskoga književnog jezika. U tom pogledu nemamo doista ništa zamjeriti Novosadskom pravopisu.

Druga presudna diskriminanta, sastavljeno *pisaću* i rastavljeno *pisat ću*, ostala je u novosadskom pravopisu dopuštena dubleta. Tu su Hrvati u Hrvatskoj nepogrešivo znali koju će dubletu slobodno odabirati kao što se znalo i to koju dubletu odabire Jugoslavenska armija. Nastala je tako, sve unutar propisa novosadskoga pravopisa, vrlo stabilna i funkcionalna hrvatska pravopisna norma. Ona je i danas naša. Svi danas konkurentni pravopisni priručnici u slijedu su njezine tradicije. Buka koja se povremeno oko toga podiže bez jezikoslovnoga je utemeljenja.

Od predviđenoga su rječnika 1967. izašla prva dva sveska, u Novome Sadu ćirilicom i u Zagrebu latinicom. U hrvatskoj je sredini doživio vrlo oštru i glasnu kritiku, najviše zato što je redigiran tako da prikriva razlike između hrvatskoga i srpskog rječnika i ne omogućuje na tom području valjanu orijentaciju. Za hrvatskoga proljeća Matica je hrvatska obustavila njegovo izdavanje. Matica srpska dovela je izdavanje srpske verzije do kraja. U to se je vrijeme Matica hrvatska odrekla i Novosadskog dogovora, a hrvatski potpisnici povukli su zbog njegove zloupotrebe svoje potpise.

No poslije Novosadskog dogovora teklo je sve u smislu ujednačavanja hrvatskoga jezika prema srpskomu. Polako i postupno nastavlja se i jačao je pritisak prema prihvaćanju saveznoga standardnog jezika, srpskog pisanog latinicom. Tomu je trebalo poslužiti što su se iz Beograda sada za Hrvatsku preuzimali srpski tekstovi i u njima samo ekavština prebacivala u ijekavštinu i smatralo se da time i Hrvatima postaju svoji. Pokazalo se samo to da takvi tekstovi niti poijekavljeni ne postaju hrvatski. Vlastitost hrvatskog jezika, pa i standardnoga, mnogo je dublja. A na hrvatskom radiju i televiziji sve se više emisija prenosilo ravno iz Beograda, bez ikakvih jezičnih zahvata, sasvim u smislu odredaba Novosadskog dogovora.

Otpor od strane Hrvata, iako previše nemoćan da bude doista djelotvoran, nije se slamao. Čak je postizao i neke uspjehe. Tako se temeljna pretpostavka Novosadskog dogovora da je književni jezik Srba, Crnogoraca i Hrvata jedan i jedinstven pred licem jezične zbilje nije mogla održati u ozbiljnijem jezikoslovlju. Godine 1965., na Petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu, priznato je da srpskohrvatski standardni jezik ima dvije varijante, istočnu i zapadnu,¹¹ kako je bilo poželjno govoriti, no znalo se i govorilo da je jedna srpska, a druga hrvatska. Sada se moglo argumentirati da je hrvatska varijanta upravo hrvatski književni jezik. No i kraj toga bilo je teško. Pritisaci su rasli, postajalo je nepodnošljivo.

U tom je ozračju sastavljena, zaključena u Upravnom odboru Matice hrvatske (9. 3. 1967) i objavljena *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Pridružila se je većina znanstvenih i kulturnih ustanova i društava kojih je djelatnost povezana s jezikom u Hrvatskoj, na njoj su stajali potpisi svih jezikoslovaca i književnika od imena. U Društvu književnika potpisao ju je i Miroslav Krleža. Bio je to vrlo jasan i čvrst izraz volje jednoga naroda.

U *Deklaraciji* se tražilo dvoje: 1. da se ustavnom formulacijom hrvatskomu književnom jeziku izrijekom prizna ravnopravnost sa srpskim, slovenskim i makedonskim kao jednom od četiriju jezika u jugoslavenskoj federaciji i 2. da se savezna tijela obvežu da savezne zakone i druge akte donose i na hrvatskom književnom jeziku. Tražilo se dakle ono što je 1944. zaključio AVNOJ. Bio je to prilog javnoj raspravi o promjenama u Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije koja se upravo vodila. Tražio se bezuvjetno punopravni status za hrvatski jezik, a to je

¹¹ To su protiv jakoga otpora konzervativnijih srpskih lingvista uspješno zastupali tada mlađi, a među njima su se isticali Pavle i osobito Milka Ivić.

bilo upravo ono što se pod svaku cijenu htjelo uskraćivati, sve u očekivanju da će se Hrvati s vremenom odviknuti od hrvatskoga jezika i onda ga zaboraviti. Nije dakle čudo što je taj savršeno legalan i miroljubiv potez na mjerodavnim mjestima ocijenjen kao agresivan nacionalistički čin.

Netko je očito bio pomislio da su se politički horizonti bili razvedrili. Prevario se. Ili su ga možda navukli na tanak led. Napadaji koji su uslijedili bili su strahoviti. Jasno se pokazalo da se radi o najbitnijem. Kampanja se je zahuktala. Svi pokretači i najistaknutiji potpisnici kažnjeni su. *Deklaracija* je doživjela potpun politički neuspjeh. A ipak je u istinu značila potpun preokret. Već samo to tko ju je sve potpisao i što je pod teškom vatrom kritike s moćnih strana tek tu i tamo netko povukao svoj potpis, što su ustanove i društva šutke, ali čvrsto ostali iza svojih uprava, davalo joj je težinu kojom je tiho nadglasavala bučne napadaje. Pokazalo se je da se je očitovala vrlo nadmoćna snaga. Progovorio je narod. I kraj svih kampanja i pritisaka, i kraj onih mnogo gorih poslije sloma hrvatskog proljeća 1971. godine, ništa se više nije moglo vratiti na staro. Tako je nađena i zakučasta formulacija o jeziku u Hrvatskoj koja je 1974. republikom ustavom ozakonila naziv hrvatski književni jezik, iako ne bez zadržke. Gledajući unatrag vidi se: *Deklaracija* je unatoč svemu potpuno postigla svoju svrhu.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, Telegram, 9. 3. 1967.

U vrijeme kada je napetost oko hrvatskoga proljeća već bila na vrhuncu dogotovili su Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš prema načelima koja je 1970. zaključio Odbor za jezik Matice hrvatske novi *Hrvatski pravopis*. On je zabranjen i gotovo sva naklada uništena. Poslije ga je pretiskala emigracija u Londonu, pa je bio poznat kao *Londonac* i takav po skrivečki odigrao ilegalnu ulogu u uspostavljanju čvrste hrvatske pravopisne prakse. U Hrvatskoj je objavljen tek poslije stjecanja nezavisnosti. On je ostajao posve u okvirima hrvatske pravopisne prakse kakva se razvila na temelju novosadskoga pravopisa, pa ne bi bilo razloga da se napada i zabranjuje, ali je potvrđivao hrvatsku jezičnu suverenost, a upravo to se nije moglo podnijeti. Stoga je oklevetan neistinitim optužbama: da je tek što ne endehaški korienski pravopis.

U položaju kad nije bilo službenog pravopisa nova vlast koja je suzbijala hrvatsko proljeće nije zbog političkih implikacija htjela vratiti novosadski pravopis, nego je tražila da se napiše novi, ali njoj prihvatljiv. Taj su zadatak izvršili Vladimir Anić i Josip Silić i njihov je *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1986. postao službena norma i tako je ušao u medije, školsku nastavu i u izdavaštvo. Stručno je napisan valjano i u svemu ostaje u okvirima naputaka za pisanje hrvatskoga pravopisa Matice hrvatske od 1970. Dvojstvo koje od tada postoji s pravopisom Babić-Finka-Moguš jezikoslovno stoga nije nimalo znatno, ali je stjecajem okolnosti dobilo znatno simboličko i emocionalno značenje. Od toga i danas još trpimo.

Babić-Finka-Moguš,
Hrvatski pravopis – „Londonac”, 1971.

Kad su se najgori napadaji na hrvatsko proljeće smirili, dali su se hrvatski jezikoslovci na posao. Pod zaklonom ustavne formulacije koja je ozakonjivala hrvatski književni jezik objavili su 1973. Stjepan Babić i Stjepko Težak *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika*, Josip Silić i Dragutin Rosandić izdali su 1974. *Osnove fonetike i fonologije hrvatskoga književnog jezika*, a 1979. *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika*. Skupina autora objavila je priručnu gramatiku toga jezika, a izašla su i tri sveska sa zaokruženim nacrtom za veliku akademijku gramatiku. Školske vlasti nisu dopuštale da se veći dio tih knjiga uvede u škole, ali bile su tu i pristupačne svakomu kojega je to zanimalo. Još 1978. objavio je Zlatko Vince potanku i izvršno dokumentiranu povijest hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću, od narodnoga preporoda do sutona zagrebačke filološke škole. A iste je godine Dalibor Brozović objavio suvislu povijest hrvatskoga književnog jezika s novom i temeljito argumentiranom vrlo smislenom periodizacijom. Time su svime stvorene pretpostavke za novo utemeljenje kulturne svijesti o hrvatskom jeziku i za nov odnos prema njemu.

Ali i sa svim tim nije bilo lako. Pritisak nije prestajao, a u sve novim naletima htio se poništiti status koji je hrvatski jezik uspio steći. Išlo se najprvo za tim da se *hrvatski književni jezik* ukloni iz formulacije o jeziku u Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske. Kamo stvari doista idu, pokazalo se kada su u republičkom saboru glasovanjem odbačeni takvi prijedlozi. No to se već raspadao sustav komunističke jugoslavenske vladavine. A poslije državopravnog razdruživanja donesen je 23. 12. 1990. „božićni” Ustav Republike Hrvatske i u njem je kao njezin jezik određen *hrvatski jezik* pisan latiničkim pismom.

Time je počelo sasvim novo doba, omogućeno državnom nezavisnosti. No plovidba hrvatskoga standardnog jezika još uvijek nije mirna. Sada doduše svi koji priznaju Republiku Hrvatsku moraju priznavati i hrvatski jezik jer tako stoji u njezinu Ustavu. No oni brojni i utjecajni u svijetu koji mu nisu skloni uzvraćaju odmah i time da ga doduše ima, ali da ga ima tek od 23. 12. 1990. Bio je srpskohrvatski. Hrvatski mu je jezik nasljednik. On je dakle izmišljotina i politička tvorevina, prije ga, kažu, nije bilo. Sve što je izneseno u ovim poglavljima mora se tek dokazivati i iznositi u međunarodnim jezikoslovnim krugovima tako da se ne može prečuti. To je gromadan posao koji nas obvezuje. A i u nas se, osobito u utjecajnim medijima i u nekim, također utjecajnim, intelektualnim krugovima, snažno osjeća djelovanje snaga koje ne daju da se hrvatski standardni jezik do kraja stabilizira, nego oko njega stvaraju nemir i paze da se propisana norma

ni u kojoj pojedinosti ne udalji od novosadskih propisa. Teško je oteti se dojamu da ih čuvaju za njima poželjnu restauraciju srpskohrvatskoga jezika. Svakako, plovidba hrvatskoga standardnog jezika još uvijek nije mirna, kakva je inače standardnih jezika u Europi i u svijetu.

Koliko god su žilavi otpori na koje nailazimo težeći ravnopravnomu i punopravnom uvrštavanju hrvatskoga među ostale jezike Europe i svijeta, ipak se tu stvari pomiču u uvjetima državne neovisnosti. Pomalo popušta čvrstoća otpora međunarodnih krugova. Na nekim sveučilištima u svijetu hrvatski jezik sada je priznat nastavni predmet i studijski smjer. Dva su pomaka tu osobito velika i bitna. Međunarodno tijelo za norme donijelo je odluku po kojoj se od 1. rujna 2007. obvezatno razlikuju hrvatski i srpski kao dva potpuno samostalna jezika. Sve su knjižnice od tada obvezane razlikovati svoj fond hrvatskih knjiga od fonda srpskih, što do tada nije bilo tako. Postigla je to Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu umješnim pregovaranjem svojega tadašnjega glavnog ravnatelja Tihomila Maštrovića. Drugi je velik i bitan pomak postignut time što je u proceduri primanja Republike Hrvatske u Europsku Uniju obvezujuće određeno da će hrvatski biti jedan od službenih jezika te zajednice. Taj je uspjeh postigla naša diplomacija vodeći valjano pregovore o tom predmetu. Tima je dvjema odlukama stvoren čvrst temelj budućnosti hrvatskoga jezika. Ne valja se, međutim, zavaravati da su time uklonjene zapreke što ih ravnopravnomu i punopravnom uvrštavanju hrvatskoga među jezike Europe i svijeta postavlja duboko ukorijenjena u nekim krugovima nesklonost prema tom jeziku i narodu u kojem on živi. Tu smo nesklonost osjetili u mnogim prilikama. Navedeni veliki uspjesi samo pokazuju da je moguće nastojeći uporno i umješno smekšavati otpore i postizati prodore. Oni nas kao jezičnu zajednicu sve obvezuju da se stalno i neumorno zauzimamo koliko samo možemo da naš hrvatski jezik poslije povijesti od punih jedanaest stoljeća konačno zauzme mjesto koje mu pripada među jezicima ovoga svijeta. Ako mu ono ostane uskraćeno, bit ćemo tomu sami krivi.

A jedno se tu pokazuje osobito jasno. Koliko su god šaroliki, siloviti, kadikad razroki razvoji i obrati o kojima je riječ u ovom poglavlju, svi oni nemaju više baš nikakve veze sa standardnosti hrvatskoga standardnog jezika. Oni ga ugrožavaju, destabiliziraju, potresaju ga ili mu opet omogućuju da smirenije vrši svoju službu i razvija svoje izražajne mogućnosti pred izazovom sve novih i novih zadataka kako ih razvija svaki standardni jezik. Za standardizaciju sve to ne znači ništa. Ona je dovršena, jednom za svagda, još pred stotinjak godina! Sve peripetije o kojima je ovdje bilo riječi

samo su kušnje na kojima je hrvatski standardni jezik, više nego drugi i teže nego drugi, morao opstajati i time dokazivati svoju standardnost. Opstao je na njima i izvrsno ju je dokazao. Pa i svi koji su bili nezadovoljni time kako je standardizacija zaključena, pa su pokušavali destabilizirati hrvatski standardni jezik da bi ga promijenili onako kako bi oni htjeli da bude, doživljavali su potpun neuspjeh. I u tome se pokazuje njegova standardnost.

Nije pak čudo što od svega toga hrvatski standardni jezik pokatkad djeluje malo razbucano, i on sam i zajednica njegovih govornika. Teško je sasvim se srediti na tako uzburkanoj plovidbi. Ali upravo to sređivanje naš je najpreči zadatak i najveći izazov. S našim standardnim jezikom inače je sve u redu.

Da sustavno radi na tom sređivanju, korak po korak, dobilo je u zadatak Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika. Osnovao ga je 14. travnja 2005. pri svojem Ministarstvu tadašnji ministar znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske Dragan Primorac. Iz redova svojih znanstveno kvalificiranih djelatnika birale su kao svoje predstavnike u Vijeću sve ustanove u Hrvatskoj koje se relevantno bave jezikoslovljem, birale su demokratskim glasovanjem po jednu osobu. Te su ustanove bile: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, Filozofski fakulteti Sveučilišta u Zagrebu, Rijeci, Osijeku, Puli i Splitu, Sveučilište u Zadru, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Izabrane osobe ministar je imenovao za članove Vijeća. Tako je u njem preko svojih izabranih predstavnika bilo okupljeno cijelo hrvatsko jezikoslovlje. Pisac ovih redaka jedina je osoba koju je ministar po svojem odabiru imenovao za člana i predsjednika Vijeća. U njem nisu bili istomišljenici, pa su rasprave bile jako ozbiljne.

Vijeće je sustavno radilo, raspravljalo o temeljnim i o aktualno prijedpornim pitnjima standardne norme i donosilo zaključke. Zapisnici su objavljeni na mrežnim stranicama Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje i svakomu su tamo pristupačni. Bilo je to ono toliko potrebno sređivanje. Vijeće niti u argumentaciji niti u zaključcima nije slijedilo nikoju od danas postojećih normativnih škola.

Na dan 8. svibnja 2012. novi ministar znanosti obrazovanja i sporta Republike Hrvatske Željko Jovanović ukinuo je Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika. Bez razgovora i suvisla službenog obrazloženja. Opet se politika grubo dohvatila hrvatskoga standardnog jezika baš

kad smo bili sigurni u zrelost trenutka da jezik pripada jezikoslovcima a ne politici i izvršnoj vlasti. Kao u doba grofa Khuen-Héderváryja! Ali ne treba se dati smutiti. Svaka sila za vremena. To bar mi dobro znamo!

Nadamo se da ćemo nakon uvida u ovu grubu pogrešku napokon shvatiti da se ne mogu donositi ishitrene odluke političkih improvizatora bez odgovornog i propitanog stava nezavisnih i kompetentnih jezikoslovaca. Trajna nam je pouka i Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika koja je 1967. bila odgovor na političko nasilje nad hrvatskim jezikom.

Jezik je bitno pitanje nacionalnog interesa i temeljna odrednica nacionalnog identiteta pa stoga svako nasilje, improvizacija i igra politike s jezikom može izazvati nesagledive štete, što nam je već bezbroj puta povijest pokazala.

Hrvatski jezik

Da bi se o hrvatskom jeziku moglo govoriti smireno, znalački, svestrano i objektivno, da bi se mogla tako doista obuhvatiti njegova zbilja, bilo je potrebno naučiti razlikovati mnogo toga, uzeti k znanju mnoge podatke, to više što naše tradicionalno školovanje mnogo bitnih podataka izostavlja i zaobilazi, pa nisu prisutni u našoj kulturnoj svijesti. A bez tih razlikovanja i bez tih podataka nije moguće govoriti o hrvatskom jeziku. Zato nam se je i moglo nametati gledanje po kojem ga kao posebnog jezika i nema. Pošto se sve to strpljivo razložilo i vrlo sabrano analitički razmotrilo, treba sad pristupiti cjelini i sintetički razmotriti što se pokazalo.

Hrvatski jezik, a to je sav izražajni potencijal hrvatske govorne zajednice, postoji u mnogo slojeva: od organskih mjesnih govora, onako kako se u mjesnim zajednicama govori „po domaći”, pa preko interdijalekata, gradskih i regionalnih razgovornih jezika, različitih žargona i slengova sve do standardnoga jezika i njegove više ili manje formalne porabe u obrazovanim krugovima, pa sasvim formalne u službenoj komunikaciji i poslovnom dopisivanju. Dakako, ovo nabranje slojeva samo je letimično zacrtano. Izvedeno ozbiljnije i iscrpnije tražilo bi toliko napora i prostora koliko ovomu okviru nije primjereno. A trebalo bi nešto reći i o drugim aspektima društvene funkcije hrvatskoga jezika, o njegovoj socijalnoj stratifikaciji, o njegovoj pragmatici, o za nj relevantnoj psihologiji i o svim ostalim aspektima s kojih se hrvatski jezik može promatrati. U ovoj knjizi to nije moguće. Svima koji se žele i mogu pothvatiti toga široko je polje.

Imajući u vidu tu slojevitu cjelinu ne valja previdjeti ni to, da koliko god treba dosljedno razlikovati njezine slojeve, isto tako valja znati da su oni u živim i dinamičnim odnosima jedni s drugima, da neprekidno djeluju jedni na druge. Oni, naime, ne postoje svaki za sebe nego jedni supostoje s drugima u istoj cjelini jezične zbilje: u ukupnoj govornoj i pismenoj komunikaciji hrvatske jezične zajednice. Tu se ti slojevi neprestano međusobno prožimaju, kao da osmotički prodiru jedan u drugi. Slojevito ustrojstvo kojim se može prikazati hrvatski jezik živo je i dinamičko, nije mrtvo i mehaničko.

Istina, nije nam to baš uvijek lako uočiti jer naša nam tradicionalna jezikoslovna naobrazba često upravlja pozornost na suprotnu stranu. Kada u školi učimo standardni jezik, što je od svih učenja jedno od najvažnijih, uče nas da iz svojega teksta uklonimo svaku dijalekatsku spontanost koja odudara od standardne norme. Samo ako to naučimo, postizemo mogućnost glatke i potpune jezične komunikacije na prostoru od Čakovca do Dubrovnika i od Iloka do Pule, s onima, dakako, koji su prošli isto školovanje. Zato i treba da ga po mogućnosti svi prolaze. Tim intenzivnim i nužnim školovanjem sugerira nam se da je standardnojezična sfera strogo odvojena od dijalektalne. A to u jezičnoj zbilji uopće nije tako. Iste se osobe kreću i u standardnoj i u svojoj dijalektalnoj sferi. Zato i moraju učiti razlikovati ih i razdvajati.

I u staro doba kada je školovanje bilo ograničeno isprva samo na kler, a onda i na aristokraciju pa napokon i na građanstvo tada još vrlo malih i čvrsto u sebe zatvorenih gradova, jezik kakav je u knjigama djelovao je s oltara i propovjedaonice na mjesne govore, a oni su dakako uvijek djelovali na jezik koji se slušao s propovjedaonice i bio manje čvrsto određen nego onaj koji se iz knjiga čitao ili kazivao za oltarom. Između jezika u knjigama, književnog pa čak i standardnog, i dijalekatske pozadine pojedinca ili uže zajednice postojao je uvijek i postoji i dalje živ doticaj i uzajamni utjecaj.

Lijep i dojmljiv primjer te pojave, koji jasno pokazuje o čem se tu radi, dao mi je kolega Josip Lisac sa Sveučilišta u Zadru na materijalu mjesnoga govora u Brodu na Kupi. Ovdje mu najtoplije zahvaljujem na tome. Pri tome je on vrlo pouzdan informant jer je i sam rodom iz Broda na Kupi. Govor toga mjesta pripada goranskom dijalektu kajkavskoga narječja, a smješten je u naselju na desnoj obali pogranične rijeke, na samoj granici Hrvatske sa Slovenijom, povijesno govoreći s Vojvodinom Kranjskom. Preko rijeke nastavljaju se slovenski govori. Značenje ‚stol‘ izriče se u mjesnom govoru Broda na Kupi riječju *miza*. To je posuđenica iz pučkoga latinskoga srodnog starofurlanskomu *mesa* koje potječe od klasičnoga latinskoga *mensa* ‚stol‘ rasprostranjena u slovenskim govorima. Tom se riječi mjesni govor Broda na Kupi pridružuje slovenskom leksiku. No pored *miza* ‚stol‘ u mjesnom se govoru Broda na Kupi može reći i *stov*. Ta riječ potječe iz hrvatskoga književnog jezika i predstavlja njegov očit utjecaj, danas upravo utjecaj hrvatskoga standardnog jezika. Po tome što mu se pozna takav utjecaj, mjesni je govor Broda na Kupi i čisto jezično hrvatski govor. Jasno se pokazuje da to nije utjecaj slovenskoga jezika jer

u njem *stol* znači ‚stolica‘. *Stov* u Brodu na Kupi bit će dakle da potječe iz hrvatskih knjiga i iz hrvatske jezične komunikacije na širem prostoru. Dakako da u tome hrvatski književni jezik, i to prvenstveno onaj stiliziran kajkavski, može igrati neku ulogu. O utjecaju srpskog književnog jezika tu ne može biti govora, to manje što bi odande dolazilo *stô*. Tako se mjesni govori i jezično mogu svrstavati kao hrvatski, ako i ne po glasovnim mijenama preko kojih su postali iz praslavenskoga.

Pokazuje se tako da je hrvatski književni jezik glavna poveznica i odrednica svega hrvatskoga jezika u zapadnom južnoslavenskom i u slavenskom okviru. To je žestoko protivno mladogramatičarskim pogledima na jezik. Oni polaze od toga da je svaki književni jezik kao umjetna tvorevina za određivanje i razvrstavanje govora i jezika irelevantan. On je ljudska tvorba, a ne prirodna pojava, kakav oni misle da pravi jezik jest. Sve jasnije se pokazuje da je istinska narav jezika ipak drukčija.

No nije sve u tome. Kad smo već kod mjesnoga govora u Brodu na Kupi zgodno je spomenuti i to da taj dijalekt pripada goranskoj kajkavštini. A goranskim kajkavskim govorima nije uvijek lako odrediti genetsko ishodište. Nije uvijek lako sa sigurnošću reći je li im je najprvotnije genetsko ishodište jedan kajkavski dijalekt koji je zbog prostornoga susjedstva u dosta toga podudaran sa slovenskim ili je to najprvotnije genetsko ishodište upravo slovensko. Da bi se tu u svim slučajevima dobio pouzdan odgovor, potrebna su terenska istraživanja i vrlo istančan teoretski pristup. Ovdje se ne će o tome ništa reći. To valja prepustiti vrhunskim znalcima i specijalističkim stručnjacima. Ovdje će se, naprotiv, reći da pravi odgovor na to pitanje genetske lingvistike i nema veliku važnost za ispravno razvrstavanje goranskih kajkavskih govora. Za njih se naime, pa tako i za govor Broda na Kupi, može reći da već više stoljeća funkcioniraju potpuno uključeni u komunikacijsku cjelinu kajkavskih hrvatskih govora. Tako je govor Broda na Kupi funkcionalno nedvojbeno kajkavski hrvatski govor, oblikovala ga je komunikacijska zajednica hrvatske kajkavštine. I po tome je to, opet sasvim jezično, hrvatski govor.

Kad se hrvatski jezik promatra tako, kao komunikacijskom funkcijom povezana i oblikovana višeslojna cjelina, mnogo se toga pokazuje u novom svjetlu. O svem tome teško je govoriti podrobnije jer je još vrlo slabo istraženo. Jezikoslovlje kakvo je povijesno izraslo nije pružalo gledišta s kojih bi polazila takva istraživanja. Tu čeka još velik posao. Ne može se, naime, dobro vidjeti ako se ne zna kamo gledati. A kad je o hrvatskom jeziku riječ, slabo je tko upućivao na to.

Doista, kad god tko zausti da progovori hrvatski, ako je dakle uključen u hrvatsku jezičnu komunikaciju, prvo se i prije svega odlučuje hoće li progovoriti na čakavsku, na kajkavsku ili na štokavsku. Hrvatski može progovoriti samo na jednome od toga trojega, treba dakle najprvo odlučiti na kojem (Leopold Auburger). Ako progovara netko tko ne stoji u hrvatskoj jezičnoj komunikaciji, nije uključen u nju, to mu se pitanje ne postavlja, koliko god jezik kojim progovara bio sličan kojem od hrvatskih govora. To je bitna razlučnica i kada se može učiniti kao da ničega nema. Po tome se razlikuju hercegovački hrvatski govori, pa i oni ijekavski istočno od Neretve, od s njima gotovo istovjetnih srpskih govora, od klasičnoga istočnohercegovačkoga. Po tome se razlikuju svi goranski kajkavski govori od slovenskih s onu stranu Kupe, kako god im inače slični bili. Po tome se razlikuju mnogo dublje i bitnije nego po onim tankim čisto dijalekatskim genetskolingvistički relevantnim razlikama koje neizvježbano uho nestručnjaka jedva da i zamjećuje. A dodir s druga dva narječja posreduje ako ništa drugo, a ono hrvatski književni jezik i njegova raznolika povijest.

Tako niz ča-kaj-što, geslo pod kojim se svakoga ljeta u Selcima na Braču pjesnici na svim trima narječjima natječu za maslinov vijenac, bitno određuje hrvatski jezik kao cjelinu. Meni se je to osobito dojmljivo pokazalo na skupu o kajkavskom narječju koji je 1978. održavala Akademija. Srpski sudionici, redom vrhunski jezikoslovci, nisu razumjeli kako se to predsjednik, čakavac, uzbudio zbog toga što se kajkavskom narječju napokon poklanja puna pozornost. Govorili su među sobom kako je to pitanje već odavna riješeno. Bili su zgranuti. Jasno se je pokazalo da oni ne govore hrvatski. Meni se je tada bjelodano pokazalo da Srbi nisu štokavci, kako god veći dio njihovih govora nedvojbeno pokazuje genetska obilježja istočnoštokavskih dijalekata. Oni tek pitaju što kao Makedonci, Bugari, Rusi, a kao i njima ča i kaj potpuno su im tuđi i suvišni. Živ pak suodnos toga trojega bitna je odrednica hrvatskoga jezika.

Dakako, toga izbora, hoćemo li govoriti čakavski, kajkavski ili štokavski, obično nismo svjesni. Unaprijed nam je zadano što ćemo izabrati. Uvjetovano je komunikacijskom situacijom, sugovornicima i, dakako, našom jezičnom kompetencijom. Da bi se progovorilo nekim narječjem, valja znati neki njegov govor. Mi znamo svaki svoj, a standardizacija hrvatskoga jezika nas je sve naučila da svojem govoru dajemo štokavska dijalekatska obilježja, ako ih naš vlastiti, što će reći prvotni, govor nema: štokavska obilježja takva i tolika kakva su i kolika standardizacijom je-

zika predviđena. Takva i tolika naučili su davati i oni kojima vlastit govor pripada štokavskom narječju. Niti jedan štokavski vlastit govor nije jednak standardnom jeziku. Zato ga svi, baš svi, moraju učiti: i čakavci, i kajkavci, i štokavci.

A u naravi je standardnoga jezika da se, i kad se nauči, i dalje mora učiti, i dalje, i dalje sve do kraja života. To nije doista spontan govor. Ali to učenje, kako se u njem napreduje, postaje sve lakše. Ipak nikada ne ide sasvim bez pravopisnoga priručnika, dobrog rječnika i pouzdane gramatike. Standardni jezik, pa tako i hrvatski, zahtijeva stalno zalaganje i njegu. U tome je sličan dobru konju. Sličnost je u još jednom: i standardni jezik i dobar konj, što je čvršće stegnuto pravom opremom, to se ljepše razigra. Baš čvrsto propisanom uređenosti standardnoga jezika otvara se prostor stvaralačke slobode u njegovoj porabi. Svatko tko je ustrajao i doista ovladao standardnim jezikom doživio je to.

Toga prvog izbora nismo svjesni jer nam se čini da je čvrsto predodređeno, da i ne možemo birati drukčije nego što biramo. U svojoj izvornoj i domaćoj sredini govorimo njezinim govorom kojemu on već narječju pripadao, a kad se želimo sporazumijevati preko granica toga kruga, kad želimo da nas se čuje na veću udaljenost, posežemo za štokavskim standardnim jezikom. Tu kao da i nema izbora, ali ipak, tko progovara hrvatski uvijek se odlučuje za jedno od tri narječja: ča-kaj-što.

Do sada je bilo govora samo o pozitivističkom mladogramatičarskom jezikoslovlju i kako je ono razvrstavajući jezike samo po postanju priječilo da se uočava i razumije što hrvatski jezik upravo jest. Mladogramatičarska škola potpuno je dominirala jezikoslovljem pred kraj 19. i na samom početku 20. stoljeća i njezin je utjecaj bio sasvim premoćan. Ona književne jezike, jer ih je smatrala umjetnim tvorevinama, nije priznavala kao pozitivne jezične činjenice, pa ih je stoga pri određivanju i razvrstavanju jezikā zanemarivala. Škola hrvatskih sljedbenika Vuka Stefanovića Karadžića uvela je u nas tu mladogramatičarsku lingvistiku na najvišoj razini onoga vremena. To joj je dalo znanstvenu nadmoć i ostalo je trajna zasluga za naše jezikoslovlje. Omogućilo joj je da s prividom razložitosti pri konačnoj standardizaciji pokuša potpuno zanemariti svu baštinu hrvatskoga književnog jezika. Vidjeli smo već da joj to na kraju ipak nije uspjelo. Pretpostavka o irelevantnosti književnih jezika bila je kriva.

Kada je u 20. stoljeću strukturalistički pogled na jezične pojave utjecajem nadmašio mladogramatičarski razvrstavanje jezika po postanju nije više bilo u središtu pozornosti, pa je upravo zato ostajalo onakvo

kakvo je bilo naslijeđeno od mladogramatičara. De Saussure je pristupaću jezičnoj pojavi sa sasvim novoga gledišta, kojim je zasnovao jezikoslovni strukturalizam, polazio od elementarne komunikacijske situacije, od pojedinačnog govornog akta: od pojedinačnog govornika koji govorom nešto priopćuje pojedinačnom slušatelju. Sredstvo toga priopćavanja je jezik, njima obojici poznata organizacija govora. Ta je organizacija struktura, sustav. Svaka je organizacija govora jezik, kakva god inače bila u usporedbi s drugim takvim organizacijama. Nema organizacije govora, njegove strukture i njezina sustava, koja ne bi bila jezik. U usporedbi s mladogramatičarskim pristupom koji je sav usmjeren na veće cjeline, strukturalistički se može opisati kao atomistički.

U naše se dane sve češće čuju autentični čakavci i autentični kajkavci kako govore da je čakavski odnosno kajkavski jezik, a ne dijalekt. Sa strukturalističkog im je gledišta kako je upravo prikazano lako dati za pravo. Čakavskim i kajkavskim se govori, a sve je čime se govori jezik. Naravno s mladogramatičarskog gledišta, kad se slavenski i južnoslavenski govori razvrstavaju po postanju, stvari su nešto kompliciranije, kako je u prethodnim poglavljima razloženo, a vrlo je oštroumno to predočio Ranko Matasović. No one koji tako govore to zapravo uopće ne zanima. S pravom, jer odgovor na ta pitanja za današnji jezični život nema nikakva značenja. Oni hoće reći da čakavska odnosno kajkavska riječ nisu tek sporedni i opravdano zapušteni manje vrijedni oblici hrvatskoga jezika, nego one, svaka u sebi, nose najviše izražajne vrijednosti. Čakavskoj odnosno kajkavskoj riječi pripada stoga puno i najviše dostojanstvo. I tu im treba bez zadržke dati za pravo. U hrvatskom govoru čakavska i kajkavska riječ doista imaju puno dostojanstvo, čak i književnojezično jer su modeli narječnih stilizacija hrvatskoga književnog jezika u njegovoj dugoj povijesti i u njezinim različitim tokovima. To doista nije ono što su dijalekti u većini europskih jezika. Nisu sporedne pučke varijacije jednoga pravoga i jedino punovrijednog jezika. I čakavski i kajkavski su uz štokavski kameni temeljci hrvatske jezične izražajnosti. Druga je stvar što to u našoj školskoj naobrazbi ne dominira primjereno pri izgrađivanju svijesti o vlastitom jeziku. Tu treba reformirati školsku nastavu, postaviti ju na nove temelje. Ni manje ni više, koliko god to bilo nekomotno.

Isticanje da su čakavski odnosno kajkavski jezik, a ne dijalekt, polazi od značenja koje je to nazivlje dobilo u porabi mnogih europskih jezika. U njima su to postale vrijednosne etikete. Označuju rang. Jezik to je književni. Njega valja cijeniti, njegovati, oko njega se truditi. Dijalekt je

doduše činjenica, ali je bezvrijedan, nije nikakva šteta ako se zapušta i propada, valja ga čistiti iz vlastita govora jer odaje slabu naobrazbu. U tom smislu, ovdje malo karikiranom da bude razgovjetniji, kajkavski i čakavski sigurno nisu dijalekti. U hrvatskom jeziku položaj je sasvim drukčiji.

No nije to jedini smisao u kojem se rabi naziv *dijalekt*. Uz onaj genetske lingvistike po kojem su jezici skupovi bliskih dijalekata, njima nadređeni samo logički, bez ikakvih primisli vrijednosnoga ranga, postoji još i izvorni smisao u kojem se rabi taj naziv. *Dijalekt* je grčka riječ ženskoga roda *diálektos* ‚govor‘, ‚razgovor‘, ‚način govora‘ koja je postala europaizam antičkog podrijetla i ušla u jezikoslovno nazivlje. U helenskoj književnosti, koja je uz hebrejsku *Bibliju* matica svih europskih književnosti, dijalekt nije samo varijetet grčkoga jezika vezan uz helenske pokrajine okupljene svaka oko svojega grada-države ili svojih gradova država, ako ih je više, nego je na prvom mjestu stilizacija grčkoga književnog jezika prema obilježjima takvih varijeteta. Grčki književni jezik razvijao se je naime tako da su se za svaki književni rod vezala određena dijalekatska obilježja. Epika se, počevši od Homera, pjevala na starinskom jonskom dijalektu s karakterističnim primjesama eolskog, i tako sve do vremena kasnoga Rimskog Carstva. Povijesna djela pisala su se mlađim jonskim. Herodot je svoje za svu europsku književnost temeljno povijesno djelo pisao takvim jonskim književnim jezikom, premda je rodom bio iz Halikarnasa, dorskoga grada. Korska lirika pisala se dorski. U tragediji, svojim razvojem vezanoj za Atenu, dijalog je ispjevan u stihovima na atičkom, dijalektu Atene i njezine pokrajine, a korske pjesme na dorskom, kako je konvencionalno utvrđeno za korsku liriku. Makedonski su vladari za svoj javni govor prigrlili atički dijalekt pa je on legao u temelje grčkoga kako se poslije osvajanja Aleksandra Velikoga proširio po golemim prostorima prednje Azije i sjeveroistočne Afrike, a učili su ga i priljublivali su mu se ljudi kojima, u prvim generacijama barem, nije bio materinski jezik. Tako u tekstovima *Novoga zavjeta*, kojima su autori helenistički akulturirani Židovi, izrazito prevladavaju obilježja atičkog dijalekta, iako im jezik nikako nije autentičan atenski govor. U helenskom diskursu, a to će reći za europsku tradiciju izvornom, nema dakle ni primisli da bi *dijalekt* bio etiketa neke niže književne vrijednosti. Tu je posve bespredmetno dolaziti s tvrdnjom da je jonski ili dorski ili atički jezik, a ne dijalekt. Svaki je od njih jezik, i to helenski. Tako su i čakavski, i kajkavski, i štokavski, svako jezik, i to hrvatski. Kako su ono modeli stilizacija helenskoga književnog jezika, tako su ovo modeli stilizacija hrvatskoga.

Sve je to ovdje bilo korisno iznijeti jer je hrvatska jezična situacija sličnija helenskoj nego većini suvremenih europskih. Istina, tu je bitna razlika što se u hrvatskoj književnosti dijalekatska obilježja nisu postojano vezala za pojedine književne rodove, ali je bitna sličnost u tome što je u hrvatskom kao i u helenskom kontekstu dijalekt kategorija književnog jezika i nositelj punoga jezičnog dostojanstva. O tome je sve bitno rečeno u prethodnim poglavljima, a i danas, kad postoji novoštokavski stiliziran standardni jezik, Krležine kajkavske *Balade* i Nazorova čakavska *Galeotova pesen*, da uzmemo samo ta dva primjera, predstavljaju vrhunce novijega hrvatskog pjesništva. Kao u Helena tako je i u Hrvata poznavanje dijalekata i srođenost s njima nezaobilazna sastavnica jezične kulture. Tko se baš nikako ne snalazi na cijelom potezu: ča-kaj-što jezično je slabo obrađen. Hrvatski su dijalekti nosioci visokih književnih vrijednosti, a ne samo usputne interpolacije koje zgodimice dočaravaju lokalni kolorit. To se pokazuje vrlo reljefno ako se s time usporedi položaj torlačkoga u srpskom književnom jeziku i u srpskoj književnosti. O tome naše tradicionalno ustrojeno školovanje ne vodi ni približno primjereno računa. Stoga to u hrvatskoj kulturi našega vremena nije dovoljno usvijesteno. Ipak to valja znati: jednako kao u Helena za jonski ili dorski i u Hrvata je bespredmetno zauzimati se za to da je čakavski odnosno kajkavski jezik, a ne dijalekt. To bi što prije trebalo znati njih što više. U Hrvata narječja jesu hrvatski jezik, i književni, bez njih ga nema! Kao što ga nema niti bez hrvatskoga književnog jezika.

U nas je u novije vrijeme Josip Silić u knjizi o funkcionalnim stilovima hrvatskoga standardnog jezika (2006., 25-39), temi važnoj i do sada s nepravom zapostavljanoj, iznio mišljenje da u hrvatskom standardnom jeziku, bitno određenom time što su mu dijalektalna obilježja novoštokavska ijekavska, riječi preuzete iz čakavskog ili kajkavskoga nisu dijalektizmi, nego posuđenice. Tako su u hrvatskom standardnom jeziku riječi kao *đevojka* i *čerati* ili *šekira* dijalektizmi jer potječu iz novoštokavskih ijekavskih dijalekata, a *trubilo* za 'glupan' i *rubac* za 'marama' posuđenice, tek što ne tuđice, jer potječu iz čakavskog odnosno kajkavskoga. Riječi sasvim domaće i vrlo karakteristične za hrvatski govor tu su posuđenice, pa i tuđice, a druge rijetke i nimalo karakteristične i domaće dijalektizmi su. Dočaravaju dakle lokalni kolorit, ali taj kolorit baš i nije hrvatski.

Odmah se razabire da se takvo rasuđivanje oslanja na atomistički pristup jezikoslovaca strukturalista. Polazi od toga da su čakavski i kajkavski samostalni sustavi jezične strukture, a novoštokavština opet svoj.

Ti su sustavi kao i svi strukturalistički definirani međusobno nepрониčni. Ima dakle teoretske dosljednosti u takvu rasuđivanju. Tek mu se, kad dođe do iskustvene provjere, činjenice opiru: upravo se propinju. Leksik nikojega jezičnog sustava nije naime hermetički zatvoren i konačan skup. Rasprostranjenost pojedinih riječi ne poklapa se nužno ni s kojim jezičnim arealom. Vrlo zoran je primjer skup riječi koje su zajedničke slovenskim i mnogim zapadnim hrvatskim govorima, zgodno ih je zvati *zapadni rječnik* jer niti u slovenskom niti u hrvatskom nisu posuđenice, ne pripadaju izvorno niti isključivo slovenskomu niti dijelu hrvatskoga. Isto to vrijedi uvelike i za leksičke areale na potezu ča-kaj-što.

Već samim time Silićeva je tvrdnja problematična. Nadalje, lako je za riječ kao *dijalekt* reći da je posuđenica, pa i tuđica, jer se ona niti jednim svojim dijelom ne uklapa u hrvatski, a to će reći slavenski, repertoar leksičkih i tvorbenih elemenata. Sasvim je drukčije s riječima *trubilo* i *rubac* kojima se i leksički i tvorbeni elementi, kao i njihovi sasvim prozirni tvorbeni obrasci, mogu potvrditi i u vrlo ekskluzivno novoštokavskoj građi Karadžićeva *Rječnika*. Te se riječi dakle, bez obzira na najpreciznije podatke o povijesti leksika, i u novoštokavskom kontekstu predstavljaju kao sasvim domaće. Doista nema smisla opisivati ih kao posuđenice. Time se zanemaruje iskustvena zbilja.

No posve neprimjerenim se to pokazuje kad se pozna povijest hrvatskoga književnog jezika sve do konačnog dovršetka njegove standardizacije i sve njegove razne dijalekatske stilizacije sve do strogo novoštokavske. Kad se to ima pred očima posve je jasno da takve riječi čakavskoga i kajkavskoga podrijetla pripadaju najautentičnijem sastavu njegova rječnika i nikako u njem nisu posuđenice, a kamoli tuđice.

Takvo je gledanje u najnovnije vrijeme dobilo i potanje teoretsko objašnjenje. Josip Silić dao je 10. rujna 2011. opširan intervju *Jutarnjem listu*. Tu je posebno istaknuo, a prije je o tome i opširnije pisao, da on u jeziku razlikuje sistem i standard. Iz tumačenja, koje u okviru intervjuja nužno ostaje oskudno, razabire se da mu je sistem čvrsto integrirana aspstraktna struktura bez boje, okusa i mirisa, a standard mu je živa primjena toga sistema s povijesno nataloženim vrijednostima, izraz je kulture i identiteta. Polazeći od toga Silić veli da su hrvatski, srpski, bosanski (bošnjački) i crnogorski jezik svi jedan te isti sistem, ali su četiri različita standarda.

Teško je uvidjeti što se tim terminološkim preslagivanjem dobiva. Ona četiri jezika za koja Silić kaže da su samo jedan sistem, novoštokavski dakako, upravo su standardni jezici. Samo za standardni hrvatski, stan-

dardni srpski, standardni bošnjački i standardni crnogorski može se reći da su jedan sistem kad se taj sistem odredi dovoljno apstraktno. Skrajnje je neprilično i jako zbunjuje, kad se onda kaže da su ta četiri, sve jedan te isti sistem, ipak četiri različita standarda. Tu se naime valja upitati što je jezični standard ako nije baš on čvrsto i eksplicitno određen sistem. Doista nije jasno što dobivamo time da presložimo uobičajeno nazivlje i sistemu i standardu damo različite i međusobno suprotstavljene sadržaje mjesto da ostanemo kod uhodanoga da je svaki standard sistem, ali nije svaki sistem standard. Da bi jezični sistem bio standard potrebne su neke sociolingvističke i funkcionalne pretpostavke. Doista se čini da je bolje ostati pri tome.

U intervjuu koji sam 15. srpnja 2010. dao *Vijencu* nabacio sam da srpski govori zapravo i nisu štokavski jer nisu u živoj opreci prema čakavskom i kajkavskom. U ovoj je to knjizi mnogo bolje razloženo i obrazloženo. Izravno upitan o tome Josip je Silić izrazio svoje odlučno neslaganje. Kao obrazloženje toga neslaganja navodi: „Štokavski su, kajkavski i čakavski neovisni jedan o drugome.” Ta tvrdnja stoji u nekom praznom apstraktnom prostoru. Konkretni podatci izneseni u prethodnim poglavljima ove knjige, podatci poznati ne tek od sada, živo pokazuju da to nije tako. Predložena teoretska konstrukcija ne prolazi provjeru na empirijskom materijalu.

No u Silićevu intervjuu slijedi i pobliže obrazloženje: „i jedan su i drugi i treći sistem. U tome smislu jedan s drugim ne može u cjelinu. Teza da se hrvatski jezik sastoji od štokavskoga, kajkavskoga i čakavskoga je neprihvatljiva.” Tu se već na prvi pogled prepoznaje strukturalistički atomizam. Bitni nesporazum oko njega sastoji se u tome što jezik kao sustav kojim govornik u pojedinačnoj komunikacijskoj situaciji govori slušatelju doista jest potpuno u sebi zaokružen i nepрониčan svemu izvanjskomu, ali je on to samo dok traje konkretna jezična komunikacija. Čim ona prestane, jezični sistem kojim je ostvarena nađe se među svim ostalim mogućim sistemima koji će služiti pri budućem mogućem sporazumijevanju u istom, užem ili širem, krugu jezične komunikacije. I tada među tim sistemima postoje najrazličitiji odnosi bliskosti i udaljenosti, isključivanja i preklapanja. U igru ulaze vrijednosti: i kulturne, i emocionalne, i identitetske, i druge. U igru ulaze društveni odnosi: hijerarhije, sinergije i sukobljenosti. Sve ono što bi Silić zvao standardom. Tu su i zemljopis i povijest. A kada jednom postoji standardni jezik, narječja postaju njegovi osobiti funkcionalni stilovi (Mislav Ježić). U tome

i leži bitna slabost atomističke strukturalističke teorije jezika što je svoje blistave uspjehe postigla tako da je sve to, kako je ovdje samo naznačeno, dosljedno isključila iz svojega vidokruga. Zato se je i uskoro osjetila potreba i javila povika da se zasnuju sociolingvistika, psiholingvistika, etnolingvistika i druge, s gledišta ortodoksnog lingvističkog strukturalizma hibridne, jezikoslovne discipline.

U svjetlu svega toga ne može dakle empirijski opstati tvrdnja da su tri hrvatska narječja neovisna jedno o drugom jer su sistemi. Neovisna su jedno o drugom i ne mogu u cjelinu samo dok se govori jednim od njihovih govora. Izvan takve situacije ona su mnogostrano povezana jedno s drugim i ovisna jedno o drugome. Upravo to je razloženo i u naznakama prikazano u ovoj knjizi. Ta povezanost i mnogoslojna umreženost hrvatskih narječja na potezu ča-kaj-što tvori hrvatski jezik, iz nje je na cijepu ćirilometodskoga crkvenoslavenskoga, slovinskoga ili slovenskoga kako su naši stari govorili, izrastao hrvatski književni jezik u svima svojim dijalekatskim stilizacijama sve do naše novoštokavske ijekavske. Ako se nepрониčni sistem atomističkoga strukturalizma apsolutizira kako to čini Josip Silić, ne može se razabrati što hrvatski jezik upravo jest. Strukturalistička fiksacija na pojedinačnu jezičnu komunikacijsku situaciju onemogućuje to jednako tako kao mladogramatičarska na organsko postanje po zakonitim glasovnim mijenama. Silićevo rasuđivanje ne samo da ne opstaje na empirijskoj provjeri, nedvojbene ga provjerljive činjenice pobijaju, nego izrazito nije ni svrsishodno, ako je predmet istraživanja hrvatski jezik.

Hrvatski jezik kao živa zbilja nije niti čvorište na rodoslovnom stablu koje preslikava glasovne zakone niti je u sebi zatvoren sustav čvrsto integriranih znakova, nego je povijesno izrasla jezična komunikacija i hijerarhija njezinih izražajnih vrijednosti.

Da bismo razumjeli što naš jezik, hrvatski jezik, doista jest, moramo se dakle odmaknuti i od dosljednog i ortodoksnoga mladogramatičarskog pristupa i od dosljednog i ortodoksnog strukturalističkog pristupa kako ga je zacrtao Ferdinand de Saussure. A ta su dva pravca udarila svoj dominantni pečat svemu jezikoslovlju naše bliže prošlosti. To je škola u kojoj učimo. Drugim riječima, ako želimo razumjeti svoj jezik, a time i sami sebe, nije nam dosta samo učiti od drugih jačih i uznapredovalijih od nas, nego moramo i sami, kako god su nam snage slabe i tek jedva razvijene, stvaralački prebirati po jezikoslovnoj teoriji, izgrađivati ju i dograđivati kako bi nam pomogla da razaberemo ono što nam je važno,

da to suvislo izrazimo i predočimo drugima, koji zbog toga kako je tekla povijest i zbog interesa moćnih nisu uvijek skloni da to vide. Već je ovdje rečeno da je to velika povijesna nepravda, ali je rečeno i to da povijest kao i život nije pravedna. Prava se i potpuna pravda, uči nas vjera, ostvaruje tek izvan prostora ovoga svijeta i izvan njegova povijesnog vremena. Tu ju, na ovome svijetu i u ovome vremenu, nitko ne može očekivati.

Mi pak moramo razviti primjerenu svijest o svojem jeziku. Njegovati svoj konačno i teško stečeni standardni jezik. Valja odlučno potiskivati sve težnje koje ga njegovoj standardnosti unatoč žele destabilizirati kako bi ga promijenile. Te su težnje uglavnom dvojake. Jednima je hrvatski standardni jezik previše sličan srpskomu. Oni bi ga htjeli preoblikovati tako da bude vrlo uočljivo različit od srpskoga, očekujući da će time začepiti usta svima koji silom hoće da hrvatski i srpski bude jedan te isti jezik. Ne znaju da to takvim svjesnim nastojanjem baš nikako ne mogu postići jer će, ako u čemu i uspiju, to biti diskvalificirano kao proizvod manipulacije, i to nacionalističke. Baš nimalo ne će pridonijeti priznavanju hrvatskoga jezika od strane onih koji mu priznanje sada uskraćuju.

Drugi opet hoće razlabaviti hrvatski standardni jezik kako bi ga promijenili tako da se potpuno stopi sa srpskim. Dok su bili na vlasti, za vrijeme Jugoslavije, htjeli su dakako da hrvatski jezik bude što otvoreniji srpskomu. To se pak tako nije moglo javno reći. Govorilo se onda, s pozicije lijevog kozmopolitizma, internacionalizma u partijskom vokabularu, da hrvatski jezik mora biti otvoren svemu, baš svemu što ga makar samo dotakne. Dakako, i to djelotvorno destabilizira učvršćen jezični standard. Tko se tomu suprotstavljao, prikazivan je kao zatucani konzervativni nazadnjak, stran novomu vremenu i svijetloj budućnosti. Većina kvalificiranih govornika nije se povodila za tim. Željeli su svoj hrvatski jezik. A neki, malobrojni, ali probrani i važni, protivili su se tomu i izričito. Posebno je važnu ulogu pri tome imao časopis *Jezik*. Kao pojedinac najviše je tomu svojim autorskim nastupima pridonio Tomislav Ladan. Hrvatski jezik je opstao, ali pritisak u tom pravcu nije prestao. On još dolazi od određenoga dijela intelektualne scene i od velikog dijela utjecajnih medija, tek sada više ne s pozicija apsolutne vlasti. Jako ga podupire opčinjenost mnogih mladih engleskim nazivljem danas tako aktualne elektronike, te bezglava uronjenost velikoga dijela tehničara i prirodoslovnih znanstvenika u međunarodni engleski žargon svojih struka i njihovih standarda. Ako se pri tom zanemaruje hrvatsko nazivlje, predstavlja to vrlo ozbiljno po-manjkanje odgovornosti prema svojem narodu. Zanemarujući hrvatsko

nazivlje svojih struka poništavaju standardnost hrvatskoga standardnog jezika jer standardan je samo onaj jezik na kojem se glatko može izražavati o svemu o čem se u dano doba u svijetu govori. Tu se dakle polaže sjekira na deblo hrvatskoga standardnog jezika.

Kada je poslije sloma revolucije od 1848. u zemljama pod habsburškim žezlom zavladao centralistički neoapsolutizam, kod nas obično nazvan po tadašnjem ministru unutrašnjih poslova Bachu, nastupilo je razdoblje germanizacije. Ali jezici naroda u Monarhiji koji nisu govorili njemački nisu se progonili. Naprotiv, centralističko bečko ministarstvo prosvjete učinilo je mnogo za učenje i njegovanje svih jezika u državi, bilo mu je jako stalo za podizanje obrazovne razine svih podanika, ali ako im jezik nije bio njemački samo na razini pučke škole. Sve doista ozbiljno imalo se odvijati, razvijati i objavljivati samo na ozbiljnom jeziku, njemačkom. To je, dakako, značilo da svi ti drugi jezici, pa tako i hrvatski, ne smiju postati standardni. Standardni jezik svih habsburških podanika imao je biti njemački.

Naši stari su takav poredak, razumije se, teško podnosili. Prosvjećeniji među njima dobro su znali što im se time uskraćuje. Činili su sve što su mogli, surađivali u književnom časopisu *Neven* i u znanstvenom *Arhivu za povjestnicu jugoslavensku* prinosima na hrvatskom jeziku. Tako su suzbijali djelotvornost centralističke jezične politike. Kada je 1860. apsolutizam pao i ponovno uspostavljen ustavni poredak, Hrvatska je prestala biti austrijska krunovina i ponovno priznata kao kraljevina, upravo kao ud Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, sa svojim prosvjetnim vlastima. Tada je prestala i takva jezična politika. A naši stari su se toga sjećali kao crnoga vremena, bili sretni što je prošlo i molili se da se ne vrati. I nije se vratilo pod žezlom Austrijske kuće. Ali sada neki od nas, bez vanjskoga pritiska, kao da žele ponoviti isto, samo sada ne s njemačkim, nego s engleskim jezikom.

Naravno nitko pametan tada nije govorio da ne valja učiti i znati njemački. To što su dobro znali njemački bila je velika prednost i bogatstvo tadašnjih obrazovanih Hrvata. Isto tako danas nitko pametan ne će reći da ne valja učiti i znati engleski. To što dobro znaju engleski velika je prednost i bogatstvo današnjih obrazovanih Hrvata. Tek kraj tih velikih i moćnih jezika ne valja zanemarivati naš hrvatski, danas tako lijepo razvijen i oblikovan, ne smije se dopuštati da on zahiri. Tomu se treba suprotstaviti jednako odlučno i uporno kako su se naši stari suprotstavljali jezičnom pritisku apsolutističke bečke vlade. Treba stvoriti javnu atmosferu u kojoj takvo neodgovorno ponašanje više ne će biti moguće.

Hrvatski jezik je dobro standardiziran, funkcionalno i stabilno. Tu mu doista ništa ne nedostaje. Treba ga samo, kao i svaki drugi standardni jezik, promišljeno i pažljivo sve dalje razvijati i dograđivati kako bi bio dorastao sve novim zadaćama koje mu se postavljaju u svijetu koji se mijenja. Kao svaki drugi standardni jezik i on određuje i omeđuje prostor izražajne slobode i time otvara mogućnosti raznih poraba, pa i vrlo različitih. Taj prostor slobode treba prepustiti stvaralačkim mogućnostima onih koji se služe tim standardnim jezikom. Ne valja im nikako nametati ovakvu ili onakvu njegovu porabu. Pragmatička im svrhovitost, dakako, nalaže da poštuju konvencije njegovih funkcionalnih stilova. Ali svatko, ako baš hoće, može to zanemariti, na vlastit rizik, razumije se. To nije kršenje standardne norme! Nju pak valja formulirati i primjenjivati tako da što je moguće manje toga nameće stvorenoj i učvršćenoj standardnojezičnoj spontanosti. Što manje nameće, ali što čvršće drži ono što standardnost čini standardnom, što omogućuje glatko sporazumijevanje na svem prostoru od Čakovca do Dubrovnika i od Pule do Iloka. To treba čvrsto i nepopustljivo držati, a sve ostalo prepustiti slobodi govornika i njihovu smislu za jezičnu pragmatiku. Dakako, sve to na njihov vlastit rizik.

U svojoj hrvatskoj cjelini poseban je jezični položaj Gradišćanskih Hrvata, poglavito onih u austrijskoj saveznoj zemlji Gradišću, ali i onih u Mađarskoj i Slovačkoj. Oni su, premda im hrvatski standardni jezik uvijek i u svem stoji na raspolaganju, zadržali svoj tradicionalni književni jezik čakavske dijalekatske boje. O tome kako će s time moraju odlučivati oni sami jer najbolje znaju koje su im potrebe i prioritete. Ali za hrvatsku jezičnu cjelinu to je nedvojben dobitak. Rječnik i dikcija gradišćanskoga hrvatskog književnog jezika živa je prisutnost povijesti hrvatskoga pisanog jezika i stalno nadahnuće i poticaj za bogatiju i izražajniju porabu našega današnjeg standardnog hrvatskoga.

Plovidba hrvatskoga standardnog jezika nikada nije bila mirna i glatka. Nije mu se to dopuštalo. Osjećamo to i danas, u slobodnoj Hrvatskoj. Ipak, sve su stvarne zapreke prevladane. Treba još samo čvrsto osvijestiti da imamo hrvatski jezik, da ga imamo na svim razinama na kojima jezik postoji, treba ozbiljno usvojiti znanje o tome kakav je naš jezik i kakva je njegova povijest, jer kad se o jeziku radi jedno je od drugoga neodvojivo: jezik naime postoji svojom poviješću. I treba mu se veseliti svom onom životnošću kojom su ga naši stari stvarali, razvijali i održavali, od praslavenskoga doba do ove naše elektroničke postindustrijske civilizacije. Ovom knjigom njezin pisac želi pomoći tomu koliko je do njegovih snaga.

Zaglavak

Na svakom je čitatelju da sam za sebe utvrdi što mu je u ovoj knjizi bilo glavno i najvažnije, što je dobio od nje i ponio kao novu stečenu. Ako se pak mene pita, rekao bih da je to spoznaja kako u Hrvata nikoji dijalekt nije podignut na položaj književnoga i na kraju standardnoga jezika. Dijalekti su samo služili kao predlošci i modeli za različite stilizacije književnog jezika sve do njegova standardnog oblika. A sam književni jezik ćirilometodski je, slovinski.

U Hrvata, nadalje, nema dijalektalnih književnih jezika nego samo različitih dijalekatskih stilizacija jednoga književnog jezika kojemu je povijesna osnovica ćirilometodski crkvenoslavenski: *jęзыкъ словѣнскъ*, kako su ga izvorno zvali, ili *jezik slovinski* ili *slovenski*, kako su ga prema svojem izgovoru zvali naši stari. Već vrlo rano moglo se je za nj reći i *jezik hrvatski*. Ta zamjenjivost naziva *slovinski* i *hrvatski* specifična je oznaka hrvatskoga književnog jezika. U drugim narodnim sredinama slavenskoga jezika koje su također čuvale tradiciju ćirilometodske slavenske knjige taj književni jezik kako se tamo predavao od naraštaja naraštaju zvao se *slovenski* ili *bugarski*, *slovenski* ili *srpski*, *slovenski* ili *ruski*. Svaka je od tih zamjenjivosti pouzdana nacionalna odrednica u okviru jedne velike nadnacionalne tradicije. Isto je takva i zamjenjivost naziva *slovinski* (*slovenski*) ili *hrvatski*.

Kao treće istaknuo bih to da je usprkos jezičnoj ideologiji u znaku koje je vukovska jezikoslovna škola u Hrvata uspješno završila jezičnu standardizaciju hrvatski standardni jezik ipak nastavak povijesti starijega hrvatskog književnog jezika i dvjestogodišnjeg procesa njegove standardizacije. Ideološkim parolama unatoč tu nije bilo prekida višestoljetnog kontinuiteta, nego je naš standardni jezik utemeljen u njem.

To je troje od temeljne važnosti za našu jezičnu samosvijest. Sve je to pretpostavka da se hrvatski jezik razumno, promišljeno i primjereno postavi na mjesto koje mu zaista pripada. Da to što je on nama i drugima bude mjerodavno za odnos prema nama. No za to je potrebno da najprije mi sami budemo na čistu s njime. To nam je svojski otežano, ali mi to ipak možemo.

Dakako, svakomu je čitatelju slobodno izdvojiti iz sadržaja ove knjige i što drugo ako smatra da je važno. Što više se bude tako izdvajalo to veseliji i zadovoljniji ću biti.

Izbor iz bibliografije

Bibliografija uz ovu knjigu, i kad bi se ograničila na važnije naslove, bila bi opsežnija nego što za njezine čitatelje ima smisla. Klecala bi pod svojom masom. Stoga se ovdje navode samo najvažniji naslovi, a i od njih samo oni koji su objavljeni na hrvatskom jeziku. Zbog vrlo važnih predmeta učinjene su tu samo dvije iznimke. Izbor je naslova stoga škrt i vrlo subjektivan. Donosi samo temeljne sintetičke prinose i takve specijalne publikacije u kojima su obrađena ključna pitanja, pa su to ugaoni kame-novi na kojima je podignuta misaona zgrada ove knjige. Tu onda, daka-ko, dolaze jako do izražaja osobna shvaćanja autorova. Nastojalo se uvi-jek u tekstu izravno ili neizravno upućivati na publikacije iz kojih je što uzeto, a po naravi ovoga predmeta uzimalo se mnogo.

Babić, Stjepan: *Temelji hrvatskomu pravopisu*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

Bratulić, Josip: *Reformacija i početci katoličke obnove u Hrvatskoj u Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost 2: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2000., 465-479.

Brozović, Dalibor: *O hrvatskom književnom jeziku šesnaestoga stoljeća*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole 1, Zagreb, 1973., 129-135.

Brozović, Dalibor: *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti u Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, Liber i Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1978., str. 9-83.; u *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 155-278.; u *Povijest hrvatskoga književnog i standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.

Damjanović, Stjepan: *Jezik Bašćanske ploče*, Fluminensia 1-2/90., Rijeka, 1991., 71-77.; 1995., 51-62.

Damjanović, Stjepan: *Jazik otačaski*, Mala znanstvena knjižnica, kolo 3., knj. 18., Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 173.

Damjanović, Stjepan: *Hrvatski glagoljaši i početci hrvatskoga književnog jezika, Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost 2: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2000., 269-279.

Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. Povijest hrvatskoga jezika 1*, Croatica, Zagreb, 2009., 351-403.

Franičević, Marin: *Razdoblje renesansne književnosti. Povijest hrvatske književnosti 3: Od renesanse do prosvjetiteljstva*, Liber i Mladost, Zagreb, 1974., 7-174.

- Fučak, Jerko: *Šest stoljeća hrvatskoga lecionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
- Hercigonja, Eduard: *Srednjovjekovna književnost. Povi jest hrvatske književnosti 2*, Liber i Mladost, Zagreb, 1975.
- Hercigonja, Eduard: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Hercigonja, Eduard: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Mala knjižnica Matice hrvatske, novi niz, kolo 2., knj. 8., Matica hrvatska, Zagreb, 1994.
- Horvat, Anđela: *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb, 1975.
- Horvat, Vladimir: *Bartol Kašić – otac hrvatskog jezikoslovlja (s bibliografijom)*, 2. dopunjeno izd. Hrvatski studiji, Biblioteka Croaticum sv. 2., Zagreb, 2004.
- Jagić, Vatroslav: *Štampana hrvatska knjiga XVI. vieka, kojoj se je iznova u trag ušlo*, Književnik 2., 3, Zagreb, 1886., 306-309.
- Ježić, Slavko: *Hrvatska književnost od početaka do danas, 1100-1941.*, 2. izdanje prema 1. izdanju iz 1944., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Katičić, Radoslav: *Gramatika Bartola Kašića*, Rad JAZU 388, Zagreb, 1981., 5-129.
- Katičić, Radoslav: *Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga*, u *Novi jezikoslovni ogleđi*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., 90-138.
- Katičić, Radoslav: *Litterarum Studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998. (2. izdanje 2007).
- Katičić, Radoslav: *Korijeni i pretpostavke hrvatske renesansne književnosti u Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., 75-85 (2. izdanje 2011., 107-117).
- Katičić, Radoslav: *Nad grobom Marka Marulića u Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., 97-100 (2. izdanje 2011., 129-132).
- Katičić, Radoslav: *Polemika Primoža Trubara s Pavlom Skalićem u Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., 115-129 (2. izdanje 2011., 147-161).
- Katičić, Radoslav: *Temelji i začetci hrvatske barokne književnosti u Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., 131-152 (2. izdanje 2011., 163-184).
- Katičić, Radoslav: *Izvešće Marina Temperice i začetci standardizacije hrvatskoga jezika u Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999., 153-163 (2. izdanje 2011., 185-195).
- Katičić, Radoslav: *Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1999. (2. dopunjeno izdanje 2011).
- Katičić, Radoslav: *Der auf Politisches bezogene Wortschatz der kroatischen Illyristen in den frühen vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts* (Rječnik koji se odnosi na politiku u hrvatskih iliraca u ranim četrdesetim godinama 19. stoljeća). *Herrschaft, Staat und Gesellschaft in Südosteuropa aus sprach- und kulturhistorischer Sicht. Erneuerung des Zivilisationswortschatzes im 19. Jahrhundert*. Akten des Internationalen Symposiums 2-3, März 2006. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission 48, Wien, 2007., 29-72.

- Kolumbić, Nikica: *Po običaju začinjavac: rasprave o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*, Književni krug, Split, 1994.
- Krasić, Stjepan: *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću: Hrvatski među šest svjetskih jezika*, Matica hrvatska, Zagreb/Čitluk, 2004.
- Krasić, Stjepan: *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga književnog jezika u XVII. stoljeću*, Dubrovnik, 2009.
- Kuzmić, Boris: *Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika*, Povijest hrvatskoga jezika 1, Croatica, Zagreb, 2009., 405-455.
- Malić, Dragica: *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Moguš, Milan: *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, Globus, Zagreb, 1993. (2. prošireno izdanje Zagreb, 1995).
- Moguš, Milan, Josip Vončina, Franjo Emanuel Hoško: *O molitveniku „Raj Duše” Nikole Dešića. „Raj Duše” s motrišta našega vremena* (dodatak pretisku iz 1560), Naklada Benja, Rijeka, 1995., 3-84.
- Novak, Slobodan Prosperov: *Povi jest hrvatske književnosti 1-3* (od početaka do Kačićeva Razgovora ugodnog naroda slovinskoga iz 1756), Antibarbarus, Zagreb, 1996-1999.
- Oczkova, Barbara: *Hrvati i njihov jezik*, prijevod s poljskog jezika Neda Pintarić, Školska knjiga, Zagreb, 2010.
- Pederin, Ivan: *Pretvorba hrvatskoga iz crkvenoga u književni (Račlamba uporabe bogoslovnog i književnog nazivlja kod Šiška Menčetića i Džore Držića)*, Crkva u svijetu 1, Split, 1970., 65-74, pretisnuto u *Jezik* 45, Zagreb 1998., 128-139.
- Povi jest hrvatskoga jezika*, 1. knjiga: Srednji vijek, Croatica, Zagreb, 2009., 2. knjiga: 16. stoljeće, Croatica, Zagreb, 2011.
- Prohaska, Dragutin: *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina*, M. Breyer, Zagreb, 1911.
- Radić, Antun: *Sabrana djela 15: O hrvatskom književnom jeziku*, Seljačka sloga, Dr. Vladko Maček i Rudolf Herceg, ur., Zagreb, 1937.
- Samardžija, Marko: *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Sveučilišna naklada, Zagreb, 2008.
- Silić, Josip: *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, Disput, Zagreb, 2006.
- Škiljan, Dubravko: *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb 2002.
- Vončina, Josip: *Analize starih hrvatskih pisaca*, Čakavski sabor, Split, 1977.
- Vončina, Josip: *Jezik renesansne književnosti, početci ozaljskoga jezično-književnoga kruga. Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost 2: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb, 2000., 281-287.

Indeks pojmova, imena, naslova djela i dr.

A

Aachen 38
 Akademija ilirskog jezika 102, 107
 Akademijin rječnik 165, 173, 174, 208, 219
 akcentuacija kajkavskih dijalekata 27
 albanski (arbanáški) jezik 22, 28
 Aldobrandini 102
 Aleksandar, kralj 230
 Algarotti, Francesco 158
 alpski Slaveni 39
 Alvares, Emanuel 100, 108
 Ančić, Ivan 120
 Andrić, Ivo 222
 Angli 24
 Anić, Vladimir 238
 antička dalmatinska crkva 42
 Appendini, Francesco Maria 148, 149, 150, 151
 Aquaviva, Claudio 99, 102
 areal 20, 93
Arithmetika horvatska 155
 aritmetičko nazivlje 155
Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 255
 arvacki 149
 atentat u skupštini 230
 atomistički pristup 248
 Auburger, Leopold 246
 austrijska cenzura 173
 austrijska vojna uprava 214
 austrijski apsolutizam 178
 Austro-Ugarska 208, 227
 austro-ugarska jezična politika 209, 225
 Austro-ugarska nagodba 213
 autonomna vlada nagodbene Hrvatske 213
 Avari 33

avarski kaganat 23, 24, 33
 AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije) 233, 236
Aždaja sedmoglava 131

B

Babić, Stjepan 238, 239
 Babić, Tomo 128, 129, 137, 138
 Babukić, Vjekoslav 169, 171, 180, 181, 184, 185
Babuša 128, 137
 Bach, Alexander 178, 179
 Balkanska komisija Austrijske akademije znanosti 173
 balkanski jezični savez 28
 Balkanski ratovi 228
 Ballmann, Adolf Josip 170
 Balti 34
 Bandulavićev leksionar 57, 82, 116, 132
 Bandulavić, Ivan 57, 59, 82, 111, 119
 Banovina Hrvatska 230
 Bansko vijeće 177
 barok 64, 101, 138
 barokno razdoblje 97, 133
 Baronio 102
 Bartučević, Hortenzije, Hvaranin 85
 Bašćanska ploča 49, 51, 52, 56, 59, 60, 61, 79, 86
 baštinjen leksik 175
 Bečka jezična politika Bosne 208
 Bečka jezična politika Dalmacije 208
 bečki književni dogovor 161, 224
 Bečki listići 44, 48, 60
 bečko centralističko ministarstvo 182
 Bedeković, Josip 153
 Belić, Aleksandar 229

- Belićev pravopis 229, 230
 Bellarmino 102
 Belostenec, Ivan 120, 121, 122, 126, 199
 benediktinci 35, 51, 60, 61
 Benešić, Julije 230, 231, 234
 Bernardinov leksionar 59, 71, 121
 Bernardin Splićanin 57, 71, 82, 119
 bespismeno razdoblje pismenosti Hrvata 46
 bespismenost 33, 34
 Bezjak 90
 Biblija 87, 116, 119
 bjeloruski jezik 25
 Blagojević, Adam Tadija 143
 Bobrowski, Mihajlo 151
Bogomolna knjižica iz pismah Davidovih i crkvenih knjigah 144
 Boranić, Dragutin 218, 230
 Borna 35
 Borromaeo 102
 bosančica 57, 61, 71, 117, 118
 bosanski franjevci 111, 129, 141
 bosanski jezik 111, 119, 132
 bosanski književni jezik 129
 bosanski razgovorni jezik 16
 bosanskohercegovački razgovorni jezik 13
 bosansko pisanje 118
 Bosna Srebrena 57, 97, 117, 129, 140, 145
 Bošnjaci 10, 13
 bošnjački jezik 211
 božićni Ustav Republike Hrvatske 239
 Branimir, knez 36
 Bratulić, Josip 64
 Brezovački, Tituš 156, 160
Brižinski spomenici 39
 Brlić, Andrija Torkvat 181
 Brlić, Ignjat Alojzije 150, 168
 Broz-Boranićeva pravopisna tradicija 231
 Broz-Boranićev pravopis 230, 233
 Broz, Ivan 204, 208, 218, 229
 Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskog jezika* 220
- Brozov *Hrvatski pravopis* 216
 Brozović, Dalibor 16, 20, 27, 28, 29, 30, 41, 56, 76, 97, 103, 104, 152, 153, 168, 169, 220, 239
Brus jezika 189
Brus jezika ili zagrebačka škola 184
 budimski leksionari 119
 Budinić, Šime 98
 Budmani, Pero 218
 Bugari 22, 49, 118
 bugarska crkvenoslavenska književnost 49
 bugarski govor 28
 bugarski jezik 25, 28, 45
 bugarski književni jezik 49
 Burckhardt 75
 buzdetski dijalekt 26
- C**
- Cantilena pro sabatho* 68
 carska Dalmacija 47
 Ciceron 205
 Cipra, Franjo 231, 232
 civilizacijski rječnik 116, 133, 173, 174, 176
 civilna Hrvatska 166, 168
 cjelovitost hrvatskog književnog jezika 170
 Cosmi, Stjepan 127
 crkvenoslavenski (jezik) 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 61, 64, 69, 71, 110
 crnogorski jezik 211
 Crnorizac Hrabar 34
Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvacckoga 137
Cvit razlika mirisa duhovnoga 128, 137
Cvit svetih 113
- Č**
- ča-kaj-što 246, 247, 251
 čakavac 22, 247, 248
 čakavska akcentuacija 185
 čakavska dijalekatska stilizacija 71

- čakavska dijalektna boja 57, 81
 čakavska književnost 226
 čakavski 56, 248, 249, 252
 čakavski dijalekt 52, 54, 55, 57, 65, 79, 82, 85, 93, 133
 čakavski govor 85
 čakavski jezik 248
 čakavski narodni jezik 65
 čakavsko dijalekatsko obilježje 72, 153
 čakavsko narječje 9, 21, 26, 73, 76, 77, 93, 122, 246
 čakavsko pisanje 95
 čakavština 84, 85
 časopis *Hrvatski jezik* 231
 časopis *Jezik* 254
 čehoslovačka skupina 25
 češka glagoljaška predaja 61
 češka kvačica 165
 češki jezik 25
Četiri posljednja človička 113
 čitovnica 190
 Črnčić, Ivan 187
 Črnko, Ferenc 78
 Čuljić Šveljević, Matija 127
- Ć**
- ćirilica 41, 46, 57, 102, 118, 119
 ćirilica zapadnog tipa 61
 ćirilometodska baština 45, 56, 68, 81
 ćirilometodska književna kultura 52
 ćirilometodska književna tradicija 51
 ćirilometodska pismena jezična kultura 74
 ćirilometodska škola 44
 ćirilometodski liturgijski jezik 78
 Ćirilov ustroj 46
- D**
- Dalmatin, Antun 88, 92
 dalmatinska crkva 42, 43
 dalmatinska regionalna književnost 84
 dalmatinski narodnjaci 189
- dalmatinsko-bosanski dijalekt 148
 dalmatinsko-hrvatska crkva 42, 53, 60
 dalmatsko-romanski jezik 43
 Damjanović, Stjepan 45, 49, 52, 79, 80
Danica 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 180, 185
Danica ilirska 200
Danica zagrebečka 167
 Daničić, Đuro 165, 182, 199, 204, 205, 208, 216, 218, 219, 224
 David, prorok 130
 De Floreti 102
 Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 236
 Della Bella, Ardelio 126, 127, 199
 Demeter, Dimitrija 179, 190
 Derkos, Ivan 54, 165, 196
 De Saussure, Ferdinand 248, 253
 deseterac 128, 129, 141, 143
 Dešićev molitvenik *Raj duše* 95
Deutsch-kroatisches Wörterbuch – Njemačko-ilirski rječnik, 1-2 185
 dijakritički znak 99, 125, 164, 165
 dijalekatska osnovica 56, 58, 86
 dijalekatska raznolikost 126
 dijalekatska spontanost 244
 dijalekatska stilizacija 59, 73, 86
 dijalekatska stilizacija književnog jezika 30
 dijalekatska stilizacija standardnoga jezika 30
 dijalekatske stilizacije hrvatskog književnog jezika 251
 dijalekatski kontinuum 20, 23, 26
 dijalekatski okoliš 71, 78
 dijalekt 12, 20, 21, 56, 58, 248, 249
 dijalektna književnost 226
 dijalektizam 250
 dijalektologija 18
Dikcionar 121
 Dimitrović, Nikola 85
Disertacija iliti razgovor 167
 Divković, Matija 117, 118
 Dobrovski 196

doljnjonjemački govor 24
 dominikanci 64
 dominikanke 69
 Domovinski rat 93
 Došen, Vid 130, 131
 Dragoslav iz Dobrinja na Krku 52
 drama 84, 156
 Drang nach Osten 215
 Drašković, Janko 156, 167
 Drobnič, Jožef 170
 Drugi svjetski rat 231, 233
 Društvo književnika 236
 Družba Isusova 99, 105, 107, 115
 Držić, Džore 82
 Držić, Marin 84
 dubrovačka grafija 151
 dubrovačka ijekavština 132
 dubrovačka regionalna književnost 84
 dubrovačka renesansna književnost 117
 dubrovačka štokavština 117
 dubrovački barokni pjesnici 133
 dubrovački dijalekt 82
 dubrovački govor 85, 148, 149
 dubrovački gradski razgovorni jezik 84
 dubrovački kolegij 114
 dubrovački pjesnički jezik 117
 Duhovna pivka 146
 dušobrižnička književnost 39
 dvanaesterac 128
 dvojezičnost hrvatske kulture 79
 dvoslov 108

Đ

Đamanjić Zamanja, Rajmund 116
 Đulabije 190
 Đurđević, Ignjat 130
 Đurkovečki, Josip 159

E

ekavska epizoda hrvatskoga standardnog jezika 229

ekavština 228
 enciklopedijski rječnik *Dictionarium Latino-Illyricum et Germanicum* 154
 endehaizmi 232
Eneida 129
 engleski jezik 24, 255
 englesko nazivlje 254
 etimologijski pravopis 221
 etnolingvistika 253
 Europska Unija 240
Evangelistar ilirički za sve nedilje i svetkovine 144
Ezopove basne 141

F

Fala ot sveti 127
 Farlati, Daniele 42
 Fatih, Mehmed, sultan 76
 Filipović, Franjo 222
 Filipović, Jeronim 145
 Finka, Božidar 238
Fluminensia 187
 fonetski pravopis 229
 fonološki pravopis 182, 201, 229
 fonološko pisanje 204
 Fortis, Alberto 136
 franačka crkvena misija 25, 37
 Franačko Kraljevstvo 37
 francuska uprava u ilirskim provincijama 149
 francuski jezik 37, 54
 Franičević, Marin 83
 Frankopan, Fran Krsto 122
 Frankopanova zbirka izreka i zagonetaka 122
 franjevci 64, 120, 145
 Freising 39
 Fröhlich, Rudolf 170, 171
Fructus auctumnales in iugis Parnassi Pannonii maximam partem lecti Latia et Illyrica cheli decori 147
 Fuček, Štefan 155

Fučić, Branko 50
 Fućak, Jerko 96
 funkcionalni stilovi 9, 13, 250, 252, 256

G

Gaj, Ljudevit 31, 108, 125, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 179, 185, 200
Galeotova pesen 250
Gartlic za čas kratiti 122
 Gašparoti, Hilarion 153
Gazophylacium 120, 121
 genetička poredbena lingvistika 18, 19
Genius patriae 165
 Germani 24
 Giulio 102
 glagoljaši 44, 46, 50, 51, 53, 60, 64, 84
 glagoljaška baština gotičkoga razdoblja 83
 glagoljaška književnost 45, 54, 57, 60
 glagoljaška liturgijska knjiga 113
 glagoljaška pismenost 42, 56, 64
 glagoljaška tradicija 112, 118
 glagoljaški književni jezik 56
 glagoljaški redaktori 55
 glagoljaški skriptoriji 55
 glagoljaštvo 112
 glagoljica 41, 42, 46, 51, 52, 57, 67, 70, 102, 118
Glas Matice hrvatske 221
 glasovne mijene 245
 Glavinić, Franjo 111, 113, 119, 120, 122, 123, 124, 126
 Goethe, Johann Wolfgang 197
 goranska kajkavština 245
 goranski dijalekt 27
 goranski dijalekt kajkavskog narječja 244
 gornji i doljni lužički srpski jezik 25
 gotičko razdoblje 64, 66
 gotika 59, 60, 61, 64
 Grabovac, Filip 137, 138, 139
 gradbeni natpis 61
 Gradišćanski Hrvati 153, 256
 gradišćanski hrvatski književni jezik 256
 gradišćanski književni jezik 94
 Gradišće 27, 93
 gradska popijevka 83
 gradski jezik 87
 gradski razgovorni jezik 156, 243
 grafija 151, 163
 grafijski sustav 116, 200
Gramatičko izkazanje ob ruskom jeziku 123
 gramatika *Ilirska slovnica* 181
 gramatika *Istruzioni grammaticali della lingua Illirica* 127
 gramatika *Jezičnica horvatsko-slavinska* 159
 gramatika kajkavskog hrvatskog književnog jezika 159
 gramatika *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* 169
 gramatika *Slovnica hrvatska za srednja učilišta* 182
 gramatika *Slovnica za četvrti razred katoličkih glavnih učionah* 182
Gramatika srpsko-hrvatskog (ilirskog) jezika 218
Gramatika tal(i)janska ukratko 115
 gramatika zagrebačke filološke škole 185
Grammatica della lingua illirica 148
Grammatica Latino-Illyrica 128
Grammatik der illyrischen Sprache 150, 181
Grammatik der kroatischen Mundart 167
Grammatik der serbo-kroatischen Sprache 225
 Grčević, Mario 196
 grčki 19, 22, 47, 249
 grčko-slavenska Europa 53
 Grgur, biskup 42
 Grimm, Jacob 197, 198, 210
 Grobničko polje 190
 Guberina, Petar 231
 Gundulić, Ivan 81, 116, 170, 207

H

- Habdelić, Juraj 121, 124, 130, 132
 Habsburška Monarhija 11, 178, 179
 hagiografija 130
 hagiografski zbornik *Žića svetih otac* 71
 hagiografsko djelo *Cvet sveteh* 153
Hasanaginica 136
 hebrejska Biblija 249
 Hektorović, Petar 85, 86
 helenska književnost 249
 helenski jezik 249
 Hercigonja, Eduard 52, 56
 Herder, Johann Gottfried 136
 hibridne, jezikoslovne discipline 253
 hibridni jezik 56
 hijerarhija idioma 21
Historije s kratkem duhovnem razgovorom od posljednjih dugovanj 155
 Hitler, Adolf 232
 Holzer, Georg 45
 Horany 129
 Horvat, Anđela 78
Horvatska domovina 165
Horvatska gramatika 159
Horvatska od Kristuševa narodenja vitija 157
 horvatski jezik 168
Hrana duhovna ovčic kerščanskeh aliti prodeke 155
 Hrvati 9, 17, 35, 39, 45, 52, 53, 54, 56, 61, 64, 73, 89, 110, 118, 126, 136, 152, 164, 165, 168, 179, 196, 199, 204, 210, 234
Hrvati Madžarom 190
 Hrvatska 96, 156, 208, 211, 214, 238
 hrvatska barokna književnost 101
 hrvatska Biblija 110
 hrvatska crkvenoslavenska pismenost 55
 hrvatska ćirilometodska liturgija 112
 hrvatska filologija 154, 155, 164, 203
 hrvatska filološka škola 203
 hrvatska gotička književnost pučke pobožnosti 78
 hrvatska gramatika 100
 hrvatska himna 158, 159
 hrvatska jezična kultura 126
 hrvatska jezična sredina 124
 hrvatska jezična standardizacija 77, 203, 216
 hrvatska književna baština 204
 hrvatska književnost 37, 44, 47, 70, 81
 hrvatska latinička grafija 125
 hrvatska leksikografija 100, 130, 185, 199
 hrvatska pismenost 47, 53, 56, 92
 hrvatska pravopisna norma 235
 hrvatska pravopisna praksa 238
 hrvatska pravopisna tradicija 218
 hrvatska protestantska knjiga 89, 93
 hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 56
 hrvatska redakcija crkvenoslavenskog svetopisamskog čitanja 55
 hrvatska sintaksa 182
 hrvatska sveučilišna kroatistika 207
 hrvatska tiskara 88
 hrvatska varijanta 236
 hrvatski civilizacijski rječnik 177
 hrvatski crkvenoslavenski jezik 78
 hrvatski glagoljaši 44, 48
 hrvatski identitet 74
 hrvatski ilirci 199
 hrvatski ili srpski jezik 224
 hrvatski intelektualni diskurs 205
 hrvatski interdijalektalni diskurs 95
 hrvatski jezični standard 199, 204
 hrvatski jezik 44, 48, 49, 51, 57, 64, 72, 86, 129, 154, 173, 176, 177, 211, 213, 245, 246, 247, 249
 hrvatski jezikoslovci 230
 hrvatski književni jezik 40, 44, 45, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 64, 68, 69, 72, 73, 79, 81, 82, 95, 97, 100, 102, 105, 111, 112, 119, 122, 141, 143, 147, 152, 163, 177, 183, 185, 213, 234, 236, 237, 246, 251

I

- hrvatski književni jezik kajkavske stilizacije 153
 hrvatski književni jezik kajkavskog narječnog obilježja 156
 hrvatski latinički slovoпись 164
 hrvatski leksionar 59, 71
 hrvatski mjesni govori 17, 31, 76
 hrvatski narodni govori 49, 52, 73, 79
 hrvatski narodni jezik 45, 49, 51, 52, 65, 79
 hrvatski novoštokavski jezični standard 141
 hrvatski partizanski parlament 233
 hrvatski pokret otpora 233
 hrvatski prijevod cijelog *Novog zavjeta* 89
 hrvatski prostor 93, 175
 hrvatski protestanti 90
 Hrvatski sabor 177
 hrvatski slovinski jezik 130
 hrvatski standardni jezik 13, 73, 98, 113, 144, 147, 169, 179, 191, 194, 200, 222, 225, 228, 233, 241, 250
 hrvatski štokavski književni jezik 207
 hrvatski tisak 94
 Hrvatski ured za jezik 232
 hrvatski vladari 40, 42
 hrvatski vukovci 40, 147, 204, 208, 210, 215
 hrvatski zapovjedni jezik 213
 hrvatsko domobranstvo 213
 hrvatsko gramatičko nazivlje 181
 hrvatsko jezikoslovlje 109, 127, 204, 241
 hrvatsko nazivlje 254
Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja 186
 hrvatsko proljeće 237, 238
 hrvatskosrpski jezik 210
 hrvatskosrpski književni jezik 235
 hrvatsko stručno i znanstveno nazivlje 185
 humanizam 72, 77, 78
 Huni 33
 idiomi 12, 20, 21
 ijekavska novoštokavština 132
 ikavska novoštokavština 132
 ikavski dijalekt 29, 143
 ikavski refleksi jata 143
 ikavsko-ijekavska dvojba 201
 ikavsko-ijekavsko dvojestvo 168
 ikavsko-štokavski dijalekt 148
 ikavsko-štokavsko narječje 30
 Ilirci 126, 146, 158, 176, 201
 ilirički jezik 148
 ilirska književnost 199
 ilirska provincija 149
Ilirska slovnica 169
 ilirski jezik 102, 150, 168, 200
 ilirski književni jezik 127
 Ilirski kolegij 107
 Ilirski kolegij u Loretu 102
 ilirski leksik 147
 ilirski pokret 163, 173, 177, 185
 ilirsko ime 169, 173
Ilirsko-njemačko-talijanski mali rječnik 171
Imena vlastita i splošna domaćih životinja u Hrvatov, a ponešto i Srbalj 187
 indoeuropska lingvistika 19
 informant 244
Institutiones linguae Illyricae 99
 interdijalekt 12, 13, 18, 30, 118, 243
 islam 98
Ispovid krstjanska 127
 isprava 40, 48, 56, 73
 Istočna crkva 48
 istočna ijekavska novoštokavština 133
 istočna i zapadna varijanta srpskohrvatskog standardnog jezika 236
 istočna štokavština 77
 istočni južnoslavenski govor 28
 istočni južnoslavenski jezik 45
 istočni južnoslavenski prajezik 25
 istočnobosanski dijalekt 30

- istočnohercegovački dijalekt 85
 istočnohercegovački jezik 133
 istočnoslavenski prajezik 25
 istočno štokavsko narječje 27, 29
 istočnoštokavsko narječje 76
 isusovački kolegij u Dubrovniku 117
 isusovački kolegij u Rimu 99
 isusovačko učilište 109
 isusovci 99, 102, 120, 126, 154
 italski jezik 24
 Ivanišević, Ivan 133
 Ivanošić, Antun 142, 160
 Ivan, splitski nadbiskup 42
 Ivan X., papa 37, 42
 Iveković, Franjo 204, 208, 217, 218
 Ivić, Milka 236
 Ivić, Pavle 236
 Ivšić, Stjepan 27, 29, 30, 230, 231, 232
Izbor dugovanj (tj. stvari) *vsakoverstneh* 157
 izgrađivanje hrvatskog civilizacijskog rječnika i nazivlja 190
- J**
- Jagić, Vatroslav 96, 167, 180, 183, 188
 Jajačanin 127
 Jajačka banovina 111
 Jakin 102, 107
 Jambrešić, Andrija 154, 199
 javna poraba hrvatskog jezika 150
 jekavski dijalekt 27
 Jelačić, Josip, ban 177, 181, 186
 jezična baština 204
 jezična kompetencija 246
 jezična komunikacija nadetničke civilizacije 146
 jezična konvergencija 93
 jezična kultura 127, 250
 jezična mijena 15, 20
 jezična norma 216
 jezična politika 191, 233, 255
 jezična politika francuske uprave 149
- jezična povijest 18
 jezična samosvijest 257
 jezična standardizacija 110, 116, 143, 144, 150
 jezična svijest 126
 jezični areal 251
 jezični hrvatski govor 245
 jezični propisi 232
 jezični standard 112, 118, 182
 jezik bespismenosti 39
 jezik novoštokavske usmene književnosti 220
 jezik potomak 23
 jezik pučke marijanske i druge pobožnosti 81
 jezik slovinski 43, 45, 56
 jezik za javnu porabu vojne krajine 150
 języкъ словѣньскъ 45, 78
 Ježić Mislav 252
 Ježić, Slavko 86
 Jones, Sir William 19
 Jonke, Ljudevit 154, 207, 223, 224
 Josip II., car 136, 143, 150, 153, 160
 jozefinizam 160
 Judita 80, 83
 jugoistočna hrvatska vertikala 120
 jugoistočna okomica 126, 133
 Jugoslavenski imenik bilja 186
 Jugoslavija 208, 209, 231
 jugozapadni istarski dijalekt 27
 jugozapadni razgovorni jezik 13
 Jurandvor 50, 60
Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs 179
 južni baltički jezik 23, 24
 južni čakavski dijalekt 152
 južni Slaveni 25
 južnočakavski ikavski dijalekt 26
 južnoslavenski biblijski zavod 88
 južnoslavenski govor 22, 23
 južnoslavenski jezični areal 31
 južnoslavenski jezik 21

K

- Kačić Miošić, Andrija 128, 136, 138, 139, 146, 149, 150, 168, 189, 200
 Kagan 23
 kajkavci 21, 22, 247, 248
 kajkavska dijalekatska stilizacija 96
 kajkavska drama 156
 kajkavska Hrvatska 142
 kajkavska hrvatska pismenost 91
 kajkavska književnost 95, 226
 kajkavska književnost doba prosvjetiteljstva 159
 kajkavska redakcija dalmatinskih knjiga 167
 kajkavska stilizacija književnog jezika 124
 kajkavski dijalekt 124
 kajkavski Hrvati 90, 91
 kajkavski hrvatski govor 245
 kajkavski hrvatski književni jezik 133, 156, 157, 158, 159
 kajkavski jezični prostor 124
 kajkavski jezik 248, 249
 kajkavski književni jezik 156, 159, 164
 kajkavski leksik 121
 kajkavsko dijalekatsko obilježje 57, 59, 95
 kajkavsko narječje 9, 21, 26, 27, 57, 71, 73, 76, 77, 93, 122, 246
 kajkavsko pisanje 95
Kamen pravi smutnje velike 130
 Kanavelović, Petar 133
 kanconijer Katarine Patačić *Pesme horvatske* 155
 Kanizij, Petar 98
 Kanižlić, Antun 130
 kapitulari 38
 Kapucin, Gregur 156
 Karađorđević 227
 Karadžić, Vuk Stefanović 28, 109, 126, 147, 161, 176, 181, 194, 196, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 210, 216, 218, 219, 222, 229
- kardinalska sjednica o ilirskom jeziku 102
 karolinška renesansa 75
 kasnobarokna književnost 130
 Kašić, Bartol 45, 49, 99, 100, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 127, 144, 201
 kašupski jezik 25
 Katančić, Matija Petar 119, 147, 148
Katarine II. i Jose II. put u Krim 142
 Katarina Zrinska 122
 katolička crkva 87, 98, 112
 katolička obnova 48, 74, 97, 98, 99, 101
 Kavanjin, Jerolim 133
 Keglević 156
 Kesić, Nikola 119
 Khuen-Héderváry, Dragutin, ban 208, 213, 215, 242
 Khunki 143
 Klaić, Bratoljub 232
 Klaić, Miho 189, 190
 klasicizam 137
 Klement VIII. 99
 Knežević, Petar Pavao 145
 Kneževina Srbija 225
 književna i kulturna dvojezičnost 53
 književna jezična poraba 225
 književni časopis *Neven* 180
 književni jezik 12, 18, 19, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 65, 69, 74, 84, 86, 93, 95, 101, 119, 129, 135, 175, 210, 211
 književni jezik franjevac 97
 književni jezik kajkavskog narječnog obilježja 154, 167
 književni jezik štokavskog dijalekatskog obilježja 169
 književni latinski jezik 205
 književnojezična zajednica 88
 književnojezični izraz 66
 književnojezični razvoj 74
 književnost franjevac redodržave Bosne Srebrene 117

- književnost gotičkog doba 64
 književnost katoličke obnove 103
 književnost prosvjetiteljstva 142
 književnost romaničkog doba 61, 64
 književnost srpskog prosvjetiteljstva 175
 knjižnica Male braće 109
 Kolumbić, Nikica 61, 78
 komunikacija u nadetničkoj civilizaciji 172
 komunikacijska funkcija 171, 245
 komunikacijska situacija 246
 komunikacijska zajednica hrvatske kajkavštine 245
 kontrastivno supostavljanje hrvatskoga srpskomu 231
 konverzacijski priručnik *Libretto di frasi* 109
 Konzul, Stjepan 88, 92, 94
 Kopitar, Jernej 159, 195, 196, 197, 198, 199, 207, 208, 210
Korčulanski lekcionar 71
 koriensko pisanje 232
 Kornig, Franjo 159
 Korvin, Matija, kralj 111
 Krajačević Sartorius, Nikola 121
 Kraljevina Jugoslavija 227
 Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 227
 Kraljevina Srbija 228
 kranjski jezik 96
 Krasić, Stjepan 100, 102
 Krašovani 28
Kratak način činiti put križa 145
Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja 163, 164, 165
 Krčelić, Baltazar Adam 155
 krilatica „Vuk i Gaj” 175, 200
Kriposti Ferdinanda II. 123
 Kristijanović, Ignac 167, 196
 Krištof, vojvoda virtemberški 88
 Krištolovec, Ivan 153
 Križanić, Juraj 106, 123, 124
 križarski rat 75
 križevačko-podravski dijalekt 27
 Križman, Mate 47
 Krleža, Miroslav 66, 228, 236, 250
 Krmpotić, Joso 142, 143, 151
Kronika aliti spomen vsega svita vikov 96, 125, 145
 Krstić, Kruno 231
Kućnik 141
 Kukuljević, Sakcinski Ivan 176, 177
 Kurelac, Fran 186, 187, 188, 189
 Kušlan, Dragojlo 176
 Kuzmanić, Ante 168, 189
 Kuzmić, Boris 79
 kvačica 164, 165
- L**
- Ladan, Tomislav 254
 Lanosović, Marijan 119, 144, 151
Lastan kratak i poučan pače redovnikom potribiti nauk 145
 lastovski dijalekt 27
 Lastrić, Filip Martin 145
 Laštrić, Filip 129
 latinica 41, 46, 57, 67, 68, 70, 71, 78, 95, 102, 103, 118, 165, 169, 234
 latinička grafija 108, 125, 143, 164
 latinički lekcionar 57
 latinički slovopis 151, 163, 164, 167
 latinska Europa 39, 53, 54, 64
 latinska grafija 103, 116
 latinska književnost 53
 latinska kultura 47
 latinska pismena kultura 53
 latinska pismenost 36, 37
 latinska slova 66
 latinska srednjovjekovna tradicija 81
 latinske knjige 53
 latinski jezik 19, 24, 35, 37, 38, 40, 46, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 64, 147, 177
 latinsko pismo 118, 127
 latinština 36
 lehitska skupina 25
 lekcionari 57, 58, 71, 73, 82, 111

- Leskien, August 225
Letopis Matice srpske 234
 Levaković, Rafael 112, 113, 118, 124
Lexicon Latino-italico-illyricum 1-2 146
 lingua Illyrica 45, 49, 106
 Lisac, Josip 27, 76, 244
List nauka krstjanskoga 129
 liturgijske knjige 112
 liturgijski jezik 48, 61, 92
 liturgijski tekst 70
 liturgijsko čitanje 44, 72
 liturgijsko svetopisamsko čitanje 73, 82
 Locke, John 135
 logička interpunkcija 235
Londonac 238
 Lucić, Hanibal 86
 Luteranska protestantska crkva 87
 Luther, Martin 87, 88
 lužička skupina 25
Lysimachus 156
- M**
- mađaronska politika 213
 mađaronska unionistička stranka 208
 mađarske osnovne škole 217
 mađarski jezik 22, 54, 154, 213
 makedonski govor 25, 28
 makedonski jezik 45, 234
 Malenica, Joso 143
 Malevac, Jurij 156
 Malić, Dragica 65
Mali katekizam za velike ljude 173
 Mancinelli, Giulio 99
 Mandić, Antun 151
Manuale tj. ručna knjižica ili kratek nauk 153
 Manucije, Aldo 108
 Manutius, Aldus 100
 Marčinkušić, Nikola, Lašvanin 145
 Maretićeva *Gramatika* 28, 205, 206, 214, 217
 Maretićev *Jezični savjetnik* 204, 207, 223
 Maretić, Tomislav 28, 204, 205, 208, 215, 218, 223, 230
 Margitić, Stipan 127
 marijanska lirika 65
 marijanska pobožnost 67
 Marija Terezija 136, 143, 150, 155
 Markovac 127
 Marković, Franjo 216
 Marković, Matija 155
 Marmont, maršal 149
 Marulićeva posveta 81
 Marulić, Marko 80, 81, 83
 maskerata 84
 Maštrović, Tihomil 240
 Matasović, Ranko 25, 28, 76, 248
 materinski govor 85
 materinski jezik 172
 Matica hrvatska 180, 235, 241
 Matica srpska 235
 Matijević, Josip Ernest 159
 Matijević, Stjepan 118
 Matoš, Antun Gustav 226
 Mažuranić, Antun 109, 172, 173, 179, 180, 184, 185, 207
 Mažuranić, Ivan 170, 179, 190, 213
 Mažuranić-Užarevićev *Rječnik* 185
 međunarodna slavistika 198, 210, 225, 228
 međunarodni engleski žargon 254
 međunarodni jezikoslovni krug 239
 Međunarodno tijelo za norme 240
 Menčetić, Šiško 82
 Meštrović, Ivan 42
Methodii doctrina 42, 52, 56
 Metodijev nauk 42, 43, 49
 Metternich 176, 178
 Michelet 75
 Mihaljević, Milan 56
 Mihanović, Antun 158, 165
 Mihovil, knez Humljana 37
 Mikalja, Jakov 114, 115, 118, 126, 127, 130
 Miklošić, Franc 219

- Mikloušić, Tomaš 157
 Milovec, Baltazar 123, 124
 mirakul 81
 misa 43, 58, 79
 misionarska književnost 39
 Mislav, knez 35
 misna molitva 44
 mjesni govor 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 32, 245
 mladogramatičari 19, 20, 214, 248
 mladogramatičarsko jezikoslovlje 220
 mladogramatičnost 86
Mlajši Robinzon 156
 mletačka Dalmacija 126
 Mletačka Republika 11, 136
 mletačko vladanje 77
 Modec, Ljudevit 216
 model genetskog razvrstavanja 18
 model stilizacije helenskog književnog jezika 249
 model stilizacije hrvatskog jezika 249
 Moguš, Milan 50, 95, 238
 mohački razboj 78
 Moliški Hrvati 114
Molitvene knjižice vsem Hristuševem vernem slovenskoga jezika pristojne i hasnovite 121
 molitvenik 70, 71, 155
 molitvenik *Dušni vrt* 123
 molitvenik *Dvojušni kinč* 123
 molitvenik *Putni tovaruš* 122
 molitvenik *Raj duše* 95
 Moravska kneževina 42
 morfonološki pravopis 231, 232
 morfonološko pisanje 201
Muka Gospodina našega Isukrsta i plač matere njegove 146
 Mulih, Juraj 154, 155
- N**
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 240
- naddijalekatska cjelovitost hrvatskoga književnog jezika 120
 naddijalekatski ozaljski književni krug 153
 naddijalektalna stilizacija književnog jezika 124
 nadetnički civilizacijski krug 179
 nadgrobna pjesma 65
 nadgrobni natpis 66
 Nalješćević, Nikola 85
 Napoleon 136
 narječja hrvatskoga jezika 76
 narječje 12, 20, 21, 28, 246, 247, 252
 narječna raznolikost 120
 narodna epika 142
 narodna književnost 40, 137
 narodna pjesma 86
 Narodna stranka 189
 narodne pripovijetke 155
 narodni hrvatski jezik 56, 78
 narodni hrvatski jezik čakavskog dijalekatskog obilježja 55, 64, 65
 narodni jezik 42, 44, 45, 48, 49, 52, 66, 69, 216
 narodni jezik pučke pobožne književnosti 80
Narodni list 189
 narodni preporod 54, 113, 126, 133, 142, 150, 151, 158, 163, 168, 175
 narodnosna pripadnost 118
 narodnosna samosvijest 139
 nastavak množinskih padeža 201
 nastavničko vijeće kraljevske zagrebačke Akademije znanosti 164
Naš narodni jezik 180
Nauk političan i moralni od Pilpaj-bramine 141
Nauk za pisati dobro 116
 Nazor, Vladimir 226, 250
Nebeska hrana vu sveteh jestvinah: kruhu i vinu 155
Nediljnik dvostruk 145
Nek je svašta 141

- Nemčić, Antun 190
 neoapsolutizam 178
 nepismenost 33
 nestandardizirani književni jezik 13
Nestrančno vezdašnjega tabora (tj. rata) *ispisivanje* 157
Neue Einleitung zur slavonischen 144
Neven 182, 255
 Ninska biskupija 42
 Nodilo, Natko 189, 190
 nordijska latinica 165
 Novak, Grga 22
 Novak, Slobodan Prosperov 140
Nova ričoslovnica ilirička 149
Nova ričoslovnica iliričko francuska 149
Nova slavonska i nimačka gramatika 141
Novine 164, 165, 167, 168, 169, 172, 179, 185
 novi srpski jezični standard 194, 196, 198, 199, 202, 203
 novi srpski standardni jezik 199, 210, 220
 novi vijek 75, 76
Novi zavjet 218
 novogrčki 28
 Novosadski dogovor 234, 235, 236
 novosadski pravopis 235, 238
 novoštokavska akcentuacija 150
 novoštokavska folklorna književnost 199
 novoštokavska folklorna koine 220
 novoštokavska ijekavska stilizacija 80
 novoštokavska ikavština 132
 novoštokavska uporabna norma 144
 novoštokavska usmena književnost 196
 novoštokavski dijalekatski purizam 220
 novoštokavski dijalekt 16, 29, 93, 143
 novoštokavski hrvatski standardni jezik 202
 novoštokavski ikavski dijalekt 149, 168
 novoštokavski književni jezik 153
 novoštokavski purizam 184, 219
 novoštokavski srpski dijalekt 194
 novoštokavski standardni jezik 168, 169, 210
- novoštokavsko ijekavsko narječje 29
 novoštokavsko ikavsko narječje 30
 novoštokavsko pomicanje naglaska 29
 novoštokavština 250
 novovjekovni svjetovni književni jezik 86
 njemački jezik 22, 54, 88, 154, 167
 njemački jezik centralističke carske uprave 177
 njemački protestantizam 88
 Njemački Reich 93
 Njemačko Carstvo 26, 28
 njemačko-hrvatski rječnik: *Deutsch-illirisches Wörterbuch – Njemačko ilirski slovar* 170
- O**
- Obradović, Dositej 176
Obsida sigetska 125
 Odbor za jezik Matice hrvatske 238
Odiljenje sigetsko 124
 odnos hrvatskog jezika prema srpskom 230
Od slovarnic, piscev i knjig orsaga horvatskoga 157
Od uzame, istomačenje nauka krstjanskoga 145
 oficiji 70, 123
 organizacija govora 248
 organska hrvatska novoštokavština 207
 organski dijalekt 211
 organski govor 93, 210
 organski hrvatski govor 76, 77
 organski mjesni govor 17, 243
 ortodoksni mladogramatičarski pristup 253
 ortodoksni strukturalistički pristup 253
Osman 170
 Osmanlije 76, 77, 94, 97, 130
 Osmanlijsko Carstvo 11, 76
 osmerac 128
Osmina redovnička zabave duhovne 146
 otonska renesansa 75

ozaljska škola 97, 124
 ozaljski književni krug 122, 123, 124,
 125, 126, 154
 ozaljski skriptorij 95

P

Pacel, Vinko 187
 Palmotić, Junije 116
 Panonska metropolija 42
 panonsko starinoznanstvo 147
 Parčić, Dragutin 232
Pariška pjesmarica 64, 67
Pariški kodeks 78
 partizanski parlament 233
 pasionska pjesma 68
 pastirski roman 84
 pastoral 84
 Patačić, Adam 154
 Patačić, Franjo 156
 Pavić, Armin 184, 208, 216, 217
 Pavle Rimljanin, apostol 71
 pavlini 120, 153
 Pavlinović, Mihovil 189, 190
 pavlinski samostan u Sveticama 122
 Pederin, Ivan 80
 Peić, Matko 130
 Pergošić, Ivanuš 96, 123, 133
 perikope 43
 Peti kongres jugoslavenskih slavista 236
 Petračić, Franjo 216
 Petranović, Božidar 179
 petrarkistička lirika 84
 Petretić, Petar 121
Pisma čudoredna 146
Pisma koju piva Slavonac uz tamburu,
a Ličanin ot piva od uzetja Turske
Gradiške 142
Pisma od junaštva viteza Peharnika 142
Pisme duhovne razlike 146
 pismenost u Hrvata 35
Pismo Sveto u jeziku horvatskom 147
Pisna od pakla 128

Pjesma Crnogorcem 143
Pjesma vojvodam austrijanskim i
rosijanskim 143
 pjesnička poslanica 85
 pjesnički jezik 69, 82, 139
Pjesnik-putnik 143
Pjesni razlike 130
Planine 84
 početak hrvatske književnosti 50
 po domaći 12, 16, 17, 30, 243
 pojekavljenost 70
 pojedinačni govornik 248
 pokrajinska književnost 74
 polapski jezik 25
 polifunkcionalnost 156
 polivalentna uporaba hrvatskog
 književnog jezika 142, 151
 polivalentnost književnoga jezika 115,
 143, 149
 poljski jezik 44
 pomoranski slovinski jezik 25
 poredbena lingvistika 183
 poredbena slavenska akcentologija 185
 poredbeno jezikoslovlje 18
Posel apostolski 155
 Posilović, Pavao 119
 poslanica 39, 57, 58, 71
 poslanica u stihovima 85
 poslovno dopisivanje 243
Postanak naravne pravice 141
Postila 121
 postile 89, 96
 posuđenice 250, 251
 poštokavljenost 70
 poučno pučko štivo 101
Povaljska listina 56, 61
Povaljski prag 56, 61
 povijest jezikoslovlja 15
 pozitivistička genetska lingvistika 19
 pozitivistička lingvistika 19, 203
 pozitivističko jezikoslovlje 32, 109, 214
 pozitivističko mladogramatičarsko
 jezikoslovlje 247

Pozor 189
 prajezik 17, 19, 20, 21, 31
 prajezik slavenskog jezika 25
Praktični ilirsko-njemački i njemačko-
ilirski rječnik 170
 praromanski jezik 24
 praslavenski dijalekatski kontinuum 25
 praslavenski govor 76
 praslavenski jezik 17, 22, 23, 24, 245
 praslavenski zakon 33
 praslavensko doba 256
 praslavensko sveto obredno pjesništvo 33
Prava i pomnjivo ispisana ovčarnica 141
pravni tekst 55, 56, 61, 69
 pravno nazivlje 177, 178
 pravno-politička terminologija 179
 pravopis 183, 204, 208, 218
 pravopis Babić-Finka-Moguš 238
 pravopisna norma 216
Pravopisni priručnik hrvatskoga ili
srpskoga jezika 238
Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje
i stručne škole kraljevine S. H. S. 230
Pravopisz 164
 pravoslavci 98, 106, 112
 Predojević, Hasan-paša 94
 predromanika 59, 60
 predromantizam 137
Pregled gramatike hrvatskoga književnog
jezika 239
Prekomurska pjesmarica 95
 preporoditelji 164, 169, 173
 preporodni pokret 125, 167
 preporodno gibanje 196
 preporodno ozračje 164
 Preradović, Petar 183, 190
 pretpismeno stanje 34
 prigorski dijalekt 27
 prijevod potpune *Biblije* 95
 prijevod psalama 98
 prikazanja 81
Prima grammaticae institutio pro
tyronibus Illyricis accomodata 128

Primorac, Dragan 241
 Primož, Trubar 87, 88, 89, 91, 92
Pripovijdanje nauka krstjanskoga 145
Pripovitke Pilpaj-bramine 141
 pripovjedna proza stilizirana na narodnu
 prozu 71
Priručnik aliti razne mudrosti cvitje 125
 priručni rječnik njemačkoga i ilirskog
 jezika 170
 prizrensko-timočki dijalekt 28
 Program gimnazije riječke 187
 Prohaska, Dragutin 101
 prosvijećeni apsolutizam 136, 143
 prosvjetiteljska književnost 141, 142,
 143
 prosvjetiteljska politika 143
 prosvjetiteljska pučka književnost 143
 prosvjetiteljska sekularizacija 153
 prosvjetiteljske ideje 140
 prosvjetiteljski pisci 176
 prosvjetiteljstvo 127, 135, 136, 138, 143,
 160
 protestantizam 87, 89, 97, 98
 protestantska knjiga na hrvatskom jeziku
 88
 protucrkvenoslavensko činstunstvo 176
 protureformacija 97
 prva visokoškolska nastava hrvatskog
 jezika 164
 prvi hrvatski tiskani prijevod *Biblije*
 147
 Prvi svjetski rat 223, 228
Prvi vatikanski hrvatski molitvenik 70
 Publije Vergilije Maron 129
 pučka književnost 128, 143
 pučka pobožnost 64, 70
 pučka škola 178
 pučka vjerska književnost 146
 pučke crkvene igre 81
 pučko štivo 101
 puna standardnost 179, 213
 purizam 146, 232
Putositnice 190

Q

Quomodo scribamus nos? 188

R

- Rački, Franjo 187
 Radić, Antun 206, 208, 220, 221
Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 187
Radost Slavonije 143
 Rakovac, Dragutin 173
 rana romanika 60
 Ranjina, Nikša 57
Ranjinin zbornik 82
 Rattkay, Juraj Velikotaborski 123
 razdoblje gotike 72
 razgovorna poraba 9
 razgovorni jezik 13, 84
 razgovorni jezik avarskoga kaganata 24
Razgovor ugodni naroda slovinskoga 128, 146, 138, 189
Razlika skladanja slovinska 109
Razlike besjede 117
Razlike između hrvatskog i srpskog književnog jezika 231
Razlike pjesni duhovne 130
 razlikovni rječnik 231
Recimo koju 187
Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnem jeziku 158
 redakcija crkvenoslavenskog jezika 45, 49, 56
Red i zakon 69
 reformacija 48, 74, 87, 97
 reforma latiničkog slovopisa za hrvatski jezik 152
 reforma srpskoga književnog jezika 196
 regionalna književnost 84
 regionalni književni jezik 84
 regionalni razgovorni jezik 243
 Reinhardt, Johannes 55
 Relković, Josip Stjepan 141
 Relković, Matija Antun 131, 140, 141, 143, 146, 149, 150, 168, 193
 renesansa 64, 72, 74, 75, 77, 78, 81
 renesansa 12. stoljeća 75
 renesansna drama 81
 renesansna fortifikacija 78
 renesansna književnost 77, 84, 86, 101
 renesansna komedija 84
 renesansno pjesništvo 80, 85
 renesansno pjesništvo dubrovačkih autora 85
 Republika Hrvatska 239
 Rešetar, Milan 230
 ribarska ekloga 84
 Richter, Adolf Miroslav 170
Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika 148
 riječka škola 187, 188, 189, 202, 203
 Rim 24, 48, 96, 102, 106, 110, 112, 119
 Rimska crkva 48, 98, 101, 102, 105, 106
 rimska Dalmacija 24
 Rimski isusovački kolegij 102, 107
 rimski obrednik *Rituale Romanum* 110, 111, 116
 Rimsko Carstvo 23, 24, 37
 rimsko kršćanstvo 25
 Ritter Vitezović, Pavao 124, 125, 126, 145, 164, 165
 Ritter Vitezović, Petar 125
 Rižinac 35
 rječnici stručnoga nazivlja 186
Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko 1-2 146
 romanika 59, 60, 61
 romantizam 18
 Rosandić, Dragutin 239
 Rousseau, Jean-Jacques 136, 160
 Royal Asiatic Society u Calcutti 19
 rukopisna aristokratska pjesmarica 156
 rumunjski 22, 28
 rumunjski (vlaški) jezik 28
 rusificiran glagoljaški brevijar 112
 rusificiran glagoljaški rimski misal 112

- rusificiran liturgijski jezik 112
 rusifikacija 113
 rusinski grkokatolički svećenici 112
 ruska crkvenoslavenska književnost 49
 ruska književna komunikacija 193
 ruska redakcija 49, 193
 ruska redakcija crkvenoslavenskoga jezika 48, 49, 112
 ruski crkvenoslavenski jezik 193
 ruski jezik 25, 45, 78, 124, 179
 ruski suvremeni književni jezik 49
- S**
- Saltijer slovinski* 130
 samobitnost hrvatskoga standardnog jezika 211
 samostanska škola na Visovcu 128
 San Georgii 102
 sanskrtski jezik 19
 Sasi 24
 satelitske tvorevine njemačkoga Trećeg Reicha 210
Satir iliti divji čovik 131, 140, 143, 146, 193
 Sedmogodišnji rat 140, 144
 sekularizacija književnosti 137
 sekularizam 135
 seljački pokret braće Radića 226
 Sibenegg, Josip 156
 sigetska tragedija 78
 Silić, Josip 238, 239, 250, 251, 252
 sinteza razvoja kajkavskog književnog jezika 159
Sirena 125
 sjevernočakavski ekavski dijalekt 26
 sjeverno čakavski jezik 153
 sjeveroistočni razgovorni jezik 13
 sjeverozapadna okomica 133
 sjeverozapadni razgovorni jezik 13
 Skalić, Pavao 90
 Skerlić, Jovan 228
Składnja ilirskoga jezika 182
 Sklavinija 23
 Slaveni 24, 34, 45
 slavenosrpski jezik 176, 193
 slavenska filologija 219
 slavenska liturgija 38, 42
 slavenska rodovska vlast 47
 slavenska služba Božja 60
 slavenski govor 17
 slavenski jezici 23, 25, 35, 38, 39, 40, 45, 58, 98, 179
 slavenski jug 176
 slavenski narodni jezik 79
 slavenski prajezik 23, 25
 slavensko bogoslužje 38, 42
 slavensko jezično ustrojstvo 54
 slavističko jezikoslovlje 49
 slavistika 151, 211
 slavonska grafija 143, 151
Slavonske libarice 140
 slavonski dijalekt 30
 slavonski franjevci 140, 144
 slavonski latinički slovopis 148
 slavonski prosvjetitelji 142
 slavonsko-dalmatinska latinička grafija 165, 168
 sleng 243
Sličnorični natpis Groba Zvekanovoga 142
 slovački jezik 25
 slovenska pismenost 92
 slovenski ekspanzionizam 195
 slovenski govor 22, 244
 slovenski jezik 26, 28, 44, 45, 76, 78, 79, 91, 234
 slovenski književni jezik 87, 91, 196
 slovenski prijevod *Novog zavjeta* 89
 slovinska kultura 47
 slovinska pismena jezična kultura 74
 slovinski jezik 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 61, 64, 66, 67, 71, 72, 78, 79, 86, 106, 127
 Slovinje 23
Slovnica hrvatska 184
 slovopisna reforma 168
 službena komunikacija 243

- službena poraba 234
 službene uredbe 152
 službeni tekst crkvenih obreda 110
 službovnici 213
 Smičiklas, Tadija 216
 Smodek, Matija 164
 Smrt Smail-age Čengića 190
 sociolingvistika 253
 solunska braća 43, 45, 47
 Spevec, Stjepan 216, 217
 splitska sinoda 42
 Srbi 10, 13, 22, 49, 179, 196
 Srbi u Hrvatskoj 215
 srednjočakavski ikavsko-ekavski dijalekt 26
 srednjojužnoslavenski 31
 srednjovjekovlje 58, 73, 75
 srpska crkvenoslavenska književnost 49
 srpska varijanta 236
 srpski 78, 199
 srpski govor 28, 252
 srpski jezik 10, 28, 45, 176, 193, 210, 211, 228, 234
 srpski književni jezik 49, 193, 194, 196
Srpski rječnik 197
 srpski standardni jezik 176, 193, 204, 228, 229, 234
 srpskokrvenoslavenski jezik 193
 srpsko-hrvatski jezik 225
 srpskohrvatski jezik 234, 239
 srpskohrvatski standardni jezik 236
 srpsko pismo 118
 standardizacija hrvatskog jezika 149, 164, 214, 221
 standardizacija hrvatskog književnog jezika 97, 99, 111, 112, 128, 141, 145, 147, 148, 151, 152, 190, 251
 standardizacija kajkavskog hrvatskog književnog jezika 156, 159
 standardizacija književnog jezika 73, 115, 126, 129, 133, 135, 142
 standardizacija renesansnog hrvatskog književnog jezika 87
 standardna norma 213, 244
 standardni bošnjački jezik 252
 standardni crnogorski jezik 252
 standardni hrvatski jezik 225, 251
 standardni jezik 13, 82, 84, 112, 117, 119, 143, 152, 167, 169, 171, 179, 191, 243, 252
 Starčević, Šime 150, 168
 Stari Grad na Hvaru 190
 stari množinski padežni nastavci 143
 starocrkvenoslavenski jezik 47
 starohrvatski jezik 51
 staroslavenski 44
 staroštokavski dijalekt 93
 staroštokavski slavonski dijalekt 150
 statuti 56, 213
 stilizacija grčkoga književnog jezika 249
 stilizacija književnog jezika 95
Stipamuša 127
 Strehe, Franjo 159
 Strossmayer, Josip Juraj 187
 stručno nazivlje 133
 strukturalistički atomizam 252
 Stulli, Joakim 146, 147, 150, 151, 199
Sume kršćanskoga nauka 98
 Sušnik, Franjo 154
Svašta ponešto iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik 144
 svehrvatsko književno čitateljstvo 190
Svemogući neba i zemlje stvoritelj 142, 160
 sveslavenski književni jezik 123
 Sveta Lucija 50, 60
Sveta Rožalija panormitanska divica 130
 Sveti Ćiril i Metod 34, 38, 42, 45
Sveti evangeliomi s koterimi Sveta stolna crkva Zagrebečka, slovenska, čez leto po nedeljah i svetkeh žive 121
Svetnjak 145
Sveto pismo 43, 55, 87
Sveto pismo... sada u jezik slavno-ilirički izgovora bosanskoga prinešeno 147
Svitlost duše verne 113
 Sv. Jeronim 96

Š

- Šenoa, August 180, 183, 190
Šibenska molitva 67, 78
 Šilobod-Bolšić, Mihalj 155
 Šimić, Antun Branko 228
 Šipuš, Josip 157
 Šitović, Lovro 128, 129
 škola hrvatskih vukovaca 109, 182, 203, 206, 207, 209, 214, 216, 219, 221, 223, 224, 247
 škola svetog Metoda 47
 školski udžbenici 152, 214
 Šopot 36
Šta namjeravaju Iliri 173
 štokavska redakcija 57
 štokavska stilizacija hrvatskoga književnog jezika 57, 82, 111
 štokavski 248, 249, 252
 štokavski dijalekt 57, 58, 59, 82, 85, 93, 133, 167, 246
 štokavski standardni jezik 247
 štokavski stilizirani književni jezik 110
 štokavsko narječje 9, 21, 28, 29, 58, 71, 73, 82, 93, 122
 štokavsko pisanje 95
 štokavština 111
 Štoos, Pavao 165
 Šubić Zrinski, Nikola 113, 124
 Šulek, Bogoslav 173, 185
 Šverljuga, Bartol 147, 148
- T
- Tadijanović, Blaž 144
 talijanski imperijalizam 232
 talijanski jezik 43, 54, 149
 Tanzlingher Zanotti, Ivan 129
Temelji ilirskoga i latinskoga jezika 184
Temelji žitne tergovine polag narave i događajev 157
 Temperica, Marin 99, 100, 102
Testimonium bilabium 145
- Težak, Stjepko 239
 Thun, Leo, grof 177
 tilda 164, 165
 Tkalčević, Adolfo Veber 180, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 207, 210, 216, 223
Tomaš od Kempisa: od nasledovanja Kristuševoga knjige četiri 153
 Tomašić, Franjo 151
 Tomislav, kralj 37
 torlačko narječje 28, 76
 Torlak 28
 tradicija hrvatske gramatike 127
 tradicija hrvatskog pisanja 224
 tradicija i nauk Rimske crkve 87
 tradicija srpske pismenosti 196
 traktat *O pismenima* 34
 Tridentski sabor 44, 111, 147
 Trnski, Ivan 185, 190
 trodijalektalno hagiografsko djelo Franje Glavinica *Cvit svetih* 153
 Trojedna Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 255
 trojezični hrvatsko-talijansko-latinski rječnik *Blago jezika slovinskoga* 115
 trojezični rječnik *Dizionario italiano, latino, illiric* 127
 tronarječna cjelina 154
 tronarječnost 155
 tropismena književnost 103
 tropismenost hrvatske književnosti 118
 troslov 108
 Trpimir, knez 35, 36
 tuđice 116, 185, 251
 turopoljsko-posavski dijalekt 27
- U
- udžbenik *Kroatische Sprachlehre* 159
Pomum granatum oder der Kern der deutschen Sprache kroatisch expliziert 159
 Ugarska 96
 ugarsko domobranstvo (honvéd) 213
 Ugarsko-hrvatska nagodba 213

Ujević, Tin 228
 ukrajinski jezik 25
 Ungnad, Hans 88
 unionistička stranka 213
 uporabna norma 143
 Upravni odbor Matice hrvatske 236
 upravno nazivlje 177, 178
 upravno-političke novine *Il reggio Dalmata - Kraljski Dalmatin* 149
 Urach 88, 93, 94
 Ured za jezik 232, 233
 usmena književnost 33, 40, 137, 139, 168
 usmeno narodno pjesništvo 128
 ustaški pokret 232
 Ustav Socijalističke Republike Hrvatske 239
Ustroj našega jezika 182
Uvod u latinsko ričih slaganje s nikima jezika biliškama za Nijemce koji žele naučiti ilirički jezik 144
Uzdasi Mandaljene pokornice 130
 Užarević, Jakov 170, 173

V

Vatikanska knjižnica 70
 Većeslav, kralj 61
Verböczyjev zakonik 95
 Vergerije, Petar Pavao, mlađi 88
 Vetranović, Mavro 85
 Vicecomes 102
 Vidalij, Ivan 86
 Vidulić, Jerolim 82
 Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika 241
Vijenac 184
 Vince, Zlatko 239
Vinodolski zakon 55, 56, 61
 vinska pjesma napitnica 156
 višestoljetna hrvatska štokavska standardizacija 204
 Vitaljić, Andrija 133
Vjekopisni nacrtak 200

vjerska dubrovačka književnost gotičkog razdoblja 85
 vjerska književnost 70
 vjerska lirika 64, 67, 69
 vjerska pouka 101
 Vlačić Ilirik, Matija 105
 Vladislav, knez 35
Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi 129
Vocabolario italiano-ilirico-latino 1-2 146
 Vojna krajina 166, 214
 vojna povijest 98
 vojništvo 213
 Voltaire 135, 136, 160
 Voltaire, *Henrijada* 159
 Voltić, Voltiggi, Josip 148, 199
 Vončina, Josip 85, 95, 122
 Vramec, Antun 96, 121, 124, 125, 133
 Vrančić, Faust 100, 115, 130, 166
 Vranić, Antun 156
 Vraz, Stanko 146, 190
 Vrhovec, Maksimilijan 156
 vrijednosne etikete 248
 Vučićević, Ivan Bunić 116
 vukovska škola 224
 Vulgata 147

W

Wittenberg 87
 Württemberg 87, 88

Z

zadarska škola 71, 168, 202, 203
Zadarski lekcionar 71, 121
 zadarski petrarkizam 82
 zagorsko-međimurski dijalekt 27
 Zagrebačka biskupija 57, 96
 zagrebačka filološka škola 126, 181, 182, 184, 185, 188, 191, 202, 203, 207, 216, 219, 221, 232
 Zagrebec, Štefan 155
 zakarpatska pradomovina 23

zapadna bosančica 102
 zapadna ćirilica 71, 117, 118, 127
 zapadna štokavština 77, 133
 zapadnohercegovačko narječje 30
 zapadnojužnoslavenski govor 26, 31, 45, 76
 zapadnojužnoslavenski prajezik 28, 31
 zapadnoslavenska jezična skupina 25
 zapadnoslavenski jezik 25
 zapadnoštokavski dijalekt 85
 zapadnoštokavsko narječje 27, 29, 76
 ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) 233
 Zbor za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) 112, 119
 znanstveni časopis *Književnik* 183
Zora dalmatinska 168, 180
 Zoranić, Petar 84, 85
 Zoričić, Mate 155
 Zrinski, Petar 113, 122, 125
 zrinsko-frankopanska urota 124
 Zvonimir, kralj 50, 61

Ž

žargon 243
Življen je blaženoga Gazotti Auguština, zagrebečkoga biskupa 155
Životi četiriju svetaca čudotvoritelja 146
Život svete Marte i Magdalene 153
 Žužul, Ante 7

Likovno-grafička urednica

Iva Baus

Korektorice

Ljiljana Cikota

Božena Pavičić

Grafička priprema

Grafičko-likovna redakcija

Školske knjige

Tisak

Grafički zavod Hrvatske, d.o.o., Zagreb

Tiskanje dovršeno u svibnju 2013.

ISBN 978-953-0-61965-4

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 837130.